

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

MAGISTRSKO DELO

BRANKO BEMBIČ

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

MAGISTRSKO DELO

**ZGODOVINA GOSPODARSTEV KAPITALISTIČNEGA ZAHODA
OD KEYNESIJANSKEGA PROJEKTA DO KRIZE 2008**

Ljubljana, maj 2012

BRANKO BEMBIČ

IZJAVA O AVTORSTVU

Spodaj podpisani Branko Bembič, študent Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, izjavljam, da sem avtor zaključnega magistrskega dela z naslovom Zgodovina gospodarstev kapitalističnega Zahoda od keynesijanskega projekta do krize 2008, pripravljenega v sodelovanju s svetovalcem prof. dr. Bogomirjem Kovačem.

Izrecno izjavljam, da v skladu z določili Zakona o avtorskih in sorodnih pravicah (Ur. l. RS, št. 21/1995 s spremembami) dovolim objavo magistrskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

S svojim podpisom zagotavljam, da

- je predloženo besedilo rezultat izključno mojega lastnega raziskovalnega dela;
- je predloženo besedilo jezikovno korektno in tehnično pripravljeno v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, kar pomeni, da sem:
 - poskrbel, da so dela in mnenja drugih avtorjev oziroma avtoric, ki jih uporabljam v magistrskem delu, citirana oziroma navedena v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani,
 - pridobil vsa dovoljenja za uporabo avtorskih del, ki so v celoti (v pisni ali grafični obliki) uporabljena v tekstu, in sem to v besedilu tudi jasno zapisal;
- se zavedam, da je plagiatstvo – predstavljanje tujih del (v pisni ali grafični obliki) kot mojih lastnih – kaznivo po Zakonu o avtorskih in sorodnih pravicah (Ur. l. RS, št. 21/1995 s spremembami);
- se zavedam posledic, ki bi jih na osnovi predložene zaključne strokovne magistrskega dela dokazano plagiatstvo lahko predstavljalo za moj status na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani v skladu z relevantnim pravilnikom.

V Ljubljani, dne 3. maja 2012

Podpis avtorja: _____

KAZALO

UVOD	1
1 KEYNESIJANSKA REVOLUCIJA IN KEYNESIJANSKI PROJEKT	6
1.1 Razsvetljenstvo keynesijanske revolucije	7
1.2 Udejanjanje keynesijanskega projekta.....	12
1.2.1 Ideološki in politični aspekti keynesijanskega projekta	12
1.2.2 Institucionalna pokrajina keynesijanskega projekta	13
1.2.3 Korporativno upravljanje v času keynesijanskega projekta	15
1.2.4 Prevladujoča teorija povojnih desetletij	16
1.2.5 Delovanje kapitalističnih gospodarstev Zahoda v času zlate dobe kapitalizma.....	16
1.3 Sklepne ugotovitve	17
2 KRITIKA, DRUŽBENI UČINKI IN KRIZA KEYNESIJANSKEGA PROJEKTA	17
2.1 Kulturna kritika keynesijanskega projekta na teoretski levici.....	18
2.1.1 Od kritike politične ekonomije h kritiki razsvetljenstva	18
2.1.2 Od kritike razsvetljenstva h kritiki potrošništva.....	19
2.1.3 Od kritike potrošništva k rekuperaciji	20
2.1.4 Od rekuperacije k lacanovski kritiki.....	21
2.2 Družbena razmerja in kriza keynesijanskega projekta	23
2.2.1 Pojav novih političnih gibanj in razcep na levici	23
2.2.2 Delavsko gibanje	25
2.2.3 Razpad sistema Bretton Woods.....	28
2.2.4 Rast cen surovin	29
2.2.5 Padec rasti produktivnosti	30
2.2.6 Stiskanje profitov.....	31
2.2.7 Kapitalistična gospodarstva Zahoda v krizi	32
2.3 Sklepne ugotovitve	33
3 RESTAVRACIJA »ZDRAVIH« TEMELJEV KAPITALISTIČNEGA GOSPODARSTVA	34
3.1 Liberalna kritika keynesijanizma	34
3.1.1 Monetarizem, nova klasična makroekonomija, teorija realnih poslovnih ciklov in ekonomika ponudbe.....	35
3.1.2 Hayekova kritika.....	37
3.2 Politična in gospodarska razmerja v neoliberalnem gospodarstvu.....	38
3.2.1 Politična razmerja	38
3.2.2 Odmik od poskusov vzdrževanja keynesijanskega kompromisa	40
3.2.3 Trg delovne sile	42
3.2.4 Industrijski odnosi	46

3.2.5	Socialna politika.....	48
3.2.6	Ekonomska globalizacija.....	50
3.2.7	Spremenjena vloga države	52
3.2.8	Korporativno upravljanje in doktrina »vrednosti za delničarje«.....	55
3.2.9	Prevladujoča teorija po letu 1980.....	58
3.2.10	Kapitalistična gospodarstva Zahoda od leta 1980 do 2008.....	58
3.3	Sklepne ugotovitve.....	60
4	FINANČNI ZLOM LETA 2008 IN NJEGOVE POSLEDICE.....	61
4.1	Teorije delovanja finančnih trgov in financializacije gospodarstva.....	61
4.1.1	Teorija učinkovitih trgov kapitala	62
4.1.2	Teorija vedenjskih financ in Orléanova kritika.....	62
4.1.3	Teoretske opredelitve fenomena financializacije.....	64
4.2	Prva velika kriza novega tisočletja.....	66
4.2.1	Nepremičninski mehurček in zlom leta 2008.....	67
4.2.2	Ukrepi za reševanje krize iz leta 2008	68
4.2.3	Dolžniška kriza v evroobmočju.....	69
4.2.4	Ukrepi za reševanje evropske dolžniške krize	70
4.2.5	Vzroki finančnega zloma leta 2008.....	71
4.2.6	Vzroki evropske dolžniške krize	74
4.2.7	Politika v krizi	76
4.3	Sklepne ugotovitve.....	76
5	ALTERNATIVE NEOLIBERALIZMU	77
5.1	Pekinški konsenz?	77
5.2	Povratak keynesijanizma?.....	79
5.3	Odprava kapitalizma?.....	79
	SKLEP.....	80
	LITERATURA IN VIRI.....	82
	PRILOGE	

UVOD

Finančna kriza, ki se je začela s težavami na ameriškem trgu drugorazrednih hipotekarnih posojil leta 2007 in je dosegla vrhunec s padcem banke Lehman Brothers jeseni leta 2008 ter je pomenila uvod v najhujšo gospodarsko recesijo večine gospodarstev kapitalističnega Zahoda po drugi svetovni vojni,¹ je v nekaj mesecih pometla s konsenzualnim pogledom na delovanje kapitalističnega gospodarstva, ki je prevladal v zadnjih desetletjih. Učinek krize bi lahko primerjali s trenutkom, ki ga pogosto zasledimo v hollywoodskih filmih: junak se nekega lepega jutra zbudi, pogleda v ogledalo in z grozo ugotovi, da mu podoba v zrcalu hudomušno mežika. Ta drobna kretnja, ki kaže, da zrcalna podoba živi lastno življenje, v hipu povzroči sesutje realnosti in razpad samoumevnosti.

Zlom samoumevnosti, ki ga je povzročila finančna kriza neslutnih razsežnosti, je sprožil številne razprave o vzdržnosti prevladujočega gospodarskega in širšega družbenega modela kapitalizma. Ena najbolj bučnih in ostrih razprav se je razplamtela med najvplivnejšimi akademskimi ekonomisti v Združenih državah Amerike (v nadaljevanju ZDA) (Barro, 2009; Cochrane, 2009a, 2009b; DeLong, 2009a, 2009b; Fama, 2009; Krugman, 2009b, 2009c.). Glavni zastavek te žolčne doktrinarne polemike je bila veljavnost keynesijanskega oziroma neoklasičnega modela gospodarstva, jabolko spora pa sta bila teza o učinkovitih trgih kapitala in vprašanje učinkovitosti fiskalne politike. Drugo, precej bolj umirjeno razpravo o prihodnosti kapitalizma, ki ravno tako kaže na konec neke samoumevnosti, je lansiral britanski časopis *Financial Times* (Balcerowicz, 2009; Brittan, 2009; Sorrell, 2009; Wolf, 2009a, 2009b). Tu je bil poudarek na zgodovinskih premikih v institucionalnem ustroju kapitalističnih gospodarstev Zahoda (zlasti tistih, ki zadevajo odnos med državo in kapitalističnim trgom), ki so zaznamovali zadnja desetletja, in na možnih prelomih, ki bi jih finančna kriza in recesija, v katero so tedaj drsela (kakor drsijo tudi danes) omenjena gospodarstva, lahko povzročila.

Obe razpravi sta tesno povezani z imenom Johna Maynarda Keynesa, in sicer enkrat z njegovo teorijo in njenimi različnimi interpretacijami, drugič pa z gospodarskim in družbenim modelom, v katerem je keynesijanizem predstavljal prevladujočo ekonomsko doktrino. Pri omenjenih razpravah lahko torej razločimo dve široki področji, v navezavi na kateri je mogoče govoriti o nujnosti rehabilitacije ali zablodah (odvisno od tega, na katero stran se postavimo) keynesijanizma. Eno je področje ekonomske teorije, na katerem poteka boj za interpretacijo ekonomskih pojavov med ekonomskimi doktrinami in njihov razvoj, medtem ko je drugo področje zgodovinskega razvoja formalnih ekonomskih institucij in politik, ideologije (ali neformalnih institucij), gospodarskih trendov ter, nenazadnje, tudi same teorije. Drugače (in nemara nekoliko poenostavljeno) povedano: keynesijanizem lahko analiziramo bodisi v okviru zgodovine ekonomske misli bodisi v kontekstu politično ekonomske zgodovine. Kolikor bomo dosežke keynesijanizma obravnavali v okviru

¹ Ko govorimo o gospodarstvih kapitalističnega Zahoda, na katere se omejuje magistrska naloga, imamo v mislih predvsem ZDA in današnje »stare članice« Evropske unije.

zgodovine ekonomske misli, bomo v nadaljevanju uporabljali izraz »keynesijanska revolucija«, kolikor pa bomo analizirali širše družbene implikacije in zgodovinsko vlogo keynesijanizma v kapitalizmu druge polovice dvajsetega stoletja, bomo govorili o »keynesijanskem projektu«.²

Kar zadeva prvo od obeh področij, torej polje zgodovine ekonomske misli, lahko Keynesovo teorijo najprej opredelimo skozi spopad z (neo)klasično doktrino. Keynesijanska revolucija v znanosti je predstavljala odgovor na gospodarsko krizo tridesetih let, ki je neoklasična teorija ni mogla zadovoljivo pojasniti oziroma zanjo ni mogla ponuditi rešitev. Keynes je v nasprotju z neoklasično teorijo, ki je obseg zaposlenosti postavljala v odvisnost od realnih plač, dokazoval, da sta raven proizvodnje in z njo zaposlenost odvisna od efektivnega povpraševanja, torej od povpraševanja na trgu blaga in storitev. Menil je, da z naraščanjem dohodka narašča tudi potrošnja, vendar v manjši meri, tako da med agregatno ponudbo in agregatnim povpraševanjem nastaja vrzel, ki jo mora zapolniti investicijsko povpraševanje. Če do tega ne pride, se proizvodnja in zaposlenost ustalita na ravneh, ki ne zagotavljata polne izkoriščenosti virov v gospodarstvu oziroma polne zaposlenosti (Keynes, 2006, str. 34–38). S tem je Keynes napadel Sayjev zakon, po katerem ponudba ustvarja lastno povpraševanje (Keynes, 2006, str. 26–29) oziroma neoklasično predelavo tega zakona, skladno s katero presežek prihrankov nad investicijami zbije obrestno mero in na ta način spodbudi investicije, tako da se obe kategoriji izenačita (Sušjan, 1995, str. 78–78, 2006, str. 208).

Keynesova teorija temu avtomatizmu oporeka iz dveh vidikov. Prvič, na investicije ne vpliva le obrestna mera, temveč tudi mejna učinkovitost kapitala. Slednjo Keynes definira kot diskontno stopnjo, pri kateri se izenačita sedanja vrednost pričakovanih prihodnjih donosov kapitalskega sredstva z njegovo tekočo ceno ponudbe (Keynes, 2006, str. 139–141). To je ena od točk, na kateri Keynes vpelje koncept pričakovanj: pričakovani donosi (in s tem investicije) niso odvisni zgolj od današnjega stanja, temveč od pričakovanj glede negotove prihodnosti. Obseg investiranja je tako določen v točki, v kateri se mejna učinkovitost kapitala (ki upada z naraščanjem obsega investicij) izenači z obrestno mero (Keynes, 2006, str. 139–141). Drugič, obrestna mera ni cena za čakanje oziroma odlaganje potrošnje, kar je sicer teza neoklasične ekonomike (Marshall, 1987, str. 355), temveč cena za odpoved likvidnosti (Keynes, 2006, str. 171). S tem Keynes vpelje koncept likvidnostne preference, pri čemer izpostavi tri motive za držanje premoženja v denarni obliki, in sicer transakcijski motiv, ki je odvisen od potrebe po denarju za tekočo potrošnjo in poslovne transakcije; previdnostni motiv, ki izraža potrebo ekonomskih subjektov po določeni količini gotovine za nepričakovane dogodke; in špekulativni motiv, ki je povezan s

² Obe področji sta tesno povezani. Po eni plati je težko ali celo nemogoče postaviti nevtralno, apolitično ekonomsko oziroma družboslovno teorijo, saj je sam predmet obravnave (družbena realnost) vedno posredovan z (družbenim) mestom, od koder ga opazujemo. Teorija je zato na neki način vedno tudi že (politična) praksa. Po drugi strani pa se zgodovina ne odvija v ideološkem vakuumu, saj je pogled zgodovinskih akterjev na svet posredovana z neko teorijo družbe. Praksa zatorej vedno predpostavlja neki (vsaj minimalen) teoretski zastavek.

pričakovanjih o spremembah višine obrestnih mer v prihodnosti, saj lahko tisti vlagatelji, ki pravilno ocenijo prihodnje gibanje trga, dobro zaslužijo (Keynes, 2006, str. 170–176). To je druga točka, na kateri v Keynesovo teorijo vstopajo pričakovanja: če sta namreč transakcijski in previdnostni motiv določena z višino dohodka, pa špekulativni motiv odraža pričakovanja posameznikov o prihodnosti.

Z vpeljavo pričakovanj in negotovosti v makroekonomske teorije je Keynes napadel neoklasični optimizem glede samoregulacije kapitalističnega trga. Če se namreč negotovost glede profitov, ki jih lahko pričakujejo kapitalistična podjetja, poveča, bodo manj investirala, umanjkanje investicijskih izdatkov pa bo negativno vplivalo na efektivno povpraševanje. Podobno velja za potrošnike: ko se njihova negotovost v zvezi z dohodki (na primer v recesiji, ko zaposlitev ni več varna) poveča, ti povečajo svoje varčevanje, kar še dodatno okrne efektivno povpraševanje in podjetja spodbuja h krčenju proizvodnje ter zaposlenosti (Davidson, 2009, str. 53–57). Gospodarska nihanja po Keynesu torej v veliki meri izhajajo iz sprememb v pričakovanjih gospodarskih subjektov (Sušjan, 2006, str. 212). Keynes je za doseganje polne zaposlenosti zadalžil državo, ki mora ob prenizkem efektivnem povpraševanju povečati svoje izdatke in s spremembami v ponudbi denarja znižati obrestno mero (Keynes, 2006, str. 133–136; Sušjan, 2006, str. 211).

Keynesova znanstvena revolucija je zelo vplivala na prevladujočo ekonomsko doktrino v deželah kapitalističnega Zahoda po drugi svetovni vojni, vendar pa je bila cena za njeno sprejetje v prevladujoči diskurz prav mehčanje nekaterih najbolj inovativnih in revolucionarnih pogledov na delovanje kapitalističnega gospodarstva. Še več, medtem ko je Keynesova teorija nastala kot kritika neoklasične teorije, jo je povojna neoklasična sinteza keynesijanske in neoklasične teorije spremenila v njeno dopolnilo (Sušjan, 2006, str. 217). Pri tem je po eni plati sprejela makroekonomske politike, ki izhajajo iz Keynesove teorije, po drugi pa je njegovo teorijo prilagodila neoklasičnim mikroekonomskim predpostavkam. Izvirna Keynesova teorija je problem neprostovoljne brezposelnosti videla predvsem v nezadostnem efektivnem povpraševanju, ki je posledica negotovosti in nizkih profitnih pričakovanj, dogajanje na trgu delovne sile pa je igralo le obrobno vlogo, neoklasična sinteza pa je nasprotno brezposelnost v gospodarstvu (v neoklasičnem slogu) pripisala neprilagodljivosti posameznih trgov, zlasti neprilagodljivosti plač na trgu delovne sile (Samuelson & Nordhaus, 2002, str. 567–570; Davidson, 2009, str. 18–20). Neoklasični povzetek keynesijanske teorije, ki je bil populariziran z modelom IS-LM (angl. *investment/saving – liquidity preference/money*), ni upošteval Keynesovih uvidov v zvezi s problemom pričakovanj in negotovosti, s Pigoujevim učinkom realnih blagajn, ki lahko brezposelnost preko znižanja plač in cen, torej s pomočjo samoregulacijskega tržnega mehanizma, gospodarstvo spet pripelje do polne zaposlenosti, pa je neoklasična sinteza je Keynesovo teorijo reducirala na poseben primer neoklasične teorije (Sušjan, 2006, str. 222–223; Minsky, str. 2008a, 47–50). Po Minskyjevem mnenju zato Keynes kot znanstvenik in teoretik v neoklasični teoriji nastopa tako rekoč v vlogi poraženca, čeprav ta teorija priznava, da so njegovi napotki za ekonomsko politiko lahko

uporabni, saj je doseganje polne zaposlenosti preko tržnega mehanizma lahko precej dolgotrajno in težje dosegljivo zaradi cenovnih rigidnosti (Minsky, 2008a, str. 50).

Podobno kot neoklasična teorija se s Keynesovim imenom povezuje tudi nova keynesijanska ekonomika, ki se je začela razvijati od sedemdesetih let dvajsetega stoletja. Nova keynesijanska ekonomika je – tako kot neoklasična sinteza – pristala na tezo, da je keynesijanska neprostovoljna brezposelnost posledica cenovnih neprožnosti, vendar pa je v nasprotju z neoklasično sintezo, ki je gradila na predpostavki konkurenčnih trgov in racionalnega walrasianskega vedenja ekonomskih subjektov, poskusila zgraditi mikroekonomske temelje, ki bi lahko pojasnjevali cenovne neprožnosti (Sušjan, 2006, str. 268). Pri tem loči med nominalnimi frikcijami, ki preprečujejo, da bi se nominalne cene in plače prilagodile spremembam in uskladile ponudbo s povpraševanjem, in realnimi neprožnostmi, tj. ovirami za spremembe v realnih cenah in plačah. Teza nove keynesijanske ekonomike je, da imajo lahko majhne neprilagodljivost cen na ravni posameznih ekonomskih subjektov znatne makroekonomske učinke (Romer, 1993). Poleg tega nova keynesijanska ekonomika obsega še druge teorije, ki pojasnjujejo tržna neravnotežja, na primer teorija asimetričnih informacij in teorija koordinacijskih problemov. Tako kot neoklasična sinteza tudi nova keynesijanska ekonomika s svojim poudarkom na cenovnih in plačnih neprožnostih pomembno odstopa od temeljne usmeritve Keynesove teorije, zaradi česar je pogosto tarča kritik, da ni niti nova niti keynesijanska (Cornwall, 2003).

Tretja šola, ki se ponaša s Keynesovim imenom v svojem nazivu, je postkeynesijanska šola, ki poskuša ostati zvesta duhu keynesijanske revolucije. Namesto elegantne neoklasične strukture, ki izhaja iz vprašljivih predpostavk (denimo predpostavke substantivno racionalnih posameznikov), postkeynesijanska teorija postavlja zahtevo po realističnih predpostavkah, na katerih je mogoče razlagati empirična opažanja. Gospodarskega sistema ne razume skozi koncept ravnovesja, ampak kot dinamični proces, ki se odvija v specifičnem institucionalnem okolju in zgodovinskem času v razmerah keynesijanske negotovosti. V ospredju analize so investicije kot temeljna kategorija, ki vpliva na cene in razdelitev dohodka: cene se določajo s pribitkom na neposredne stroške in igrajo vlogo generatorja profitov, ki so potrebni za izvedbo investicij, hkrati pa slednje povratno določajo raven in delež profitov. Vzajemni odnos med investicijami in profiti predstavlja izhodišče za proučevanje cikličnih gibanj v gospodarstvu. Podjetja, v katerih je lastništvo ločeno od nadzora, delujejo v razmerah oligopolne konkurence in namesto kratkoročnih profitov maksimirajo dolgoročno rast. Denar je endogena spremenljivka, ki je odvisna od povpraševanja podjetij po posojilih, inflacija pa je v prvi vrsti posledica distribucijskega konflikta med delom in kapitalom (Sušjan, 1995, str. 219–241, 2005, str. 311–324).

V magistrski nalogi nas bo zanimalo zlasti drugo od obeh področij, torej področje politično ekonomske zgodovine kapitalističnih gospodarstev Zahoda od druge svetovne vojne dalje.

Če govorimo o keynesijanskem projektu kot zgodovinskem pojavu, ga lahko opredelimo na različnih ravneh. Čeprav je v povojnih desetletjih prevladala ekonomska doktrina neoklasične sinteze, pa je v tedanjem pogledu na gospodarstvo vendarle prišlo do velikih sprememb. Pogled, ki ga je implicirala teoretska revolucija, se je po drugi svetovni vojni udejanjil v nizu institucij in politik, ki so zvečine nastale še pred nastopom (razvitega) keynesijanizma, a jih je šele ta povezal v koherenten niz institucij in politik.

V politiki je prevladala ideologija razrednega kompromisa, po kateri naj bi se proletariat odpovedal težnjam po revolucionarni odpravi kapitalističnih odnosov v zameno za socialne pravice in polno zaposlenost, kapital pa naj bi v zameno za koncesije organiziranemu delu dobil stabilno in profitabilno gospodarsko okolje. Svet je bil sicer razdeljen na vzhodni in zahodni blok s pripadajočimi interesnimi sferami, vendar pa so oblasti v Moskvi komunistične partije na Zahodu spodbujale h »konstruktivni« držbi in boju znotraj okvirov parlamentarizma.

Na makroekonomski ravni lahko govorimo o aktivni fiskalni in monetarni vladni politiki, katerih poglobitveni cilj je bilo vzpostavljanje in vzdrževanje polne zaposlenosti v gospodarstvu. Na področju socialne politike ne moremo mimo razcveta socialne države, ki je hkrati prispeval k ekonomski in tudi politični stabilizaciji. Razvoj na ravni industrijskih odnosov je v večji ali manjši meri (odvisno od države) zaznamoval razvoj korporativističnih institucij. Na ravni podjetij je že v začetku stoletja prišlo do ločitve med nadzorom in lastništvom, s tem pa je bil povezan tudi vzpon »tehnostrukture«. Mednarodne ekonomske odnose je reguliral sistem Bretton Woods. Obdobje, ki ga je zaznamoval keynesijanski projekt, je bilo gospodarsko gledano uspešno. Gospodarska rast je bila razmeroma visoka, stopnje brezposelnosti nizke, čeprav ob nekoliko višjih stopnjah inflacije, ki pa do sedemdesetih let niso predstavljale večjih težav. Mednarodna trgovina je naraščala razmeroma hitro, saj je bila v obdobju med obema vojnama na izredno nizkih ravneh.

V tekstu bomo zagovarjali naslednje teze:

- keynesijanski projekt je, kolikor je družbi poskusil zagotoviti nadzor nad njeno usodo, razsvetljenski projekt družbene osvoboditve;
- notranja protislovja, ki so pripeljal do propada keynesijanskega projekta, so posledica njegovega lastnega uspeha, saj je:
 - okrepil pogajalsko moč delavskega razreda in spodkopal kapitalistično disciplino v podjetjih,
 - ideja institucionaliziranega kompromisa, na katerem je temeljil keynesijanski projekt, povzročila razcep na »staro« levico in nova protisistemska gibanja, ki so odprla prostor za restavracijo predkeynesijanskih razrednih razmerij;

- bistvo neoliberalnega razreševanja krize keynesijanskega projekta je bilo v ofenzivi proti moči proletariata, medtem ko so bile zahteve novih političnih gibanj bolj ali manj sprejete;
- kriza 2008 je rezultat protislovij neoliberalne ureditve gospodarstva, ki je prevladala v zadnjih desetletjih.

Tekst je sestavljen iz petih delov. V prvem delu bomo opozorili na razsvetljenski aspekt keynesijanske revolucije in podrobneje predstavili keynesijanski projekt. Težave keynesijanskega projekta, ki so pojavile nekje v drugi polovici šestdesetih let in sistem v sedemdesetih letih pahnilo v krizo, bomo obravnavali v drugem delu. Tretji del bo namenjen analizi sprememb, do katerih je prišlo po propadu keynesijanskega projekta. V četrtem delu bomo obravnavali krizo leta 2008 in protislovja, ki so do nje pripeljala. V petem delu sledi kratka obravnava možnih alternativ sedanji ekonomski ureditvi. Vsak del je sestavljen iz poglavja, v katerem obravnavamo relevantne teorije, in poglavja, ki je namenjeno zgodovinski analizi. Vse slike so v prilogah.

Na koncu uvoda še beseda o uporabljenih metodah. Magistrsko delo v prvi vrsti temelji na analizi domače in tuje znanstvene literature z obravnavanega polja. V ilustrativne namene so uporabljeni tudi podatki o gospodarskih kazalcih. Pri obravnavi ekonomskih teorij in zgodovinskih procesov uporabljamo kompilacijsko metodo, s katero smo združili spoznanja različnih avtorjev, rezultati te metode pa so nadgrajeni z vzročno-pojasnjevalno zgodovinsko metodo, ki je pri obravnavi razlik med institucionalnimi ureditvami posameznih gospodarstev dopolnjena elementi komparativne analize.

1 KEYNESIJANSKA REVOLUCIJA IN KEYNESIJANSKI PROJEKT

V tem (prvem) delu bomo pokazali na dva medsebojno povezana momenta keynesijansizma. Prvi moment zadeva logiko keynesijansko revolucije in oziroma nov pogled na družbo, ki ga ta implicira. Temeljna teza, ki jo bomo poskušali izpeljati, je, da je keynesijanska revolucija, v sklopu katere bomo poleg Keynesove obravnavali tudi Kaleckijevo in Minskyjevo teorijo, postavila novo koncepcijo svobode in zahtevala, da se družba osvobodi spon, ki izhajajo iz ekonomske politike skladno z načeli *»laissez-faire«* ekonomske doktrine, in se vzpostavi kot subjekt, ki določa svojo usodo – skladno s svojimi lastnimi zakoni. Drugi moment zadeva konkretno institucionalno preobrazbo gospodarstev kapitalističnega Zahoda, skozi katero se materializira omenjena perspektiva.

1.1 Razsvetljenstvo keynesijanske revolucije

Novost perspektive, ki jo vpelje keynesijanska revolucija, lahko najprej razumemo kot prelom s prevladujočo »laissez-faire« doktrino devetnajstega stoletja. Ko govorimo o »laissez-faire« kot doktrini devetnajstega stoletja, s tem seveda ne mislimo, da je devetnajsto stoletje tudi dejansko živelo skladno s svojo doktrino. Prej nasprotno, kot pokaže Polanyi, se je v devetnajstem stoletju sočasno z administrativno vzpostavitvijo in širitvijo kapitalističnega trga spontano pojavilo gibanje, ki je privzemalo različne oblike in katerega glavni cilj je bila zaščita družbe pred uničujočimi vplivi kapitalističnega trga ter je bilo v končni instanci nasprotno zahtevam slednjega (Polanyi, 1957, str. 130–134). Hayek je, kar zadeva genezo kapitalističnega trga, zagovarjal diametralno nasprotno stališče: zanj je razvoj evolucija institucij, med katere sodi tudi kapitalistični trg, bistveno posredovana s spontanim in adaptivnim konkurenčnim bojem med različnimi institucionalnimi oblikami, čigar rezultati se prenašajo s tradicijo, ki je, kolikor vsebuje akumulirano izkušnjo, »pametnejša' od človekovega razuma« (von Hayek, 1992, str. 3, 2006, str. 49–62). Toda oba, Hayek in tudi Polanyi, opozarjata na spontanost družbenih procesov, čeprav vsak s svojega konca: pri Hayeku naj bi bil tako spontano ustvarjen kapitalistični trg, »razširjeni red«, pri Polanyiju pa naj bi bila – ravno nasprotno – spontana obrambna reakcija družbe na državno intervencijo, ki je kapitalistični trg ustvarila. V nasprotju s tem Keynes ne stavi na spontanost, temveč na načrtno preobrazbo družbenih razmerij, kar seveda ni ušlo Hayeku, ki mu je očital zavračanje tradicionalne morale in ga umestil v racionalistično miselno smer, ki trdi, »da lahko čisti razum neposredno iz sebe, brez kakršnih koli posredovanj, ustreže našim željam in zgradi nov svet, novo moralo, novo pravo, celo nov in čist jezik« (von Hayek, 1992, str. 55 in 65–66).

Radikalno novost pogleda na družbo, ki ga je implicirala keynesijanska revolucija, si lahko najprej ogledamo skozi problem svobode. Klasična liberalna misel k problemu svobode pristopa skozi opredelitev razmerja med družbo in posameznikom, in sicer tako, da začrta meje, ki posamezniku zagotavljajo določen prostor zasebnosti, v katerega »družba kot kolektiv«, torej kot neke vrste presežek nad golim seštevkom posameznikov, ne sme poseči (Mill, 1994, str. 46). Vendar pa tu ne gre le za vmešavanja države v ravnanje posameznikov, temveč za širše področje individualnosti. Po Millu namreč: »ni dovolj, da se zavarujemo zgolj pred tiranijo uradnikov, na enak način se je treba zavarovati tudi pred tiranijo prevladujočega mnenja in občutenja, pred prizadevanji družbe, da bi s sredstvi, drugačnimi od državnih kazni, vsilila svoje lastne ideje in prakse kot pravila obnašanja vsem, ki se z njimi ne strinjajo, da bi zavrla razvoj in, kolikor je to mogoče, preprečila nastanek vsake individualnosti, ki ne stopa po začrtani poti, ter prisilila vse značaje, da se oblikujejo po njenem lastnem modelu« (Mill, 1994, str. 40). Kot bomo pokazali v nadaljevanju, je kapitalistični trg povezan z neko (pri)silo, ki prav tako »vsiljuje svoje lastne ideje in prakse ter prisili značaje, da se oblikujejo po njenem lastnem modelu«, a ostaja v liberalnem pojmovanju svobode povsem spregledana. To prisilo lahko prikažemo na dveh ravneh, in sicer na mikroekonomski ravni, ki zadeva ravnanje kapitalistov v

razmerah konkurence, in na makroekonomski ravni, kjer gre za ravnanje kapitalistov kot razreda.

Prikaz prisile, ki deluje na mikroekonomski ravni, lahko začnemo pri Heglu, ki je prvi zadel ob problem neke instance, ki se uveljavlja za hrbtom posameznika. Gre za razmerje med občo idejo in partikularnimi interesi posameznika. Obča ideja se lahko udejanja le preko posamezne volje, tako da posamezniki sicer ustvarjajo zgodovino, vendar so pri tem le orodje (Hegel uporablja izraz »poslovodje« zgodovinskega smotra) v rokah obče ideje, ki deluje za njihovimi hrbti (Hegel, 1999, str. 64–88). Marx je uporabil ta Heglov uvid, a je na mesto njegovega zgodovinskega posameznika postavil kapitalista, ki ni nič drugega kot poosebljeni kapital, ki za kapitalistovim hrbtom uveljavlja svojo voljo in ga sili v povečevanje vrednosti zavoljo vrednosti, v brezobzirno akumulacijo. Kapitalist namreč deluje v pogojih konkurenčnega boja, ki narekuje njegovo ravnanje – če tega diktata ne spoštuje, tvega, da bo zaostal in izgubil svoj kapital (Marx, 1961, str. 667). Tukaj pride do izraza še ena razlika med Heglom in Marxom: medtem ko je za Hegla »le volja, ki uboga zakon [...], svobodna: zakaj uboga sami sebi in je pri sami sebi in torej svobodna« (Hegel, 1999, str. 92), saj je zanj zakon odraz objektivnosti duha nekega ljudstva, pa Marxovemu kapitalistu zakone vsiljuje konkurenca kot »zunanje prisilne zakone« (Marx, 1961, str. 667). Drugače povedano, Marxovemu kapitalistu se družbeni procesi, katerih del je tudi sam, kažejo kot nekaj njemu tujega, kot zunanja prisila, ki določa njegovo ravnanje v razmerju do delavcev, dobaviteljev in konkurentov. Tako kapitalist morda sočustvuje z eksploatiranimi delavci in nemara se celo zaveda, da agresivno zniževanje cen v obdobju zaostrenega konkurenčnega boja ne koristi nikomur, toda struktura družbenih odnosov mu preprečuje, da bi svoje ravnanje uskladil s svojimi osebnimi prepričanji. Ali, če parafraziramo Milla, z Marxom lahko za kapitalistovim hrbtom prepoznamo instanco, ki vsiljuje »svoje lastne ideje in prakse kot pravila obnašanja« in prisili »vse značaje, da se oblikujejo po njenem lastnem modelu«.

Na makroekonomski ravni, kjer posamezni kapitalist tvori del celotnega kapitalističnega razreda, lahko prav tako prepoznamo neki presežek oziroma neko tujo silo, ki obvladuje dejanja posameznikov. Kot pokaže Kalecki, sicer Keynesov sodobnik, ki je neodvisno, a sočasno z njim izdelal teorijo efektivnega povpraševanja (Robinson, 1977), ravnanje kapitalističnega razreda kot seštevka vseh kapitalistov določa usodo kapitalističnega razreda in usodo celotne družbe. Pogoje, v katerih kapitalisti sprejemajo svoje odločitve, lahko prikažemo s pomočjo Kaleckijeve teorije determinacije profitov v poenostavljenem modelu zaprtega gospodarstva, v katerem so izdatki države zanemarljivi, prihranki delavcev pa enaki nič.³ Kalecki, ki bruto domači proizvod (v nadaljevanju BDP) na eni strani deli na bruto profite in plače, na drugi pa na bruto profite, potrošnjo kapitalistov in potrošnjo delavcev, ob omenjeni predpostavki ničelnega varčevanja delavcev bruto profite izenači s seštevkom vrednosti bruto investicij in potrošnje kapitalistov (Kalecki, 1954, str.

³ Kalecki ne ostane pri tem poenostavljenem modelu, vendar pa temeljna razmerja, ki jih model prikazuje, ostajajo nespremenjena.

45). Ker pa kapitalistični razred (tj. industrijski in finančni kapitalisti) lahko neposredno odloča o svojih potrošnih in investicijskih izdatkih (Kalecki, 1954, str. 46), od tod sledi slovita Kaleckijeva formula, po kateri delavci porabijo, kar dobijo, medtem ko kapitalisti dobijo, kar porabijo (Kalecki, 1990a). Politično ekonomske implikacije te zastavitve so dvojne. Prvič, kapitalisti s svojimi odločitvami o investicijah in potrošnji ne določajo le svojih zaslužkov, pač pa določajo tudi raven proizvodnje v gospodarstvu in obseg zaposlenosti (Kalecki, 1954, str. 28–29 in 47), zato je politična moč vlade posredno podrejena volji kapitalističnega razreda (Kalecki, 1990b, str. 350).

Drugič, kapitalisti kot razred so, kot ugotavlja Kalecki, »gospodarji svoje usode; vendar pa ji gospodujejo na način, ki je določen z objektivnimi dejavniki« (Kalecki, 1990a, str. 79–80). Toda »objektivni dejavniki« je precej ponesrečen izraz za dejavnike, ki jih avtor izpostavi v svoji analizi gospodarskega cikla. Kapitalistični razred se v njegovi analizi namreč odloča o investicijah na podlagi profitnih pričakovanj, ki izhajajo iz tekoče profitne stopnje. Investicijska naročila so naraščajoča funkcija bruto akumulacije (ta sledi iz investicijskih naročil v prejšnjem obdobju), saj akumulacija kapitala (tj. investicije) pomeni profite za kapitalistični razred; in padajoča funkcija stoga kapitala, saj se ob dani akumulaciji s povečevanjem stoga kapitala zmanjšuje profitna stopnja (ta je dana z razmerjem med profiti in kapitalom). Povečanje investicijskih naročil izzove povečanje akumulacije in gospodarsko prosperiteto, vendar pa to hkrati povečuje stog kapitala, kar najprej zavre rast investicijskih naročil, nato pa povzroči njihovo upadanje in upočasnitev akumulacije, dokler gospodarstvo ne zdrsne v depresijo in akumulacija pade pod raven nadomestitvenih potreb, kar sčasoma skrči stog fiksnega kapitala ter tako povzroči ponovno povečanje investicijskih naročil (Kalecki, 1990a). Vsakokratni pogoji (tj. profitna stopnja, ki določa profitna pričakovanja), v katerih kapitalistični razred sprejema investicijske odločitve, so torej rezultat odločitev kapitalističnega razreda kot celote (v prejšnjih obdobjih), toda hkrati se nosilec odločitev kažejo v odtujeni formi »objektivnih pogojev«. Materialni pogoji družbene reprodukcije so tako podvrženi slepemu mehanizmu, ki pa ni nič drugega kot rezultat decentraliziranih odločitev posameznikov, ki te pogoje določajo, a jim hkrati stopajo naproti v odtujeni formi tuje sile.

Keynesijansko perspektivo zaokroži Minskyjeva analiza, ki je bila sicer izdelana šele v obdobju, ko je bil keynesijanski projekt že globoko v krizi. Determinacija profitov pri Minskem je v osnovi enaka kot pri Kaleckem: v poenostavljenem modelu so profiti enaki investicijam in določeni z njimi (Minsky, 2008b, str. 160–165).⁴ Toda če so pri Kaleckem današnji profiti bistveno povezani z odločitvami v preteklosti, Minsky bolj poudari keynesijanski moment pričakovanj, saj pravi: »v kapitalističnem gospodarstvu se investira danes, zato ker se pričakuje, da se bo investiralo v prihodnosti« (Minsky, 2008b, str. 163, glej tudi Minsky, 1992). Današnje investicije (in s tem profiti) so namreč odvisne od

⁴ Minsky seveda ne ostane pri poenostavljenem modelu, pač pa ga (podobno kot Kalecki) razširi z izdatki države, ki igra pomembno nad vse pomembno vlogo v njegovi analizi, vpelje pa tudi zunanjo trgovino in varčevanje iz naslova plač.

pričakovanj glede profitov (investicij) v prihodnosti, ta pričakovanja pa so (kot poudari že Kalecki) v veliki meri odvisna prav od današnje profitabilnosti. Avtoreferenčna zanka je tako sklenjena. Determinacija profitov je s specifično temporalnostjo pri Minskem povsem osvobojena vezi, ki bi jo vezale na kakršne koli »objektivne dejavnike«.

Minsky Kaleckijev model dopolni s finančno teorijo investicij, v katerem se podjetja za financiranje svojih pozicij v kapitalskih sredstvih zadolžujejo, pri čemer banke zahtevajo določene varnostne meje (angl. *margins of safety*), ki podjetjem omogočajo absorpcijo upada denarnih prejemkov (Minsky, 2008b, str. 90). Investicije po Minskyju vplivajo na finančni sistem na dva načina, in sicer preko povpraševanja po finančnih virih in preko njihovega vpliva na profite, na katerih temelji izpolnjevanje finančnih obveznosti (Minsky, 2008b, str. 293–240). Dolgotrajno obdobje spokojnosti⁵, torej obdobje, v katerem so profiti redni in dovolj visoki, tako da kreditorejmalci nimajo večjih težav z odplačevanjem posojil, načne trdnost finančnega sistema gospodarstva, saj pride ob odsotnosti težav z odplačevanjem do erozije varnostnih meja, ki jih banke zahtevajo za svoja posojila (Minsky, 2008b, str. 209). Finančna krhkost je tako posledica samega uspeha delovanja kapitalističnega gospodarstva (tj. avtoreferenčnega potrjevanja pričakovanj kapitalističnega razreda), odraža pa se v naraščajoči uporabi finančnega vzvoda (angl. *leverage*), kratkoročnem financiranju dolgoročnih pozicij v kapitalskih sredstvih, povečuje se delež špekulativnega in Ponzi financiranja⁶ ipd. V zreli fazi ekspanzije začno po Minskyju stroški plač in materialni stroški naraščati, hkrati pa se z naraščanjem finančne krhkosti in povpraševanja po denarju zaostrijo pogoji, pod katerimi gospodarski subjekti najemajo posojila, obrestne mere se dvignejo, kar ima uničujoče posledice za gospodarstvo s krhko finančno strukturo, saj so Ponzi in špekulativne enote močno odvisne od pogojev za refinanciranje svojih dolgov. Gospodarski subjekti so zato prisiljeni prodajati svoja sredstva, kar vodi v padanje njihovih cen, finančni krč, zastoj v investicijskem procesu in končno, preko multiplikatorskega učinka, v depresijo (Minsky, 2008a, 121–125, 2008b, str. 238–245).

Kaleckijeva in Minskyjeva teorija implicirata (post)keynesijansko tezo o neergodičnosti, pri kateri ne gre le za to, da dogodki v prihodnosti niso verjetnostno predvidljivi, temveč tudi za to, da same odločitve, ki jih sprejemajo ekonomski subjekti, »ustvarjajo pot, po kateri ekonomija potuje« (v: Sušjan, 2001, str. 78, poudaril A.S.; glej tudi Davidson, 2009, str. 32–40). Drugače povedano, obe teoriji pokažeta na avtoreferenčno zanko, znotraj katere so pogoji, ki določajo ravnanje kapitalističnega razreda, tj. poslovnežev in njihovih bankirjev, dani z njihovimi dejanji, a se jim obenem kažejo v obliki »objektivne realnosti«, nad katero sami nimajo moči.

⁵ Izraz »spokojnost« Minsky povzema po Robinsonovi (Robinson, 1966, str. 59).

⁶ Po Minskyju so »varne« enote tiste, ki lahko pričakujejo, da bodo lahko svoje finančne zaveze izpolnjevale na podlagi denarnega toka iz tekočega poslovanja, medtem ko je za »špekulativne« enote značilno, da njihov denarni tok iz tekočega poslovanja sicer zadostuje za sprotno odplačevanje obresti, ne pa tudi glavnice. »Ponzi« enote so tiste, ki se morajo zadolževati tudi za odplačilo obresti (Minsky, 2008b, str. 230–232).

Oglejmo si sedaj keynesijanske rešitve pravkar orisanih problemov. Kar zadeva prisilo, ki skozi razmerja konkurence vznikne na mikroekonomski ravni in smo jo zgoraj prikazali skozi Marxovo teorijo, se je Keynes že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja zavzemal za preseganje škodljive anarhične konkurence z odprtim sprejetjem povezovanja industrije in koordinacijo pod pokroviteljstvom države. Poleg tega je prepoznal potrebo po državni regulaciji trga delovne sile in delovnega procesa, s katero bi država, da bi izboljšala položaj delavstva, načrtno usmerjala plačno politiko podjetij in dolžino delovnega dne. Nenazadnje je *Britain's Industrial Future*, program Liberalne stranke iz dvajsetih let, čigar glavni avtor je bil prav Keynes, med drugim predvidel nastanek tripartitnega sistema koordinacije med delom in kapitalom ter tudi med različnimi industrijskimi panogami, ki bi skrbel za usmeritve celotne industrije pod budnim očesom države (Crotty, 1999). Keynes je torej že precej pred nastankom Splošne teorije v »*laissez-faire*« videl preseženo doktrino, ki ni bila uporabna za tedanje razmere (Keynes, 1963).

Še pomembnejša od njegovih pogledov na korporativizem je seveda Keynesova makroekonomska teorija. »*Laissez-faire*« doktrina je družbene zakone dojemala kot podaljšek zakonov narave, pri čemer je kapitalistični trg pojmovan kot posrednik med naravo in družbo (Polanyi, 1957, str. 125–127). Keynesijanska revolucija pa je na makroekonomski ravni radikalno obrnila perspektivo in pokazala, da »objektivni pogoji« materialne reprodukcije družbe niso nikakršno naravno dejstvo, temveč sledijo iz strukture medčloveških razmerij v kapitalističnem gospodarstvu. Keynesijansko zahtevo po družbenem nadzoru nad makroekonomskimi procesi v gospodarstvu lahko zato na formalni ravni razumemo kot poziv k osvoboditvi družbe: družba mora v »objektivnih pogojih«, ki ji stopajo naproti kot tuja instanca in določajo njeno usodo, prepoznati lastno delo in spričo tega prepoznanja sprejeti odgovornost za svojo usodo ter svobodno urediti družbena razmerja skladno z načeli družbene pravičnosti in stabilnosti. V tem pogledu lahko keynesijansko revolucijo, s tem pa tudi projekt, ki se nanjo opira, pojmuje kot razsvetljensko teorijo družbene osvoboditve prisilnega jopiča zunanjih zakonov, pri čemer je treba tako razsvetljenje kakor svobodo razumeti v Kantovem smislu.^{7 8} Kolikor zahteva, da družba prelomi z danostjo »objektivnih pogojev«, zahteva njeno osvoboditev; kolikor zahteva, da družba iz sebe proizvede nova, pravična razmerja, je keynesijanska revolucija bistveno razsvetljenska.

Vsebinsko gledano pa lahko govorimo še o eni pomembni implikaciji keynesijanske revolucije, ki je v tem, da je argument učinkovitosti združila z argumentom pravičnosti. Teorija je namreč pokazala, da dohodkovne neenakosti v primerih, ko gospodarstvo ne

⁷ »Razsvetljenje je človekov izhod iz nedeletnosti, ki je je kriv sam. Nedeletnost je nezmožnost posluševati se lastnega razuma brez vodstva po kom drugem [...] Sapere aude! Bodi pogumen, poslušuj se svojega lastnega razuma, je torej geslo razsvetljenstva« (Kant, 1987, str. 9).

⁸ »Razlika med zakoni narave, ki ji je volja podvržena, in zakoni narave, ki je podvržena volji (glede na odnos te volje do njenih svobodnih dejanj), se opira na to, da morajo biti prvi objekti vzrok za predstave, ki določajo voljo, pri drugi pa mora biti volja vzrok za objekte, tako da je določiten razlog kavzalnosti edinole v čisti zmožnosti uma, ki jo lahko imenujemo tudi čisti praktični um« (Kant, 1993, str. 46, poudaril I. K.).

dosega polne zaposlenosti, zavirajo akumulacijo kapitala, saj implicirajo nižjo nagnjenost k potrošnji in s tem nižje ravni povpraševanja (Keynes, 2006, str. 327–329 in 377–379; Kalecki, 1990c; Minsky, 2008a, str. 148–150). To predstavlja močan argument v prid progresivni obdavčitvi in krepitvi socialne države ter nenazadnje tudi močnejše vloge sindikatov. Poleg tega lahko zavzemanje za aktivno fiskalno politiko oziroma »podružbljanje investicij« razumemo tudi v smislu investicij v socialno infrastrukturo (Keynes, 2006, str. 134). Keynesijanska revolucija s povezavo med učinkovitostjo in pravičnostjo zato odpre prostor za razredni kompromis, ki ga bomo predstavili v nadaljevanju.

1.2 Udejanjanje keynesijanskega projekta

Keynesijanski projekt bomo v nadaljevanju obravnavali kot materializacijo logike keynesijanske revolucije. K temu moramo vendarle dodati, da se je večina potez, ki zaznamuje desetletja kapitalizma na Zahodu po drugi svetovni vojni, razvila že veliko prej. Že konec devetnajstega in v začetku dvajsetega stoletja so podjetja s pomočjo horizontalne in vertikalne integracije predvsem v Nemčiji in ZDA postajala vse večja, kar je omogočilo uvedbo novih (fordističnih) načinov organizacije proizvodnje, ki je zaznamovala industrijsko družbo dvajsetega stoletja (Lash & Urry, 1987, str. 18–25). Tudi prve zametke socialne države lahko najdemo že v Bismarckovih zakonih iz poznega devetnajstega stoletja (Kuhnle & Alestalo, 2000). Enako velja za korporativistične poskuse, ki niso bili neznani zlasti v Evropi: čeprav le za kratko obdobje, so evropske vlade že v času prve svetovne vojne, ko je bilo zagotavljanje nemotenega procesa proizvodnje ključnega pomena, aktivno pristopile k vzpostavljanju dialoga med sindikati in delodajalci (Eichengreen, 2007, str. 42–43). Pod predsednikom Rooseveltom so v ZDA, da bi odpravili posledice velike depresije, sprejeli nekatere ukrepe ekspanzivne makroekonomske politike še pred Keynesovo Splošno teorijo (Davidson, 2009, str. 13–18; Norčič, 1996). Toda šele s prevlado keynesijanske makroekonomske doktrine v času po drugi svetovni vojni so bili ti zametki povezani v celosten sistem, ki ga tukaj imenujemo keynesijanski projekt.

1.2.1 Ideološki in politični aspekti keynesijanskega projekta

Zgodovinski okvir vzpona keynesijanskega projekta sta predstavljal velika depresija tridesetih let dvajsetega stoletja na eni (Hobsbawm, 2000, str. 80–102; Krugman, 2007, str. 61) in strah pred rdečo revolucijo na drugi strani, ki ga je Keynes s pridom izkoriščal (Keynes, 1963; Matzner, 1998). Svojo vlogo je odigrala tudi druga svetovna vojna, ki je pokazala na vlogo vlade pri spodbujanju agregatnega povpraševanja in zniževanju brezposelnosti (Kovač, 2006; Galbraith, 1987, str. 243–250).

Kar zadeva ideološko in politično komponento keynesijanskega projekta, lahko govorimo o širokem zaupanju v keynesijanski konsenz, ki naj bi predstavljal eno temeljnih značilnosti povojnega kapitalizma na Zahodu. Krugman ta konsenz imenuje »keynesijanski dogovor« (Krugman, 2009a, str. 105–106). Povedano v jeziku francoske regulacionistične šole je bil po drugi svetovni vojni je bil sklenjen institucionalizirani kompromis (André, 2002), Armstrong, Glyn in Harrison (1991, str. 136) pa povojni razredni kompromis opredelijo kot »politični konsenz, ki je vključeval večje stranke na desnici in tudi na levi in na katerega so pristali sindikati ter delodajalske organizacije«. Njegova glavna poteza je bilo sprejetje kapitalističnega okvira družbene ureditve, v katerem je država igrala pomembno vlogo. Delavci so s tem kompromisom »dosegli določene pravice [...] [in] v zameno niso postavljali pod vprašaj kapitalističnega lastništva in nadzora. Delodajalci so bili pripravljeni dopustiti te pravice in ugodnosti v zameno za profitabilno gospodarsko okolje« (Armstrong et al., 1991, str. 136).

Medtem ko je bila keynesijanska vizija gospodarstva in družbe bržkone pisana na kožo socialdemokraciji in se je izvrstno prilegala socialni državi (Kovač, 2006), pa je zanimivo, da so svoj pristanek h keynesijanskemu konsenzu dale tudi stranke desnice na eni in komunisti na drugi strani (Armstrong et al., 1991, str. 136–137; Krugman, 2007, str. 58–59). Tudi zahodne komunistične partije, katerih stališča so bila usklajena s centralo v Moskvi, so sprejele boj znotraj okvirov parlamentarizma in sodelovale pri rekonstrukciji že takoj po vojni (Armstrong et al., 1991, str. 36–37 in 52–61).

1.2.2 Institucionalna pokrajina keynesijanskega projekta

Vlade so konsenz utrdile z zavezo ohranjanja polne zaposlenosti s pomočjo keynesijanskih makroekonomskih politik. Vendar pa uspeha keynesijanskega projekta ne gre pripisati izključno keynesijanski politiki. Prvič zato, ker teh politik niso uporabljale vse vlade v enaki meri. V Nemčiji je denimo vlada uporabila izrazito keynesijanske makroekonomske politike le v kratkem obdobju konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let (Lash & Urry, 1987, str. 255–260). Drugič, uspeh je bil odvisen od institucionalne mreže, ki je podpirala omenjeni konsenz. Eno najočitnejših obeležij povojnega razrednega kompromisa je prav razvoj države blaginje po drugi svetovni vojni. Prišlo je do premika od »minimalnih« k »optimalnim« standardom socialne zaščite (Briggs, 1961), razširil se je obseg upravičencev, ki so jih ti programi pokrivali, nadomestila so se začela usklajevati z življenjskim standardom in državni izdatki za socialne programe so pričeli v razmerju do BDP hitro naraščati (Kuhnle & Alestalo, 2000; Armstrong et al., 1991, str. 137–141).

Težnja h konsenzu je na ravni podjetij jasno vidna v korporativističnih institucijah, ki so z razmeroma močno centraliziranimi pogajanjmi med sindikati in delodajalci po eni strani zagotovile rast plač v skladu z rastjo produktivnosti oziroma omogočile brzdanje rasti plač, tako da so podjetja lahko financirala investicije z lastnimi sredstvi, s tem pa zagotovile

zlasti (nekaterim) kontinentalnim evropskim gospodarstvom konkurenčne prednosti in pogoje za izvozno usmerjeno rast (angl. *export led growth*).⁹ Po drugi strani pa so, tam, kjer so se razvile, korporativistične institucije s prenosom dela vpliva na politiko podjetij na delavce zagotovile, da se vzdržnost pri plačni politiki ni prelila v višje dividende, pač pa so tako pridobljena sredstva služila za investicije v nadaljnjemu razvoju podjetij (Juillard, 2002; Eichengreen, 2007, str. 31–35 in 89–130).

Odnose, ki so se vzpostavili znotraj nacionalnih držav, je na mednarodni ravni podpiral sistem deviznih tečajev Bretton Woods. Sistem je deloval tako, da so bile vrednosti nacionalnih valut fiksno določene v zlatu, s čimer so bila avtomatično določena tudi njihova medsebojna menjalna razmerja. Edina valuta, ki je bila konvertibilna v zlato, je bil ameriški dolar. Ker je bila pod določenimi pogoji vendarle možna tudi sprememba tečajev, lahko govorimo o sistemu prilagodljive vezave (Gandolfo, 1995, str. 22–23). Po Eichengreenu so temeljni kamni sistema Bretton Woods naslednji: sistem deviznih tečajev prilagodljive vezave, ki je bil po eni strani podprt z omejitvami mobilnosti mednarodnih tokov kapitala (angl. *capital controls*), po drugi pa z Mednarodnim denarnim skladom (angl. *International Monetary Fund*; v nadaljevanju IMF), ki je bil ustanovljen, da bi nadziral ekonomske politike nacionalnih držav in njihove skladnosti z obstoječim sistemom ter zagotavljal finančno pomoč v primeru plačilnobilančnih kriz (Eichengreen, 2008, str. 91). Nadzor nad mobilnostjo kapitala (in do leta 1958 tudi nadzor transakcij na tekočem računu) je bil pomemben del keynesijanskega projekta, saj deflacijskih ukrepov za odpravljanje plačilnobilančnih nesorazmerij ni bilo več mogoče uporabljati, ker so s keynesijanskim kompromisom postali politično nesprejemljivi (Eichengreen, 2008, str. 93).

Zaradi posledic gospodarske krize tridesetih let dvajsetega stoletja se je zaostila tudi regulacija ameriškega bančnega sektorja. Težišče nadzora je bilo premeščeno od trga k diskrecijskemu nadzoru monetarnih oblasti. Vstop v panogo je bil omejen, kar je ublažilo konkurenco. Ocenjevanje kapitalske ustreznosti bank na podlagi tržnih cen je bilo opuščeno, večjo težo pa je dobila presoja regulatorjev. Glass-Steagalov zakon je ločil investicijsko bančništvo od komercialnega, ki je komercialnim bankam prepovedal prevzemanje prodaj vrednostnih papirjev (angl. *underwriting*) in trgovanje z vrednostnimi papirji. Obenem je omenjeni zakon investicijskim bankam onemogočil sprejemanje

⁹ V gospodarstvih skandinavskih dežel, kjer so bile korporativistične institucije dobro razvite, so pomembno vlogo v gospodarstvu igrali izvozni sektorji, kjer sta rast plač določali inflacija na mednarodnih trgih in rast produktivnosti, kar je predstavljalo referenčno točko za rast plač v ostalih sektorjih (Mjøset, 2002). Podobno vlogo so korporativistične institucije odigrale tudi na Nizozemskem, v Avstriji in Nemčiji (Eichengreen, 2007, str. 93–100), kjer so bile leta 1952 nadgrajene z uvajanjem institucije soodločanja (Lash & Urry, 1987, str. 255). V Veliki Britaniji, kjer so bili sindikati močni, mehanizmi koordinacije pa niso bili dobro razviti, so ekspanzivne keynesijanske makropolitike hitro zadele ob omejitve na plačilni bilanci, kar se je odražalo v t.i. »stop-go« makroekonomski politiki (Eichengreen, 2007, str. 122–126 in 229–238). V ZDA so se plačna pogajanja odvijala najprej v »fordističnih« sektorjih in po njihovih rezultatih so se ravnali tudi ostali sektorji (Boyer & Juillard, 2002). Vloga izvoza je bila tam manjša, okrepljena moč sindikatov ob newdealovski zakonodaji pa je bila sprejeta kot zagotovilo za delitev koristi pri naraščanju produktivnosti in kot podpora agregatnemu povpraševanju (Kaufman, 2004, str. 232).

bančnih vlog, s čimer so komercialne banke dobile monopol nad poslovanjem z bančnimi vlogami. Odpravljene so bile obresti za vloge na vpogled, obrestne mere na vezane vloge pa so nadzirale denarne oblasti (t.i. regulacija Q). Določila o obveznih rezervah so denarne oblasti, ki so v tem pogledu dobile več diskrecijskih pristojnosti, uporabljale kot dodatno orodje pri vodenju monetarne politike (Kregel, 2010; White, 2009; Davidson, 2009, str. 20–21).

1.2.3 Korporativno upravljanje v času keynesijanskega projekta

Konec devetnajstega in v prvi polovici dvajsetega stoletja je prišlo do velikih sprememb v podjetjih. Podjetja so po prevzemih in združitvah postajala vse večja, poleg tega pa so se tudi vertikalno integrirala. Z rastjo so podjetja diverzificirala svojo proizvodnjo (Lash & Urry, 1987, str. 18–25). Tayloristična reorganizacija je delovni proces razbila na množico ločenih opravil ali celo gibov, da bi racionalizirali proizvodnjo in prenesli nadzor nad produkcijskim procesom od delavcev v proizvodnji na menedžment in strokovni kader (Lash & Urry, 1987, str. 164; Ivanko, 2005, str. 41–51). Ob visokih vložkih v fiksni kapital, potrebah po zanesljivi dobavi materiala za proizvodnjo in predvidljivi ponudbi delovne sile ter stalni dosegljivosti finančnih virov pa tudi spričo potreb po zagotovitvi stabilnega trga za svoje proizvode so bila podjetja vse manj odločitev pripravljena prepuščati nestanovitnim pogojem trga, ki so ga vse bolj poskušala obvladovati s pomočjo načrtovanja (Galbraith, 1970, str. 18–49 in 170–200). S prevlado taylorističnega znanstvenega menedžmenta in s trendi v smeri načrtovanja ter birokratizacije podjetij so se pojavile zahteve po specializiranem znanju, moč pa je v veliki meri prešla na galbraithovsko »tehnostrukturo«.¹⁰

Z rastjo obsega podjetij, razvojem delniških družb in fragmentacijo lastniške strukture je zlasti v ZDA prišlo tudi do ločitve lastništva in nadzora nad podjetjem. Delničarji so sicer izgubili neposredni nadzor nad podjetjem, vendar pa so z razvojem newyorške borze njihove naložbe pridobile pri likvidnosti (Aglietta & Rebérioux, 2005, str. 2–3 in 26; Lazonick, 2010). Tehnostruktura in menedžment sta povečala svojo samostojnost v razmerju do lastnikov tudi s financiranjem z zadržanimi profiti (Galbraith, 1970, str. 74–86). S tem so se spremenili tudi cilji podjetja, saj to ni bilo več izključno usmerjeno v maksimizacijo delničarskih donosov, pač pa je stremelo predvsem k dolgoročni rasti, saj je to obenem krepilo moč menedžmenta in tehnostrukture (Galbraith, 1970, str. 158–169). Podjetja so profite kanalizirala v investicije, kar je ključna poteza t.i. modela »zadrži in investiraj« (angl. *retain and invest*) (Lazonick & O'Sullivan, 2000). V Evropi so uprave podjetij prav tako uživale določeno zaščito pred pritiskom trgov kapitala, kar je omogočilo večjo stabilnost podjetij in avtonomijo uprav. Nemški sistem korporativnega upravljanja je

¹⁰ Galbraith pod »tehnostrukturo« šteje vse tiste uslužbenke podjetja, ki niso niti udeleženi v materialni produkciji niti niso del menedžmenta, temveč »prispevajo specializirano znanje, talent ali izkušnje k skupinskemu odločanju« (Galbraith, 1970, str. 73).

temeljil (in v nekaterih pogledih še vedno temelji) na tesnih vezeh med bankami in industrijo, saj so se podjetja financirala predvsem z bančnimi krediti, s čimer je menedžment dobil precej proste roke pri upravljanju podjetij. K stabilnosti podjetij in samostojnosti upravljaljskih struktur je prispevala tudi visoka stopnja navzkrižnega lastništva. Za francoski sistem korporativnih odnosov je bila v povojnem času značilna poudarjena lastniška vloga države, poleg tega pa so tudi podjetja, ki niso bila v večinski državni lasti, pogosto nadzorovali večinski lastniki, kar je predstavljalo določen zaslon, ki je menedžment varoval pred zahtevami kapitalistov (Aglietta & Rebérioux, 2005, str. 77–79).

1.2.4 Prevladujoča teorija povojnih desetletij

V uvodu smo omenili, da je popularizacija Keynesove teorije po drugi svetovni vojni v veliki meri omehčala njeno teoretsko inovativnost in jo stlačila v kalupe predkeynesijske neoklasične teorije, hkrati pa je uporabila keynesijske ugotovitve v zvezi z makroekonomsko politiko.¹¹ Teorija je bila matematično formalizirana, kar je ustvarilo videz »resne« znanosti, obenem pa je obsežna matematizacija prikrivala vprašljive in nerealistične predpostavke. Matematizacija je omogočila razvoj ekonometrije in modelov za napovedovanje makroekonomskih gibanj, ki so bili uporabni predvsem kot podlaga za izvajanje makroekonomske politike (Galbraith, 1987, str. 259–260; Sušjan, 2005, str. 236–237; Davidson, 2009, str. 161–178).

1.2.5 Delovanje kapitalističnih gospodarstev Zahoda v času zlate dobe kapitalizma

Obdobje med letoma 1950 in 1973 je bilo, zlasti v Evropi in na Japonskem, obdobje hitrega gospodarskega razcveta. V tem obdobju sta tako BDP kot produktivnost hitro naraščala, brezposelnost je bila razmeroma nizka, inflacija je bila nekoliko višja kot v zadnjih dveh desetletjih, a v povprečju še vedno pod 5 % (Priloga 2, Slike 1, 2, in 3). Proletariat v glavnem ni bil izključen iz pridobitev hitre rasti, saj so plače naraščale skupaj s produktivnostjo, zaposlitve so bile varnejše, država pa je zagotavljala niz javnih storitev.

Pogojev za povojni gospodarski razcvet, ki je trajal dobri dve desetletji, bržkone ne gre iskati izključno v keynesijskih makroekonomskih politikah. Visoke stopnje kapitala na zaposlenega in širitev fordističnih metod masovne proizvodnje so omogočale hitro rast produktivnosti dela. Plačna pogajanja so zagotavljala, da je rast plač sledila rasti produktivnosti, kar je omogočalo širitev trgov masovne potrošnje, obenem pa puščalo podjetjem dovolj sredstev za investicije, ki so bile v veliki meri izpeljane s pomočjo zadržanih profitov (Juillard, 2002; Eichengreen, 2007, str. 32–33). To je vzpostavilo

¹¹ Davidson to preobrazbo teorije pripisuje nerazumevanju revolucionarnih Keynesovih odkritij na eni in tedanji protikomunistični kampanji v ZDA na drugi strani (Davidson, 2009, str. 161).

pogoje za visoke ravni investicij, ki so omogočile realizacijo profitov in tako potrjevale profitna pričakovanja, kar je ugodno vplivalo na nadaljnje investicijske odločitve (Armstrong et al., 1990, str. 117–128; Glyn, Hughes, Lipietz & Singh, 1988, str. 8–15). Kljub temu da je svoj delež k stabilnemu povpraševanju prispevala tudi država s svojimi izdatki, pa ta »magični krog« ni zahteval visokih javnofinančnih primanjkljajev (Priloga 2, Slika 4), saj so bili izdatki države financirani predvsem z davki, ki pa so zarezali v prihranke in ne v potrošnjo (Armstrong et al., 1990, str. 127). K rasti je prispevala tudi sektorska preobrazba proizvodnje, saj se je spričo mehanizacije, vpeljave naprednejših tehnologij in odprave podzaposlenosti v kmetijstvu del delovne sile iz kmetijskega sektorja preličil najprej v industrijski in nato v storitveni sektor (Armstrong et al., 1990, str. 172). Obseg mednarodne trgovine je sicer hitro naraščal, čeravno v veliki meri na račun nizkih izhodiščnih ravni, ki so prevladovala med obema vojnoma (Glyn et al., 1988, str. 8).

1.3 Sklepne ugotovitve

Keynesijanska revolucija je reinterpretirala koncept svobode in v duhu razsvetljenstva zahtevala, da družba v »objektivnih« pogojih družbene reprodukcije prepozna lastno delo in določa svojo usodo skladno z lastnimi načeli pravičnosti in stabilnosti. Keynesijanski projekt je kot materializacija keynesijanske revolucije povezal niz tedaj obstoječih institucionalnih zametkov in jih povezal v koherenten sistem. Poskus keynesijanskega institucionaliziranega razrednega kompromisa je temeljil na imperativu polne zaposlenosti in državi blaginje. Razvile so se korporativistične institucije. Uprave podjetij so z ločitvijo lastništva in nadzora uživale določeno avtonomijo v razmerju do lastnikov, kar je omogočilo premik v smeri konsenzualnejših odnosov z delovno silo. Na mednarodni ravni je bil keynesijanski projekt podprt s sistemom iz Bretton Woodsa. Regulacija finančnega sistema se je okrepila. Gospodarski rezultati keynesijanskega projekta so bili razmeroma dobri: rast je bila visoka in brezposelnost nizka, medtem ko je bila inflacija bolj ali manj pod nadzorom. Ker so plače naraščale s produktivnostjo, je bil koristi teh rezultatov deležen tudi delavski razred.

2 KRITIKA, DRUŽBENI UČINKI IN KRIZA KEYNESIJANSKEGA PROJEKTA

Keynesijanska revolucija in keynesijanski projekt sta predstavljala velik premik v ekonomski teoriji in družbenih odnosih, toda hkrati moramo upoštevati, da nista vzniknili iz nič, temveč sta bila rezultat določenih zgodovinskih okoliščin. Toda tudi premiki, do katerih sta pripeljala, so imeli določene učinke na teoretski in tudi na širši družbeni ravni. V prvem poglavju tega dela (2.1) bomo najprej prikazali teorije, ki so vzniknile na teoretski levici in so bile kritične do keynesijanskega projekta. Ta prikaz nam bo omogočil vpogled v miselno ozračje, ki je v času keynesijanskega projekta prevladovalo na teoretski

levici. V drugem poglavju (2.2) bomo zagovarjali tezo, da je kriza keynesijanskega projekta posledica njegovih lastnih protislovij, saj je, prvič, okrepil položaj proletariata in s tem spodkopal temelje keynesijanskega kompromisa; obenem pa je, drugič, ideja keynesijanskega kompromisa povzročila razcep na levici.

2.1 Kulturna kritika keynesijanskega projekta na teoretski levici

V tem poglavju si bomo ogledali učinke keynesijanskega projekta na ideološko pozicijo teoretske levice. Družbena realnost keynesijanskega projekta je močno spremenila odnos levice do tradicionalnih vprašanj materialne reprodukcije, ekonomske eksploatacije in deprivacije, ki so jo sicer zaposlovala. Če je bilo videti, da je keynesijanski projekt z odpravo brezposelnosti in naraščanjem materialne blaginje širokih slojev prebivalstva uspešno integriral delavstvo v kapitalistični sistem, se teoretska levica ni mogla več neproblematično opreti na koncept proletariata kot revolucionarnega subjekta, kot na nekakšno Arhimedovo točko prevrata družbenih razmerij, ki ga pri Marxu za svojim hrbtom proizvaja buržoazija in ki nastopa kot njen grobar (Marx & Engels, 1976, str. 591; 1979, str. 495–497). Hkrati pa realnost socialističnih režimov na Vzhodu ni predstavljala privlačne alternative. Kritika kapitalizma, ki se je izoblikovala na teoretski levici, je torej vsebovala »gorjupo izkušnjo, da so postala pričakovanja rešitve od delavskega gibanja in socialne revolucije iluzorna« (Debenjak, 2006, str. 293). Težišče kritike se je zato od politične ekonomije premaknilo h kulturni kritiki.¹²

2.1.1 Od kritike politične ekonomije h kritiki razsvetljenstva

V prvem poglavju smo postavili tezo, da je keynesijansko revolucijo in keynesijanski politični projekt potrebno razumeti skozi njuno razsvetljenstvo. Frankfurtska šola je kritiko kapitalizma postavila prav skozi kritiko razsvetljenstva. Delo Dialektika razsvetljenstva Maxa Horkheimerja in Theodorja Adorna razsvetljenstvo obravnava kot odčaranje sveta z mišljenjem, ki postavlja človeka za gospodarja bivajočega (Horkheimer & Adorno, 2006, str. 17). Toda cilj tega odčaranja preko vednosti, ki temelji na tehniki, ni mišljenje kot tako, pač pa obvladovanje narave in ljudi – razsvetljenstvo pozna stvari le, »kolikor more z njimi manipulirati« (Adorno & Horkheimer, 2006, str. 23).

Tako kot je bil v mitu človek igrača v rokah v usodo oblečene narave, je človek v razsvetljskem mitu dvajsetega stoletja igrača v rokah kalkulirajočega uma.

¹² Keynesijanizem je s stališča teoretske levice mogoče kritizirati tudi s politično ekonomskega vidika, zlasti v okviru marksistične misli. Tako na primer Sweezy in Magdoff (1988) keynesijanizmu očitata idealizem in spregled pomena razmerij moči med razredi, medtem ko Pilling (1988) v keynesijanizmu prepozna poskus ohranjanja kapitalističnih razmerij in ekonomsko politiko, ki se naslanja na ozek in reakcionaren ekonomski nacionalizem. Kakor koli že, v tekstu se bomo ukvarjali le s kulturno kritiko keynesijanizma, saj želimo prikazati ideološki premik na levici, do katerega pride s keynesijanskim projektom.

Razsvetljenstvo skrči kaotični svet v enotni univerzum, znotraj katerega je sleherno bivajoče razbita na komenzurabilne elemente in posredovano skozi sleherno drugo bivajoče (Adorno & Horkheimer, 2006, str. 26), skladno z matematičnim formalizmom, v katerem je vse vnaprej določeno, tako da se nenehno reproducira obstoječe, in brez vsakršne zunanosti, s tem pa tudi brez vsakega upanja (Adorno & Horkheimer, 2006, str. 38–41). Temu primerno je tudi posameznik/delavec skozi konkretne delovne pogoje industrijske družbe in preko normiranih načinov vedenja, ki jih vsiljuje množična produkcija, reduciran na »goli objekt upravnštva« (Adorno & Horkheimer, 2006, str. 41–51). Da lahko vzdrži v tej podjarmljenosti, delavca (kulturna) industrija nenehno pita z ničevimi zadovoljitvami, hkrati s tem pa mu v glavo vbija predstave obstoječega reda (Adorno, 1975). Predrazsvetljenska prisila narave se v razsvetljenstvu dvajsetega stoletja torej vrača kot prisila brezvrzelnega razumskega upravljanja.

2.1.2 Od kritike razsvetljenstva h kritiki potrošništva

Delavec je za frankfurtsko šolo torej le še objekt upravljanja in kot tak podvržen tehnični racionalnosti kalkulirajočega uma. Teorija mora zato odgovoriti na naslednje vprašanje: Na kakšen način se izvaja manipulacija z ljudmi? Natančneje, kolikor je delavec objekt manipulacije, mora kritika kapitalizma, ki je bodisi gradila na marksistični teoriji ali pa je na ta ali óni način vedno zadela ob Marxovo teorijo, pojasniti, kaj preprečuje vznik revolucionarnega subjekta oziroma realizacijo projekta emancipacije v smislu odprave razrednega gospostva. Hkrati problem manipulacije formalno svobodnega posameznika odpira vprašanje njegovega pristanka na manipulacijo. Potrošnik, ki nadomesti proletarca, nudi idealno presečišče za oba aspekta. Prvič, precej očitno je, da je z njim mogoče manipulirati, in drugič, zdi se, da se kot potrošnik prav rad vdaja tej manipulaciji.

Keynesijanski projekt je delavskim množicam odprl pot do hitro rastoče potrošnje blaga masovne proizvodnje. To je po eni strani teoriji onemogočalo navezavo na standardni model deprivacije in vsesplošne bede delavskega razreda, ki sledita iz ekonomske eksploatacije, po drugi strani pa kritiko usmerilo k vprašanju pravih in lažnih potreb, pri čemer zadovoljevanje slednjih služi reprodukciji gospostva v družbi in duši potrebo po emancipaciji (Marcuse, 2007, str. 7–16). Podobno tudi Althusser omenja »naivno antropologijo potreb«, ki znotraj meščanske politične ekonomije (vključujoč Keynesa in njegovo zahtevo po polni zaposlenosti) igra vlogo ideološke danosti in vpenja prostor ekonomskih fenomenov v primež izhodišč in smotrov (Althusser, 2006, str. 163). Veliko avtorjev se je v kritiki kapitalizma zateklo k uporabi psihoanalitičnih konceptov, predvsem konceptov želje, užitka in fantazme (Marcuse, 2007; Lacan, 2008).

2.1.3 Od kritike potrošništva k rekuperaciji

Ta zasuk k potrošniku lahko na širši ravni opredelimo v okviru konceptov, ki jih bomo tukaj ohlapno imenovali koncepti rekuperacije.¹³ Pojem rekuperacije (kakor ga uporabljamo tukaj) v nekem najsplošnejšem pomenu meri na progresivno subsumpcijo določenega presežka, odklona ali celo upora proti obstoječemu pod pogoje reprodukcije obstoječih družbenih razmerij, in sicer na način, da je zahteva, ki spremlja upor proti obstoječemu, sprejeta, a hkrati vključena v delovanje sistema.

Adorno in Horkheimer ob obravnavi kulturne industrije, v kateri se kar najtesneje prepletata reprodukcija ideologije in materialna reprodukcija, na eni strani poudarjata vlogo zabave in novosti, ki ju ta industrija nudi potrošniku in mu s tem omogoča beg od misli na upor (Adorno & Horkheimer, 2006, str. 157). Toda beg pred mislijo na odpor ne pomeni tudi odsotnosti sprememb – te so po eni strani nepogrešljiv element ohranjanja obstoječega stanja, na drugi strani pa kulturna industrija prav zares živi od tega, da v svojo produkcijo vključuje tisto, kar presega horizont danega in se kot táko upira: »Kar se upira, sme preživeti samo tako, da se pridruži. Ko ga kulturna industrija registrira v njegovi različnosti, že spada zraven, tako kakor zemljiški reformator h kapitalizmu. Realistično ogorčenje postane blagovna znamka tistega, ki mora pogon oskrbovati z novimi idejami« (Adorno & Horkheimer, 2006, str. 144). Problem kulturne industrije tako že vsebuje osnovno matriko rekuperacije. Delavcu je dana določena koncesija v obliki zabave, ki presega goli minimum, potreben za reprodukcijo delovne sile, obenem pa se sama produkcija zabave opira na upor proti obstoječemu, katerega subverzivna ost je z vključitvijo v delovanje sistema deaktivirana.

Šolski primer rekuperacije najdemo pri Marcuseju, ki je značilnost povojne družbe videl v tem, da po eni strani vedno bolj zatira potrebe, ki zahtevajo osvoboditev posameznika, po drugi strani pa perpetuira lažne potrebe, ki posameznika zadržujejo v odvisnosti (Marcuse, 2007, str. 9). Družba izobilja, ki ne ponuja le preživetja, pač pa celó lagodno življenje, pobija potrebo po kvalitativnih spremembah (Marcuse, 2007, str. 14). Poleg tega je keynesijanski imperativ polne zaposlenosti odpravil uničujoče krize, ki so delavce metale na cesto in postavljale pod vprašaj njihovo preživetje; priznanje sindikatov kot legitimnih partnerjev in vse večja participacija delavcev v procesih odločanja sta omogočila integracijo delavstva v kapitalistično družbo; država blaginje, ki je sposobna dvigniti administrirani življenjski standard tistih, ki bi jih napredek sicer pustil zadaj, je zmanjšala uporabno vrednost svobode in spodmaknila tla protestu proti materialni deprivaciji (Marcuse, 2007, str. 21–58).¹⁴

¹³ Opiramo se na italijanski izraz »*ricuperare*«, kar bi v slovenščino lahko prevedli kot »ponovno pridobiti«.

¹⁴ Podoben razmislek lahko zasledimo tudi pri Foucaultu, ki državo blaginje vidi kot obliko nove pastoralne oblasti, pri čemer se slednja od stare, krščanske oblike pastoralne oblasti razlikuje v prvi vrsti po tem, da ne skrbi toliko za zveličanje na drugem, marveč že na tem svetu, s čimer subjektivira in obenem podreja individuum: »v tem kontekstu dobi beseda zveličanje različne pomene: zdravje, dobrobit (se pravi, blagostanje, življenjski standard), varnost, zavarovanje proti nesrečam« (Foucault, 1991). Do enakih

2.1.4 Od rekuperacije k lacanovski kritiki

Problematiko, ki jo tu obravnavamo pod naslovom rekuperacije, je s pridom uporabila tudi lacanovska šola.¹⁵ Lacanovska kritika kapitalizem sicer obravnava skozi prehod od predkapitalističnega h kapitalističnemu gospodarstvu. Za nas bosta ključna dva momenta, in sicer, prvič, Lacan obrne Heglovo tezo, po kateri gospodarju pripade moment gole potrošnje, medtem ko hlapcu skozi delo pripade moment vednosti (Hegel, 1998, str. 106–109). Za Lacana je vednost v izhodišču sicer še vedno zraščena s hlapčevim delom, vendar pa v formi znanosti postane gospodarjeva vednost (Lacan, 2008, str. 20). Gospodar hlapcu torej krade vednost. Toda, drugič, sam proizvod delovnega procesa, ki pripade gospodarju, vznikne kot neki presežek, s katerim ni kaj početi, kot luksuz. Presežek, ki ga hlapčevo delo ustvari, gre zato v nič, toda ta izguba je obenem le druga plat nekega drugega presežka, in sicer presežnega užitka.¹⁶ Vendar pa presežek, s katerim pač ni kaj početi, implicira neko zadrego na strani gospodarja, ki mu ne preostane drugega kot nenehno ponavljanje tega procesa.

Prav to pa je točka, v kateri se diskurz predkapitalističnega gospodarja za Lacana loči od kapitalizma. Če predkapitalistični gospodar ni vedel, kaj bi pravzaprav počel s presežkom, kapitalist gospodarjevo zadrego razreši s tem, da presežek akumulira (Lacan, 2008, str. 207). S tem pa se spremeni status užitka: medtem ko v diskurzu predkapitalističnega gospodarja presežno delo implicira presežni užitek, prav kolikor z njim ni kaj početi, se v kapitalizmu ta gospodarjev užitek izgubi. V kapitalizmu ali potrošniški družbi sicer nikakor ne manjka najraznovrstnejših načinov uživanja, ki jih ponuja sodobna industrija, toda s tem, ko presežni užitek dobi svojo ceno, tj. svoj vrednostni ekvivalent, izgine užitek kot ovira, nadomesti pa ga nekakšen industrijski surogat oziroma imitacija užitka (Lacan, 2008, str. 91).¹⁷ Hkrati pa je prav s temi imitacijami užitka (potrošništva) delavec priklenjen na kapitalistična razmerja gospodarstva: »In zakaj se pustimo kupiti bogatašu? Ker je to, kar vam da, udeleženo pri njegovem bistvu bogataša. Če kupite od bogataša, od

rezultatov lahko pridemo tudi s t.i. logiko daru, ki jo je v dvajsetih letih dvajsetega stoletja artikuliral Marcel Mauss (1996) v slovitem delu *Esej o daru* in jo je brez večjih težav mogoče navezati na problem rekuperacije. Ultimatívni primer logike daru je sicer krščanski dar ljubezni, ki na strani subjekta implicira neodpravljeni dolg: »Žrtev za žrtev, dar za dar, odpoved za odpoved [...] Bog kot absolutni gospodar se je pripravil napraviti za človeka in kot tak umreti, se uposamezniti in se izpostaviti 'prostovoljnemu' trpljenju in smrti. Kar ga kot nemenljivega postavlja na mesto gospodarja, ni njegova neustrašnost, temveč njegova žrtev [...] Tu se torej znajdemo v območju religiozne zavesti kot neke absolutne zadolženosti.« (Dolar, 1992, str. 78).

¹⁵ Kot bomo videli v nadaljevanju, je lacanovska kritika kapitalizma (ne glede na čas nastanka posameznega teksta) pravzaprav vedno kritika »zlate dobe kapitalizma« oziroma keynesijanskega projekta. Tega sicer nikoli ne pove naravnost – lahko bi dejali, da keynesijanski tip kapitalizma v kritiki nastopa kot njena zamolčana predpostavka.

¹⁶ Po Lacanu je užitek namreč nekaj, kar nima nobenega smotra zunaj samega sebe in kot tak ne služi ničemur: »Kaj pa je užitek? Tukaj se zvede na neko zgolj negativno instanco. Užitek je to, kar ne služi ničemur« (Lacan, 1985, str. 6). Ali, če stvar obrnemo, univerzum koristnosti, kjer vsaka stvar služi nečemu, je sam po sebi nesmiseln – osmisli ga šele užitek, čigar »odsotnost naredi veselje za ničevno« (Lacan, 1994, str. 296).

¹⁷ Zupančičeva zapiše: »Užitka in uživanja je tako več kot dovolj, celo preveč, česar ni in kar zbuja grozo, pa je natanko tisti užitek, ki ne služi ničemur ('gosposki užitek' bi lahko rekli)« (Zupančič, 2003, str. 143).

razvitega naroda, verjamete – prav v tem je pomen bogastva narodov –, da boste enostavno deležni ravni bogatega naroda. Vendar pa v tem poslu izgubite vašo vednost, ki vam je dajala vaš status« (Lacan, 2008, str. 93).¹⁸

Zapisali smo, da je temeljna poteza kapitalizma za lacanovsko šolo v tem, da se v njem presežek ne izgubi, pač pa ga je mogoče priključevati izhodiščni vrednosti, tj. akumulirati. In enako velja za subverzivni presežek, ki nastopa v obliki upora proti tej ali oni potezi kapitalizma: kapitalizem je sposoben vsak presežni/subverzivni element spremeniti v vrednostni ekvivalent in ga kot takega ponuditi kot imitacijo užitka, kar hkrati odpravi sam element subverzije. Spomnimo se le, kako kapitalizem uspešno integrira vsako »alternativno« gibanje, za katerega se sprva zdi, da nasprotuje kapitalistični logiki akumulacije, in ga proda kot zadnji krik mode, kar kaže, da se enolično kopičenje kapitala napaja prav s hrepenenjem po spremembah, da se torej napaja s samo željo po drugačnosti in neskaljenem užitku onkraj logike kapitala. Ali, kot zapiše Zupančičeva, »kapitalizem [je] v prvi vrsti prav izkoriščanje užitka« (Zupančič, 2003, str. 147).

Končno, če kapitalistična akumulacija temelji na eksploataciji užitka, v lacanovski kritiki sovpadeta abstinenca (kot akumulacija – v tradicionalni ekonomiki je abstinenca zgolj druga plat akumulacije) in uživanje (kot potratna potrošnja imitacij užitka). Mladen Dolar dopolni Marxove komentarje o napredovanju od vzdržnega tezavrotarja h kapitalistu, ki vzdržnost naloži delovni sili, s preходом k potrošništvu: »v poslednji stopnji tega napredovanja se vzdržnost prevesi v svoje nasprotje, postati mora sla po trošenju – čim več potrošnje, tem več profita, in nenadoma postane problem, kako tudi izkoriščane delavce čim bolje in čim učinkoviteje pripraviti do tega, da bi čim več potrošili. Univerzalno uživanje sovpade z univerzalno abstinenco« (Dolar, 2002, str. 53–54).

Lacanovska šola torej pokaže na neko dvojno sovpadanje nasprotij, in sicer kapitalistične akumulacije in poskusov subverzije kapitalističnega reda na eni ter uživanja in abstinence na drugi strani. V obeh je na delu neka specifična logika, ki kapitalizmu omogoča, da vsakršno nasprotje in antagonizme, ki jih sam proizvaja, uspešno kanalizira v nadaljnjo akumulacijo kapitala (na primer kapital popusti pri vprašanju razdelitve, kar pa hkrati omogoči še hitrejšo akumulacijo in pritegnitev delavca v prostovoljno hlapčevstvo oziroma njegovo preobrazbo v potrošnika).¹⁹ Lacanovska kritika je zato v prvi vrsti kritika keynesijanstva: medtem ko keynesijanski projekt na temelju države blaginje in imperativa polne zaposlenosti stremi k polni vključitvi proletariata v kapitalistično gospodarstvo na ravni produkcije (višja zaposlenost, realni proizvod in akumulacija) in potrošnje (večja

¹⁸ Lacan z omembo vednosti tukaj bržkone aludira na marksistično teorijo, v kateri delavstvo združuje in povzdiguje na raven revolucionarnega subjekta (proletariata) prav razredna zavest.

¹⁹ Skladno s tem rezultatom lacanovske teoretske analize kapitalizma revolucionarno dejanje ni v tem, da aktivno poskušamo odpraviti sporne poteze kapitalizma, temveč v tem, da se vzdržimo vsake neposredne akcije, ki meri na neposredno subverzijo kapitalizma: »[B]olje je ne početi ničesar kot pa sodelovati v lokaliziranih dejanjih, katerih ultimativna funkcija je omogočiti nemoteno delovanje sistema [...] Včasih je največje nasilje prav v tem, da ne storimo ničesar« (Žižek, 2007, str. 173; glej tudi Žižek, 2008).

potrošnja, ki odpravlja težave na strani na realizacije), lacanovska kritika v tej vključitvi prepozna deaktivacijo subverzivnega potenciala, ki sledi iz premika od delavca kot proletarca k delavcu kot potrošniku, in vpetje (tega subverzivnega potenciala) v pogoje kapitalistične akumulacije.

2.2 Družbena razmerja in kriza keynesijanskega projekta

V tem poglavju si bomo ogledali krizo in razpad keynesijanskega projekta konec šestdesetih in v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja. Šestdeseta in zgodnja sedemdeseta leta so predstavljala vrhunec keynesijanskega projekta. Brezposelnost je bila v povprečju zelo nizka, saj v Nemčiji, Franciji in Veliki Britaniji v povprečju ni presegala 2 % (Priloga 2, Slika 2), inflacija je bila sicer višja kot po letu 1990, a vendarle zmerna (Priloga 2, Slika 3), rast BDP pa je bila najvišja v povojnem obdobju (Priloga 2, Slika 1). Kot smo že omenili, bomo v tem poglavju zagovarjali tezo, da je keynesijanski projekt – v nasprotju s pričakovanji kulturne kritike na levici – okrepil pripravljenost delavskega razreda in tedanje generacije mladih na boj proti obstoječim razmerjem v družbi. Iz te perspektive lahko trdimo, da je kulturna kritika popolnoma napačno percipirala družbene učinke keynesijanskega projekta. Hkrati pa je, kar nakazuje že sama kulturna kritika na teoretski levici, keynesijanski projekt vnesel razcep na levici. Njegov uspeh je zato v sebi že nosil seme krize in razpada.

2.2.1 Pojav novih političnih gibanj in razcep na levici

Šestdeseta leta so bila priča razmahu t.i. novih političnih gibanj. Čeprav so bila to večinoma leva protisistemska gibanja, pa njihov boj ni potekal toliko na ravni boja »stare« leve linije, kjer so »tradicionalna protisistemska gibanja [...] poudarjala predvsem vprašanja državne oblasti in ekonomskih struktur«, temveč so v ospredje stopila vprašanja zatiranja na podlagi rase, etnične pripadnosti, spola in spolne usmerjenosti (Wallerstein, 2006, str. 113; glej tudi Wallerstein, 2010).

Povojno obdobje je bilo priča velikim premikom v odnosih med generacijami. Če je povojni svet nekje do sedemdesetih let vodila moška gerontokracija, so šestdeseta leta pripeljala na prizorišče generacijo mladih, »ki so zavrnili status otrok ali celo mladostnikov (tj. ne še povsem zrelih odraslih) in obenem odrekli polno človeškost vsem generacijam nad tridesetim letom« (Hobsbawm, 2000, str. 323–329). Vzroki za ta premik so mnogoteri. Po eni strani je v povojnih letih izobraževanje postalo vse bolj dostopno, s čimer je bil uveden določen izobraževalni odlog, ki je bil institucionaliziran kot »psihosocialni odlog« in je mladim omogočil, da so s te nove pozicije kritično gledali na svet, po drugi strani pa so prakse in vrednote, ki so poudarjale poteze, kot so (intelektualna) ustvarjalnost, eksperimentalni in prožni življenjski slogi ter nekonvencionalne psihosocialne

naravnosti, ki so izhajali iz »psihosocialnega odloga«, postali relevantni s širšega vidika nastajajoče postindustrijske dobe in tudi z ožjega ekonomsko produkcijskega vidika (Močnik, 2006, str. 35–44). K medgeneracijskemu premiku je svoje bržkone dodala tudi povojna prosperiteta. Mlajša generacija, ki je bila rojena po drugi svetovni vojni in je odraščala v obdobju keynesijanskega projekta, je na svet gledala povsem drugače kot generacija, ki je doživela veliko depresijo tridesetih in drugo svetovno vojno. Za novo generacijo je recimo, kot to zgoščeno izrazi Hobsbawm, služba pomenila »nekaj, kar se da dobiti kadarkoli, in pustiti, kadarkoli se človeku zazdi, da bi rad šel za nekaj mesecev v Nepal« (Hobsbawm, 2000, str. 328).

V družbenem vrenju šestdesetih se je uveljavil širok spekter gibanj na politični (študentski upori, protesti proti vojni v Vietnamu, boj za človekove pravice, Črni panterji in Martin Luther King, kulturna revolucija na Kitajskem, levičarski politični radikalizem in maoizem, trockizem, anarhizem na Zahodu), ekonomski (delavski upori), kulturni (rock & roll, otroci cvetja, droge in avantgardna gibanja), seksualni (kontracepcija, gejevsko in lezbično gibanje, komune namesto tradicionalne družine) in intelektualni ravni (strukturalizem, psihoanaliza, prenova marksizma), ki so se med seboj prepletala (Dolar, 2008). Po eni plati se zdi, da je v tej mavrični eksploziji vsakdo lahko našel nekaj zase.

Po drugi plati pa je težko spregledati nastajajoči razcep med »staro« in »novo« levico. Habermas (1981) tako govori o novih družbenih gibanjih, ki se ne organizirajo toliko okoli konfliktov, povezanih z distribucijo in materialno reprodukcijo; njihovi nosilci niso več stranke in organizacije, njihovi boji ne morejo biti razrešeni s pomočjo kompenzacij, ki jih lahko ponudi industrijska družba izobilja. Poleg zahteve po enakosti so se nova gibanja osredotočala na probleme kvalitete življenja, individualne samorealizacije, participacije in človekovih pravic. Tarča teh novih družbenih gibanj postanejo institucionalizirane družbene vloge potrošnika, zaposlenega, klienta in državljana, ki podpirajo in omogočajo delovanje politično ekonomskega sistema (Habermas, 1981).

Arrighi, Hopkins in Wallerstein (1989, str. 102) opozarjajo na pet obtožb, ki so jih nova protisistemska gibanja na levisi naslovila na stara. Prva izmed teh petih obtožb leti na šibkost starih protisistemskih gibanj, saj socialdemokratske stranke na Zahodu in komunisti na Vzhodu niso bili sposobni ustaviti »militarizma, izkoriščanja, imperializma in rasizma dominantnih sil v svetovnem sistemu«. Drugič, nova protisistemska gibanja so obtoževala stara, da so določeni sloji znotraj slednjih, potem ko so se v preteklosti s protisistemskim bojem dokopali do položajev, ki so jim prinesli materialne koristi, omeščali militantnost svojih pozicij in podlegli korupciji. Še več, obtožbe so »staro« levico, tretjič, bremenile potuhnjenega sodelovanja v procesu izkoriščanja znotraj svetovnega sistema, pri čemer da je postala, četrtič, popolnoma otopela za interese in potrebe tistih v najslabšem položaju, kar je, končno, kazalo na popoln prezir ljudi na vodilnih položajih starih protisistemskih gibanj. Prevladoval je vtis, da so »stara« gibanja na levisi zamudila svojo zgodovinsko priložnost, saj potem, ko so se – bodisi kot

komunistične partije (na Vzhodu) ali pa kot socialdemokratske in levoliberalne stranke (na Zahodu) – dokopala do oblasti, »niso izpolnile svoje zgodovinske obljube« (Wallerstein, 1999, str. 30). Vprašljive so postale celo pridobitve, ki jih je izbojevala »stara« levica. Država blaginje na primer postane tarča kritik, da je njena funkcija pravzaprav represivna in ideološka, saj po eni strani s svojo pogojevalno naravo vsiljuje priznavanje obstoječega moralnega reda, po drugi strani pa s svojimi intervencijami sugerira napačno idejo razrednega sodelovanja in nepovezanosti ekonomskega ter političnega boja (Offe, 1985).

Podmena o uspešni pritegnitvi delavskega razreda k razrednemu sodelovanju ponuja ključ za razumevanje razmerja med delavskimi boji in »novo« protisistemsko levico. Kajti če lahko govorimo o skupnem imenovalcu bojev novih političnih gibanj, je ravno v tem, »da se ločijo od delavskih bojev, niso dojeti kot razredni« (Laclau & Mouffe, 1987, str. 131).²⁰ Odmik od delavskih bojev v teh gibanjih je moč zaznati v poudarku na avtonomiji političnega, ideološkega in kulturnega boja v odnosu do boja v polju politične ekonomije. Čeprav so pogosto uporabljala retoriko razrednega boja, so nova gibanja na levisi stavila predvsem na kulturno revolucijo, ki naj bi jo vodili intelektualci in študenti (Meiksins Woods, 1995).

Pojav in zahteve novih družbenih gibanj odražajo uspeh keynesijanskega projekta. Pri tem ne gre le za to, da je mladim generacijam omogočil materialne pogoje, v katerih so lahko razvijali in izkazovali kritično držo. Kolikor se je zdelo, da keynesijanski kapitalizem lahko prinese materialno blaginjo tudi delavskim slojem, so problemi, s katerimi se je ukvarjala stara levica, izgubili svojo ostrino. Toda rast materialne blaginje za nova politična gibanja še ni pomenila svobode. Zdelo se jim je, da je blaginja, ki je dosegla tudi delavske sloje prebivalstva, delovala v prid obstoječim družbenim odnosom. Nova gibanja so torej v veliki meri povzela kulturno kritiko, ki se je v času »zlate dobe kapitalizma« izoblikovala na teoretski levisi in smo jo obravnavali v prvem poglavju tega dela.

2.2.2 Delavsko gibanje

Val stavk in delavskih nemirov je v šestdesetih in sedemdesetih letih preplaval kapitalistična gospodarstva Zahoda in postavil pod vprašaj pričakovanja, na katerih je temeljil institucionalizirani kompromis. Ta val delavskega gibanja sta zaznamovali dve potezi. Prvič, čeprav se je v »zlato dobo kapitalizma« članstvo v sindikatih močno povečalo (Cornwall, 1990, str. 34), je potrebno opozoriti, da je do delavskih nemirov v poznih šestdesetih letih pogosto prišlo najprej na ravni posameznih podjetij ali celo oddelkov, medtem ko so bile sindikalne centrale povsem nepripravljene nanje, stavke pa so šele kasneje dobile splošnejšo obliko (Armstrong et al., 1991, str. 193). Drugič, stranke levice in celo sindikati niso vselej podpirali delavskih uporov in so ponekod – na primer močna

²⁰ Pri tem je seveda potrebno dodati, da ta nova gibanja niso nasprotovala delavskemu boju, a so mu vendarle odvzela privilegirani položaj in iz njega naredila le enega izmed emancipacijskih gibanj.

komunistična partija v Franciji in birokratizirani sindikati v ZDA – celo odkrito nastopili proti njim. Veliko stavk je bilo zato neuradnih.

V Franciji se je upor začel kot študentsko gibanje, ki pa je že v nekaj dneh pridobilo močno podporo proletariata navkljub omalovaževanju in celo odkritemu nasprotovanju, ki ga je do tega gibanja izražala tedanja francoska komunistična partija. Poskusi francoskega sindikata CGT (fran. *Confédération générale du travail*), ki je bil pod nadzorom francoske komunistične partije in je bil tedaj tudi največji sindikat v državi, da bi delavstvo ločili od študentov, sicer niso mogli obrzdati delavske vstaje, so pa zato pospešili izgubljanje lojalnosti med članstvom celo v njegovih tradicionalnih utrdbah. V Italiji, kjer so odpor sprva vodili bolj organizirani, starejši in višje kvalificirani delavci s severa države, in so kasneje, v t.i. vroči jeseni (ital. *autunno caldo*), glavno vlogo prevzeli migrantski delavci z juga države, so bile sindikalne centrale povsem nepripravljene na val delavskega upora. Stavkovni odbori so se v veliki meri organizirali neodvisno od sindikatov. Delavci, ki so se sprva še zatekali k splošnim stavkam, so kasneje prešli k bolj inovativnim oblikam, njihove zahteve pa so poleg višjih plač in manjših razlik v nagrajevanju merile zlasti na večji nadzor na delovnem mestu in večjo participacijo zaposlenih pri plačnih pogajanjih (Armstrong et al., 1991, str. 201–207 in 196–200).

V naslednjih nekaj letih je podobno dogajanje sledilo drugod po kapitalistični Evropi. Nemčijo so v obdobju keynesijanske ekspanzije valovi stavk, ki prav tako niso bile odobrene s strani sindikatov in so se odvijale v kontekstu zahtev po povečanju ekonomske demokracije in izboljšanja kvalitete življenja delavcev, pretresali v letih 1969, 1971 in 1973 (Lash & Urry, 1987, str. 257). V Veliki Britaniji so se v šestdesetih letih stavke, ki so bile v petdesetih omejene predvsem na sektor rudarstva, razširile tudi na ostale sektorje (Lash & Urry, 1987, str. 270), naraščala pa je tudi organiziranost delavcev javnega sektorja, ki so se v letih 1969 in 1970 pridružili evropskemu vrenju (Armstrong et al., 1991, str. 196). Po tej poti je šel razvoj dogodkov tudi v ostalih deželah, recimo na Danskem, Nizozemskem in Irskem (Eichengreen, 2007, str. 217).

V ZDA se je delavsko gibanje prav tako organiziralo od spodaj navzgor, saj so vodstva sindikatov navadno nasprotovala stavkam in so bila zaradi svoje popustljivosti in zlepljenosti z interesi uprav, birokratizacije, centralizacije in posledične odmaknjenosti od delavstva pogosto tarča delavskega nezadovoljstva. Tudi tu je bilo veliko stavk neuradnih. Upor je v sprožila naraščajoča agresivnost delodajalcev, ki so poskušali izboljšati dobičkonosnost podjetij z večjo intenzivnostjo dela. Gibanje je močno zaznamoval vstop poročenih žensk na trg delovne sile in selitev temnopoltih delavcev z ameriškega ruralnega juga na industrijski sever, kar je delavske boje povezovalo z drugimi protisistemskimi gibanji, čeprav rasne ločnice pogosto niso bile presežene (Winslow, 2010; Moody, 2010).

Toda od kod delavski upori? Teza, ki je predstavljala leitmotiv kulturne kritike na teoretski levici, njen odmev pa lahko zasledimo tudi v razcepu med »staro« in »novo« levico, je

trdila, da je bilo delavstvo z integracijo v družbo izobilja pritegnjeno v razredno sodelovanje. Gospodarska prosperiteta povojnih let je (z določenimi izjemami) zares izboljšala materialni položaj delavskih množic. Kako tedaj razumeti delavske upore?

Odgovor na to vprašanje ponuja Kaleckijeva tezo o protislovljih keynesijanskega projekta, ki izhaja iz marksističnega razumevanja vloge rezervne armade brezposelnih v kapitalističnem gospodarstvu. Po Marxu, ki je v rezervni armadi brezposelnega industrijskega proletariata videl bazen, iz katerega v času gospodarskega razcveta in pospešene akumulacije kapital črpa dodatno delovno silo, naraščanje produktivnosti dela in tempo akumulacije že sama po sebi prilagajata velikost rezervne armade in s tem višino plač potrebam kapitala. V primeru, da v času hitre akumulacije in s tem povezanim usihanjem rezervne armade plače prehitro naraščajo, rast cene delovne sile in posledično nižji profiti upočasnijo tempo akumulacije, s čimer je odpravljena tudi težava rastočih plač (Marx, 1961, str. 691–732). To gibanje akumulacije v razmerju do presežne delovne sile za Marxa nima le tehničnega pomena, ki zadeva višino plač, temveč preko ohranjanja rezervne armade hkrati ohranja tudi odvisnost delavcev v razmerju do kapitala: »zakon, ki drži relativno preobljudenost ali industrijsko rezervno armado vedno v ravnotežju z obsegom in energijo akumulacije, prikuje delavca bolj trdno h kapitalu, kakor so Hefajstovi klini prikovali Prometeja na skalo« (Marx, 1961, str. 730).

V keynesijanskem režimu, ki zagotavlja trajno polno zaposlenost, pa odpuščanje izgubi vlogo disciplinskega ukrepa, družbeni položaj šefa oslabi in okrepi se razredna zavest delavskega razreda (Kalecki, 1990b). Drugače povedano – izčrpanje rezervne armade poveča pogajalsko moč proletariata in spodkoplje kapitalistično disciplino v podjetjih. Ravno to se je tudi zgodilo. Hitra akumulacija, ki je sprva še lahko črpala rezerve delovne sile z nerazvitih ruralnih področij, je v šestdesetih letih močno načela vrste industrijske rezervne armade. Medtem ko je bilo število brezposelnih v petdesetih letih še vedno višje od števila prostih delovnih mest, se je v šestdesetih letih razmerje obrnilo, zaradi česar je tveganje dolgoročne brezposelnosti močno upadlo (Eichengreen, 2007, str. 218–219; Armstrong et al., 1991, str. 172–174).

Druga točka, ki nam lahko pomaga razumeti razkroj kapitalistične discipline in večjo samozavest delavskega razreda, ki se je kazala v njegovi naraščajoči bojevitosti, je razvoj socialne države. Že leta 1786 je Joseph Townsend opozarjal, da lahko v družbi svobodnih posameznikov le lakota ohranja razmerje med gospodarjem in hlapcem (Townsend, 1817, str. 21–24). Kot ugotavlja Polanyi, je bila prisotnost grožnje z lakoto in materialnim pomanjkanjem nujni pogoj za vzpostavitev delujočega trga delovne sile v devetnajstem stoletju (Polanyi, 1957, str. 163–165). Toda z vzpostavitvijo države blaginje je ta grožnja v veliki meri izgubila svojo ostrino. Nadomestila za brezposelnost (in čas njihovega trajanja) so naraščala, prav tako pa tudi nadomestila za družine stavgajočih delavcev. Kriti so bili stroški zdravstvenega zavarovanja za brezposelne. Poleg tega so visoke plače omogočale prihranke, ki so predstavljali določeno varnost v primeru izgube zaposlitve, odpovedi ali

stavke. Te pridobitve skupaj s keynesijanskim imperativom polne zaposlenosti sicer niso odpravile odvisnosti od meznega dela, so pa močno oslabile navezanost na posameznega delodajalca (Armstrong et al., 1991, str. 137–141). Od tod se odpre pogled na problem delavskih nemirov, ki nastopi v nasprotju s pričakovanji, po katerih naj bi sit delavec opustil misel na upor: če je povojna država blaginje skupaj z bolj ali manj polno zaposlenostjo prispevala k izboljšavam materialnega položaja širokih množic, je s tem po drugi strani spodkopavala prav pogoje discipline, o katerih govori Townsend.

2.2.3 Razpad sistema Bretton Woods

Upori delavcev in novih političnih gibanj sicer niso neposredno vplivali na protislovja sistema Bretton Woods. Ta protislovja so izhajala zlasti iz upadanja konkurenčnosti ameriškega gospodarstva, so pa zato upori oteževali razreševanje sistemskih protislovij. Prva leta po drugi svetovni vojni je zaznamovalo pomanjkanje dolarjev v ameriških trgovinskih partnericah, kar je bilo potrebno reševati z ukrepi, kot sta bila Marshallov plan in Evropska plačilna unija. Vendar pa so se plačilnobilančne pozicije ameriških trgovinskih partneric kmalu okrepile in začele so akumulirati dolarske presežke. Glavni vir teh presežkov sicer ni izhajal iz trgovinske bilance ZDA, ampak predvsem iz ameriških izdatkov za vojsko v tujini ter obsežnih dolgoročnih investicij v ostale kapitalistične dežele, ki so s hitrim razvojem ob relativno nizkih plačah predstavljale obetavno destinacijo za tuje naložbe (Armstrong et al., 1991, str. 164; Brenner, 2006, str. 57–61; Eichengreen, 2008, str. 112).

Dolarski presežki v deželah Zahodne Evrope in Japonske niso bili problematični vse do konca petdesetih let, ko je s pešanjem konkurenčnosti začel plahneti trgovinski presežek ZDA. V šestdesetih so ameriške oblasti sprejele niz ukrepov za omejevanje odliva kapitala, toda ob visoki inflaciji v drugi polovici desetletja, ki se je še okrepila s povečevanjem izdatkov za vojno v Vietnamu, je konkurenčnost ameriškega gospodarstva upadala, medtem ko so trgovinske partnerice (zlasti Nemčija in Japonska) beležile hitro rast izvoza, a so obenem uvažale ameriško inflacijo. Ob poslabševanju plačilne bilance in pretežno permisivni gospodarski politiki ZDA (izjemi sta bili leti 1968 in 1969) ter omejevalni politiki v Evropi in na Japonskem so dodatne pritiske na dolar povzročali beg kapitala iz ZDA in špekulativni napadi na evrodolarskih trgih. Hkrati se je obseg ameriških zlatih rezerv v razmerju do dolarskih terjatev v tujini krčil, kar je postavljalo pod vprašaj njihovo konverzijo v zlato (Brenner, 2006, str. 60 in 122–129; Armstrong et al., 1991, str. 207–214; Eichengreen, 2008, str. 114). Leta 1971 so ZDA naprej suspendirale konvertibilnost dolarjev v zlato, kasneje istega leta pa je v sklopu Smithsonskega dogovora dolar prvič devalviral v razmerju do močnejših valut. Leta 1973 je dolar drugič devalviral, centralne banke pa so se odpovedale vzdrževanju fiksnih deviznih tečajev, kar je dokončno pokopalo sistem Bretton Woods (Ribnikar, 1999, str. 80–81).

Za izvozno usmerjene sektorje v Nemčiji in na Japonskem devalvacija dolarja ni predstavljala privlačne možnosti, kar razloži razmeroma dolgo pripravljenost dežel z močnimi valutami, da so podpirale tečaj dolarja. Za ZDA je devalvacija v razmerju do ostalih valut in povišanje uradne cene zlata prav tako predstavljala določeno grožnjo: medtem ko bi bila devalvacija po eni strani lahko interpretirana kot znak šibkosti ZDA, pa je po drugi strani rast inflacije v drugi polovici šestdesetih zbuvala dvome o tem, za koliko časa bi povišanje cene zlata in devalvacija sploh zadostovali. Druga možnost bi bila, da bi ameriške monetarne oblasti prenehale z izvajanjem permisivne monetarne politike in močno povišale obrestne mere. Toda to bi obenem pomenilo politično ofenzivo doma, kjer bi omejevalne gospodarske politike le poglobile stare in odprle nove fronte, česar si – v že tako burnem času konec šestdesetih in začetku sedemdesetih let – ameriška vlada enostavno ni mogla privoščiti (Arrighi, 2007, str. 127 in 155).

2.2.4 Rast cen surovin

Podobno kot v primeru razpada sistema Bretton Woods tudi rasti cen surovin niso neposredno izzvala politična vrenja. Vloga slednjih vendarle ni bila nepomembna, saj so onemogočala prilagoditev šokom, ki so izhajali iz rasti cen surovin.

Celotno obdobje povojne »zlate dobe« so spremljale nekoliko višje stopnje inflacije (Priloga 2, Slika 3), a šele v sedemdesetih letih, ko se je pritiskom po rasti plač in visokem povpraševanju, ki ga je podpirala kreditna ekspanzija, pridružila še hitra rast cen surovin, je ta dosegla izjemno visoke stopnje (Armstrong et al., 1991, str. 187–191). Robinsonova je to rast cen, do katere je prišlo ob koncu dolge povojne ekspanzije, razlagala s hitro rastjo aktivnosti v industrijskem sektorju, ki je sčasoma pritisnila tudi na cene surovin (Robinson, 1980a; 1980b). Poleg tega je v prvih letih desetletja prišlo do sinhronizacije gospodarskega cikla, tako da so ZDA, Japonska, Francija in Nemčija istočasno »vodile« ekspanzivne gospodarske politike, kar je sprožilo pritiske na inflacijo v svetovnem kapitalističnem gospodarstvu, svoje pa je dodal že omenjeni odliv kapitala iz ZDA, ki je dodatno povečal likvidnost v ostalih deželah (Glyn et al., 1988, str. 66–67). Na strani ponudbe lahko hitro rast cen surovin povežemo z nizkimi investicijami, ki so sledile iz poslabševanja cenovnih razmerij med industrijskim sektorjem in sektorjem primarnih izdelkov v preteklih letih, dolgoročnega zniževanja ravni zalog žita v ZDA ter slabe letine. Veliko povečanje likvidnosti je realne obrestne mere potisnilo v negativno območje, kar je spodbudilo špekulacije na trgih primarnih proizvodov in njihove cene pognalo še više (Armstrong et al., 1991, str. 215–220).

Leta 1973 je cene dodatno pognal kvišku prvi naftni šok, s katerim so države OPEC (angl. *Organization of the Petroleum Exporting Countries*) poskušale posredovati v jomkipurski vojni. Njihovo samozavest je bržkone okrepil vojaški polom v Vietnamu, ki je pokazal, da povojni sistem, ki so ga gospodarsko in tudi vojaško obvladovale ZDA, ni neranljiv, da so

Američani v svojih vojaških avanturah osamljeni in da si ob demoralizirani ter razdeljeni domači javnosti še enega posredovanja ne morejo privoščiti (Hobsbawm, 2000, str. 248–249; Arrighi et al., 1989, str. 106–107). Naftni šok je ob omejevalnih makroekonomskih politikah, s katerimi so vlade odgovorile na rast cen, ki se je od primarnih proizvodov z zamikom prelivala tudi v višje cene industrijskih proizvodov, povzročil nadaljnjo rast inflacije ob sicer padajoči gospodarski aktivnosti. Rast vhodnih stroškov in omejevalne ekonomske politike ter prenos dela kupne moči na države proizvajalke nafte so se odrazile v nižjih profitih (Armstrong et al., 1991, str. 221–225). Vpliv na profite in inflacijo bi bil sicer manj občuten, če bi udeležene strani (delo in kapital) pristali na koordinirano absorpcijo posledic šoka, vendar pa ob okrepljenem in samozavestnem proletariatu to ni bilo mogoče, tako da se je distribucijski konflikt zaostril (Potts, 2001).

2.2.5 Padec rasti produktivnosti

Konec šestdesetih let dvajsetega stoletja je začela upadati rast produktivnosti, ta trend pa se je v sedemdesetih še okrepil. Za nekatere avtorje predstavlja upočasnjevanje rasti produktivnosti, do katerega je prišlo proti koncu šestdesetih let in je najbolj prizadelo »tipično fordistične veje gospodarstva, denimo avtomobilsko industrijo« (Lipietz, 1988, str. 30), najjasnejši simptom krize povojne »zlate dobe kapitalizma«.

Kar zadeva Evropo (in Japonsko), se vsaj na prvi pogled zdi, da lahko upočasnjeno rast produktivnosti dela najlažje razložimo z odpravljanjem vrzeli v produktivnosti v razmerju do ZDA s pomočjo uvajanja tehnologij, ki so jih razvila tehnološko naprednejša ameriška podjetja (Eichengreen, 2007, str. 256). Vendar pa zapiranje tehnološke vrzeli med ZDA na eni in Evropo ter Japonsko na drugi strani ne more v celoti pojasniti počasnejše rasti produktivnosti, saj je do upočasnjevanja prišlo tudi v ZDA, poleg tega pa je bila raven produktivnost v Evropi in na Japonskem v omenjenem obdobju še vedno precej pod ameriško ravno (Armstrong et al., 1991, str. 178; Glyn, 2007a, str. 14). Medtem ko je počasnejšo rast produktivnosti dela v sedemdesetih letih vsaj do neke mere mogoče razložiti s počasnejšo rastjo stoga kapitala, to pa spet z nižjo ravno investicij, ki odseva vpliv gospodarske nestabilnosti v sedemdesetih na profitna pričakovanja, pa ne smemo pozabiti, da je do upočasnitve rasti produktivnosti dela prišlo že konec šestdesetih let (Glyn, 2007a, str. 13–14).

Nekateri avtorji poudarjajo, da lahko šibkejšo rast produktivnosti neposredno navežemo na spremembe v odnosih moči v keynesijanskem projektu. Čeprav fordistični model produkcije, ki je zaznamoval »zlato dobo kapitalizma«, načeloma izključuje delavce iz procesa ustvarjanja inovacij, za katere so zadolženi predvsem razvojni oddelki, pa je za nemoten potek proizvodnega procesa potrebna precejšnja mera aktivne soudeležnosti delavcev pri odpravljanju napak, motenj in zastojev v delovnem procesu ter prilagajanju

proizvodnje novim tehnologijam. Tesni trgi delovne sile, konflikti na delovnem mestu, močnejši sindikati, zlasti pa slabitev vezi odvisnosti med posameznim delodajalcem in delavcem so oslabili zavezanost delavcev ciljem podjetij, kar je vplivalo tudi na počasnejšo rast produktivnosti (Glyn et al., 1988, str. 52–56). Do podobnih rezultatov so prišli Weisskopf, Bowles in Gordon (1983), ki v svojih raziskavah upadanja rasti produktivnosti v ZDA poudarjajo zlasti nižjo intenziteto dela spričo nižjih stroškov ob izgubi zaposlitve pri visoki ravni zaposlenosti in slabšo motivacijo delavcev zaradi počasnejše rasti plač, poleg tega pa tudi pešanje inovativnosti ameriških podjetij.

Po letu 1973 lahko počasnejšo rast produktivnosti delno pripišemo tudi nižjemu povpraševanju. To je prizadelo predvsem panoge, v katerih je produktivnost v veliki meri odvisna od ekonomij obsega (Glyn, 2007a, str. 15).

2.2.6 Stiskanje profitov

Eden izmed učinkov zgoraj obravnavanih zgodovinskih okoliščin, torej rasti cen surovin, delavske vstaje v povezavi z uporom novih protisistemskih družbenih gibanj ter posledične plačne eksplozije, do katere je prišlo ob povišani ravni vpetosti nacionalnih gospodarstev v mednarodno okolje, in počasnejše rasti produktivnosti, je padec profitabilnosti v kapitalističnih gospodarstvih.

Profitno stopnjo lahko opredelimo kot produkt »produktivnosti« kapitala in deleža profitov v letnem neto produciranemu izlošku (angl. *net produced output*) (tj. letno ustvarjenem produktu minus deprecijacija kapitala), pri čemer je »produktivnost« kapitala dana z razmerjem med vrednostjo letnega produkta in obstoječega stoga kapitala. Spremembe v profitni stopnji sledijo iz sprememb obeh faktorjev. Padec deleža profitov pomeni ob nespremenjenem razmerju izlošek-kapital (angl. *output-capital ratio*) nižjo profitno stopnjo in nasprotno, v isti smeri pa delujejo na profitno stopnjo tudi spremembe v razmerju med izloškom in kapitalom (Armstrong et al., 1991, str. 120; Duménil & Lévy, 2002; Mohun, 2005; Moseley, 1989).

Upadanje profitnih stopenj v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja lahko sicer pripišemo tako rasti deleža plač oziroma upadanju deleža profitov v narodnem dohodku kakor tudi razmerju med izloškom in kapitalom (Armstrong et al., 1991, str. 176–185; Duménil & Lévy, 2002). Na razmerje med izloškom in kapitalom vplivajo razmerje med rastjo stoga kapitala na delavca in rastjo produktivnosti dela ter spremembe relativnih cen investicijskih dobrin. Od konca šestdesetih let je spričo hitre akumulacije fiksni kapital na delavca naraščal vedno hitreje, hkrati pa je, kot smo že omenili, rast produktivnosti dela upadala. Poleg tega so naraščale tudi relativne cene investicijskih dobrin. Rezultat tega je bilo upadanje razmerja med izloškom in kapitalom (Armstrong et al., 1991, str. 177–179 in 181–182; Glyn et al., 1988, str. 41–42). Hkrati s tem je ob hitri

rasti plač delež profitov v narodnem dohodku upadal, delež plač pa naraščal, kar lahko povežemo s problemi na ravni kapitalistične discipline. Delež profitov v narodnem dohodku bi bilo ob upadanju rasti produktivnosti in naraščanju cen primarnih proizvodov sicer mogoče ohranjati z nižjo rastjo realnih plač. Vendar pa je okrepljen položaj proletariata preprečeval takšno razrešitev krize profitabilnosti (Armstrong et al., 1991, str. 172; Kotz, 2008). Ker je poleg tega konkurenca na mednarodnih trgih blaga (vsaj do določene mere) omejila prenašanje stroškov na končne potrošnike, je delež profitov v narodnem dohodku upadel (Armstrong et al., 1991, str. 176–177). Z upadanjem razmerja med izložkom in kapitalom ter upadanjem deleža profitov v narodnem dohodku so upadale tudi profitne stopnje – do leta 1973 v ZDA za dobro tretjino, v Evropi pa za dobro petino glede na najvišje dosežene vrednosti v povojnem obdobju (Priloga 1, Tabela 1).²¹

Medtem ko gibanja relativnih deležev plač in profitov kažejo predvsem na distribucijski aspekt krize profitabilnosti, pa nam lahko trendi v gibanjih profitnih stopenj, ki kažejo profitabilnost vloženega kapitala, pomagajo razumeti nižje ravni akumulacije v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja, ko je akumulacija sledila padcu profitnih stopenj (Armstrong et al., 1991, str. 251–256), saj profitabilnost na raven investicij vpliva preko pričakovanih donosov in preko zadržanih profitov, ki podjetjem omogočajo financiranje investicij z lastnimi sredstvi (Glyn, 1997).

2.2.7 Kapitalistična gospodarstva Zahoda v krizi

Počasnejša rast produktivnosti, dve naftni krizi in nepripravljenost proletariata, da bi sprejel omejitve pri rasti plač, ki bi bile potrebne za ohranitev profitabilnosti, so zavrli akumulacijo in gospodarsko rast, kar je obenem povzročilo težave na trgu delovne sile. Leta 1975 sicer pride do borznega zloma in gospodarske krize, ki pa je bila – za razliko od velike depresije tridesetih let – ublažena s pomočjo visokih državnih izdatkov in poceni denarja, ki je omogočal ohranitev povpraševanja (Guttman, 2002; Brenner, 2006, str. 166–167). Ob pešanju gospodarske rasti (Priloga 2, Slika 1) in višji brezposelnosti (Priloga 2, Slika 2) so začeli naraščati proračunski primanjkljaji, z njimi pa državni dolg. Državni izdatki so zaradi širjenja obsega države blaginje sicer resda naraščali že v šestdesetih letih, toda ob hitri rasti »zlate dobe« je rast davčnih prihodkov zagotavljala bolj ali manj

²¹ Zgornjo razlago padanja profitnih stopenj smo izbrali predvsem zaradi njenega ujemanja s širšim družbenim in političnim dogajanjem v tem obdobju. Na levem polu teoretskega spektra lahko sicer najdemo številne alternativne teorije padanja profitne stopnje v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja. Skladno z marksističnim razlikovanjem med produktivnim in neproduktivnim delom, kjer neproduktivne dejavnosti ne ustvarjajo vrednosti, padanje profitne stopnje v ZDA v letih med 1947 in 1973 Moseley denimo pripiše predvsem povečanju obsega dela v neproduktivnih sektorjih v razmerju do produktivnega dela (Moseley, 1989). Za kritiko tega pristopa glej Mohun (2005). Brenner (2006) padanje profitnih stopenj v kapitalističnih gospodarstvih Zahoda v šestdesetih in sedemdesetih letih razlaga z okrepljeno horizontalno konkurenco na svetovnih trgih, katere rezultat so presežne zmogljivosti (angl. *over-capacity*) in presežna produkcija (angl. *over-production*). Za kritiko Brennerjevega pristopa glej na primer Duménil, Glick in Lévy, (2001), Duménil in Lévy (2005a). Možna je tudi razlaga s pomočjo Marxovega zakona tendenčnega padanja profitne stopnje (Carchedi, 2011).

izravnane proračune, medtem ko je v sedemdesetih rast izdatkov krepko preseгла rast davčnih prihodkov (Boltho & Glyn, 2006).

Prva naftna kriza je pognala inflacijo v višave. Oslabljen položaj organiziranega dela spričo naraščanja brezposelnosti in umirjanje cen primarnih proizvodov so v drugi polovici sedemdesetih let nekoliko ublažili inflacijske pritiske. A v sedemdesetih letih organizirano delo še ni bilo popolnoma poraženo. Distribucijski konflikt se je nadaljeval in realne plače so še vedno vztrajale na ravneh, ki so preprečevale vrnitev inflacijskih stopenj (Priloga 2, Slika 3) na ravni iz šestdesetih let (Armstrong et al., 1991, str. 254–255). Po krajšem predahu sredi sedemdesetih let se je inflacija v ZDA proti koncu desetletja ponovno začela vzpenjati. Trgovinska bilanca ZDA, ki se je po razpadu poveljnega sistema Bretton Woods in devalvaciji dolarja začasno popravila, je spet začela beležiti primanjkljaje, dolar pa je izgubljal vrednost. Drugi naftni šok je okreplil inflacijske pritiske (Glyn et al., 1988, str. 73–75).

Zaradi nezadovoljstva med delavstvom so v liberalnem gospodarstvu Velike Britanije kaj hitro propadli poskusi dohodkovne politike, ki jo običajno zagovarja postkeynesijanska teorija (Potts, 2001).²² Nekateri dežele, denimo Švedska, Avstrija, Norveška, Švica in Japonska, kjer so bile korporativistične institucije dobro razvite, so vendarle uspele obrzdati del inflacijskih pritiskov in ob tem ohraniti brezposelnost na razmeroma nizkih ravneh tudi po letu 1973 (Cornwall, 1990, str. 140–156). Razlike med stopnjami inflacije so bile občutne (Priloga 2, Slika 3). Medtem ko je v času poveljne ureditve Bretton Woods dolarska inflacija delovala kot sidro, ki so se mu morala prilagajati ostala gospodarstva v sistemu, so se stopnje inflacije v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja od gospodarstva do gospodarstva zelo razlikovale. Te so bile denimo v tedanji Zvezni republiki Nemčiji, katere centralna banka je v tem obdobju močno okrepila svoj sloves neodvisne in nepopustljive institucije v boju z inflacijo, nižje kot v ZDA, kar je vplivalo tudi na gibanje deviznih tečajev. Ker se učinki nihanja v tečajih in inflaciji niso vedno in v celoti medsebojno izničili, se je po eni strani povečala negotovost, kar je dodatno zaviralo investicije v izvozno usmerjenih sektorjih (Glyn, 2007a, str. 10–13).

2.3 Sklepne ugotovitve

Težave, s katerimi so se v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja spopadala gospodarstva kapitalističnega Zahoda, so v veliki meri izhajale iz samega uspeha keynesijanskega projekta. Dolgotrajno stanje bolj ali polne zaposlenosti je okrepilo položaj delavcev. Dodatno oviro so predstavljale politične razmere, ki niso dovoljevale odpiranja novih front. Politični položaj je bil namreč zaostren zaradi upora novih političnih gibanj, sicer

²² Za dohodkovno politiko glej na primer Sušjan, (2001, str. 68–75), Seidman (2003) in Davidson (2009, str. 73–82).

ravno tako otroka gospodarskega razcveta povojnega obdobja in države blaginje. »Psihosocialni odlog«, ki je slonel na državi blaginje, je mladim odraslim po eni plati omogočil določeno osvoboditev od vezi, ki so prejšnje generacije po koncu otroštva vezale na svet dela in s tem povezanega podrejanja, po drugi plati pa je prav prosperiteta omogočila, da so vprašanja materialne reprodukcije in distribucije stopila v ozadje, zaradi česar na zahteve teh novih gibanj ni bilo mogoče odgovoriti v okviru keynesijanskega kompromisa. Vzroke za razpad sistema Bretton Woods resda lahko najdemo v pešanju konkurenčnosti ameriškega gospodarstva spričo visoke inflacije, poslabševanju stanja na ameriški plačilni bilanci in posledičnem upadu zaupanja v valuto. Te težave bi bilo sicer mogoče reševati z ostro monetarno politiko in vzdržnostjo pri rasti plač, vendar pa znotraj okvirov keynesijanskega projekta ta pot ni bila na voljo, saj bi to ogrozilo keynesijanski kompromis. Podobno velja za tudi za reševanje problemov, povezanih z naftno krizo: inflacijske pritiske bi bilo moč obvladati ob zmernosti vpletenih strani, toda po več desetletij trajajočem obdobju gospodarske prosperitete in bolj ali manj polne zaposlenosti sta samozavest in moč delavstva narasli, zaradi česar ni bilo pripravljeno popuščati. Samozavest delavstva se je kazala v upadanju intenzivnosti dela in krepitvi plačnih pritiskov, kar je uničujoče vplivalo na profite. Kapitalizem na Zahodu je bil v sedemdesetih torej soočen z dvema izzivoma. Na eni strani povečana moč organiziranega dela, ki je postavljala pod vprašaj delovanje institucij tedanjega kapitalizma, zlasti keynesijanskega kompromisa; na drugi strani upor novih političnih gibanj, na zahteve katerih znotraj okvirov keynesijanskega kompromisa sploh ni bilo mogoče odgovoriti.

3 RESTAVRACIJA »ZDRAVIH« TEMELJEV KAPITALISTIČNEGA GOSPODARSTVA

V tem delu bomo najprej predstavili teorije, ki so ponujale rešitve za težave, s katerimi se je soočal keynesijanski projekt. V nadaljevanju bomo obravnavali preobrazbo gospodarstev po letu 1980. Zagovarjali bomo tezo, da je bistvo neoliberalnega razreševanja krize keynesijanskega projekta v ofenzivi proti moči proletariata, medtem ko so bile zahteve novih političnih gibanj bolj ali manj sprejete. To kaže, da je razredni boj (kapital/delo) v kapitalizmu neodpravljen, medtem ko je kulturni boj drugotnega pomena.

3.1 Liberalna kritika keynesijanizma

Sočasni pojav pospeševanja inflacije in naraščanja brezposelnosti je predstavljal izziv, ki mu neoklasična sinteza ni bila kos. Phillipsova krivulja, s katero je neoklasična sinteza prikazovala odnos med brezposelnostjo in inflacijo, je implicirala, da je za ceno višje inflacije mogoče znižati brezposelnost in obratno, zato pojava stagflacije v okviru neoklasične sinteze ni bilo mogoče zadovoljivo razložiti. Na tem terenu so se lahko uveljavile makroekonomske teorije, ki so želele ohraniti neoklasično mikroekonomsko

teorijo, a so zavračale keynesijansko makroteorijo (Sušjan, 2006, str. 238–239). Nekatere od teh teorij (na primer monetarizem) so se seveda razvile že veliko pred nastopom krize keynesijanskega projekta, a so šele na njeni podlagi dobile priložnost za svojo uveljavitev.

3.1.1 Monetarizem, nova klasična makroekonomija, teorija realnih poslovnih ciklov in ekonomika ponudbe

Najpomembnejšo kritiko neoklasičnega keynesijanizma je predstavljal monetarizem. Razlike med obema so vidne že v njunih pogledih na učinkovitost monetarne in fiskalne politike pri manipulaciji agregatnega povpraševanja: medtem ko keynesijanska ortodoksija daje prednost fiskalni, monetarizem stavi na monetarno politiko. Če nekoliko karikiramo, ukrepi ekspanzivne fiskalne politike zahtevajo določen čas, preden so v celoti izvedeni in preden gospodarstvo čuti njihov učinek. V tem času nevarnost recesije, ki naj bi jo ti ukrepi odpravljali, že preide, ukrepi pa se s širjenjem dejavnosti vlade in posledičnim višanjem davkov zažirajo v zasebno tržno iniciativo (Friedman, 1969, str. 76–78). Poleg tega financiranje državnih izdatkov z zadolževanjem poviša obrestne mere, kar lahko v skrajnem primeru povsem izniči ekspanzivni učinek povečanja državnih izdatkov (Friedman, 1969, str. 81–83; Harrigan & McGregor, 1991).²³ Toda večja učinkovitost monetarne politike pri upravljanju z agregatnim povpraševanjem nas ne sme zavesti, da bi ji dodeljevali naloge, ki jih po mnenju monetaristov ne more izpolniti, kar se nanaša zlasti na reševanje problema brezposelnosti. Friedman (1968) je zato kritiziral koncept Phillipsove krivulje z argumentom, da ta napačno povezuje raven zaposlenosti z nominalnimi namesto z realnimi plačami, ki so odvisne od rasti nominalnih plač in stopnje inflacije. Phillipsova krivulja namreč kaže na inverzno povezavo med stopnjo brezposelnosti in stopnjo rasti plač (Senjur, 2001, str. 380–83), kar implicira inverzno razmerje med inflacijo in brezposelnostjo, saj visoko povpraševanje na trgu delovne sile (t. j. nizka brezposelnost) privede do rasti nominalnih plač, to pa podjetja ob predpostavki oblikovanja cen po načelu pribitka na stroške²⁴ prevedejo v višjo rast cen.

Po Friedmanu se ravnotežje na trgu dela vzpostavi ob realni (in ne nominalni) plači, ki ustreza naravni stopnji brezposelnosti, pri kateri je tudi inflacija stabilna. Naravna stopnja brezposelnosti je odvisna predvsem od institucionalnih značilnosti trga dela (vpliv institucije minimalne plače, moč sindikatov, stroški mobilnosti, stroški zbiranja informacij itd.). Monetarna politika na kratki rok sicer lahko zmanjša brezposelnost pod naravno stopnjo, vendar pa le za ceno višje inflacije, medtem ko lahko trajno vzdržuje nižje ravni le

²³ Friedman je poleg tega v keynesijanski fiskalni politiki prepoznal vero v možnost »brezplačnega kosila«. V eseju z naslovom John Maynard Keynes je to sarkastično izrazil z besedami: »To je sijajen recept: za potrošnike – porabite več svojega dohodka in vaš dohodek se bo povečal; za vlade – porabite več in agregatni dohodek se bo povečal za večkratnik dodatne porabe; znižajte obdavčitev in potrošniki bodo več porabili, kar bo dalo enak rezultat« (Friedman, 1997).

²⁴ To mikroekonomsko načelo je zagovarjal že Kalecki (1938; 1954) in je še vedno močno prisotno v postkeynesijanski teoriji (Lavoie, 1992, str. 129–148).

za ceno naraščajočih stopenj inflacije. Začetni impulz monetarne ekspanzije najprej zbije obrestno mero in poveča izdatke, kar ugodno vpliva na rast proizvodnje in zaposlenosti, kmalu pa začno naraščati tudi cene in plače. Delavci nominalno rast plač na podlagi izkušenj iz preteklosti (tj. ko je prevladovala naravna stopnja brezposelnosti in so bile cene stabilne) razumejo kot realno rast, kar poveča zaposlenost. Toda tudi cene začno naraščati. Realne plače tako »*ex post*« padejo, medtem ko »*ex ante*« delavci pričakujejo, da bodo spričo nominalne rasti plač deležni višje ravni realnih plač. Kakor hitro odkrijejo, da so realne plače dejansko padle in to spoznanje vgradijo v svoja pričakovanja, zahtevajo njihovo povišanje, ki ga spričo presežnega povpraševanju po delovni sili (ta je rezultat začetne ekspanzije) tudi dosežejo, tako da se realne plače, s tem pa se tudi brezposelnost, povrnejo na izhodiščno raven, ki je skladna s Friedmanovo naravno stopnjo brezposelnosti. Phillipsova krivulja je torej na dolgi rok navpična. Inflacija je zavrlo adaptivnih pričakovanj (tj. dejstva, da gospodarski subjekti rast cen vgradijo v svoja pričakovanja) sedaj višja. Nova monetarna ekspanzija lahko sicer spet kratkoročno zmanjša brezposelnost, toda dolgoročno le še bolj podžiga inflacijska gibanja. Namesto tega mora monetarna politika skrbeti za stabilno rast denarnih agregatov po vnaprej določenem pravilu, saj z monetarnimi spodbudami ni mogoče vplivati na realne spremenljivke, kot sta zaposlenost in rast (Friedman, 1968; Sušjan, 2006, str. 246–251; Harrigan & McGregor, 1991).

Kasnejše dodelave in variacije te smeri ponuja nova klasična makroekonomija, ki je med drugim zaostri predpostavke monetaristov o adaptivnih pričakovanjih s tezo racionalnih pričakovanj. Če so namreč za monetariste gospodarski subjekti svoja pričakovanja utemeljevali na inflaciji v preteklih obdobjih (adaptivna pričakovanja), je to pomenilo, da gre za sistematične napake v pričakovanjih. Nova klasična makroekonomija se je zato naslonila na koncept racionalnih pričakovanj, v ozadju katerega je podmena, da gospodarski subjekti upoštevajo vse relevantne informacije (ne le preteklih gibanj) in da poznajo pravi model gospodarstva. Gospodarski subjekti še vedno delajo napake v napovedih, a te niso sistematske, temveč slučajne (angl. *random*). Ukrepom ekonomske politike se hipoma prilagodijo in s svojim ravnanjem izničijo njene posledice, tako da je stopnja brezposelnosti praktično vedno na ravni naravne stopnje brezposelnosti, ekspanzivna politika pa tudi na kratki rok privede le do višje inflacije. Monetarna politika zato lahko kratkoročno vpliva na raven zaposlenosti le s presenečenjem. Za novo klasično makroekonomijo je torej tudi kratkoročna Phillipsova krivulja navpična (Lucas & Sargent, 1979; Sušjan, 2006, str. 254–257; Harrigan & McGregor, 1991).

Te nove liberalne makroekonomske teorije se seveda niso mogle več opirati na keynesijansko razlago cikličnih gibanj in trajnega pojava neprostovoljne brezposelnosti, saj so temeljile na predpostavki, da trgi, vključno s trgom dela, samodejno težijo k polnozaposlitvenemu ravnotežju. Pojavila se je nova teorija ekonomskih fluktuacij, t.i. teorija realnih poslovnih ciklov (angl. *real business cycles theory*), ki je na podlagi neoklasičnega modela rasti trdila, da gospodarstvo ob stabilnih preferencah teži h

konstantnim vrednostim spremenljivk, kot so investicije, potrošnja, delovni napor in raven proizvodnje. Do fluktuacij prihaja zaradi sprememb v tehnologiji, produktivnosti in okusih oziroma preferencah. Racionalni subjekti se tem spremembam (šokom) prilagajajo, tako da njihov položaj v vsakem obdobju ustreza Paretovi opredelitvi učinkovitosti, kar hkrati pomeni, da vladni intervencionizem, ki poskuša vplivati na situacijo gospodarstva, negativno vpliva na družbeno blaginjo (Plosser, 1989).

Skupni imenovalec teh novih makroekonomskih teorij je optimistično zaupanje v samoregulirajoči trg in zavračanje keynesijskih intervencij v gospodarstvo. Za povečanje gospodarske rasti in zaposlenosti naj bi bili zato najbolj učinkoviti ukrepi usmerjeni na stran ponudbe (deregulacija gospodarstva in puščanje prostora zasebni iniciativi, nižanje mejnih davčnih stopenj in fleksibilizacija trga dela), ki jih zagovarja šola ekonomike ponudbe (Sušjan, 2006, str. 245–257).

3.1.2 Hayekova kritika

Hayek je, kot smo omenili v prvem delu teksta, Keynesu (še bolj pa socialistom) vseskozi očital načrtno urejanje družbe, medtem ko je sam menil, da so učinkovite institucije lahko le plod spontane evolucije, kjer med seboj tekmujejo različne institucionalne ureditve, rezultati te evolucije pa se prenašajo s tradicijo. Zagovarjal je tezo, da ekonomsko načrtovanje na ravni države, ki zasleduje določene družbene cilje, pelje v nesvobodo, pri čemer je svobodo pojmoval kot odsotnost arbitrarne prisile posameznika (von Hayek, 1991). Prerazdelitev dohodka, ki jo izvaja država blaginje, je zanj problematična zaradi moralnih razlogov, saj je njen cilj večja enakost, kar pa ni skladno z liberalnim pojmovanjem svobode (von Hayek, 2006, str. 226–227 in 257). Prav nasprotno: »Iz dejstva, da so si ljudje med seboj zelo različni, sledi, da mora biti rezultat, če jih obravnavamo enako, neenakost njihovih dejanskih položajev, in da jih lahko spravimo v enak položaj le tako, da jih različno obravnavamo« (von Hayek, 2006, str. 77).²⁵

Gospodarsko načrtovanje na ravni države je po Hayeku tudi neučinkovito, saj onemogoča delovanje trga oziroma cenovnega mehanizma, ki zagotavlja učinkovito uporabo vednosti. Ta mehanizem preko cenovnih signalov skrbi za učinkovito posredovanje razpršenih informacij, ki so dostopne posameznikom v partikularnih okoliščinah časa in prostora in jim na ta način omogoča prilagajanje (von Hayek, 1984b; Kovač, 2000). Prav v tem je tudi ost njegove kritike keynesijske makroekonomske politike. Hayek je namreč zagovarjal tezo, da je »obseg zaposlenosti odvisen od ujemanja med povpraševanjem in ponudbo v vsakem od gospodarskih sektorjev, torej od strukture plač ter distribucije povpraševanja po sektorjih« (von Hayek, 1976, str. 10). Odprava brezposelnosti zato zahteva prilagoditev spremenjenim okoliščinam, za kar poskrbi cenovni mehanizem. Toda ekspanzivna

²⁵ Podobno argumentacijo najdemo tudi pri Friedmanu (1969, str. 162).

monetarna politika, ki popušča interesnim skupinam (sindikatom),²⁶ preprečuje to prilagoditev in hkrati nastanek brezposelnosti s povečanjem količine denarja, saj s povišanjem cen in posledično profitov ohrani pri življenju tudi tista podjetja, ki bi morala pri dani strukturi plač sicer propasti. Na ta način keynesijanska politika ovira delovanje tržnega mehanizma in usmerja investicije ter delavce v sektorje, kjer je njihov obstanek odvisen od nenehnega povečevanja inflacije, kar pa ob prenehanju pospeševanja inflacije povzroči le še večjo brezposelnost (von Hayek, 1990, str. 97). Po Hayeku najbolj uničujoče posledice keynesijanskega upravljanja z agregatnim povpraševanjem torej sledijo iz distorzij, ki jih to povzroča v strukturi relativnih cen (von Hayek, 1984a, 1990, str. 78, 82 in 104). Hayek zato predlaga reformo monetarnega sistema, ki bi vladam odvzela monopol nad denarjem in bodisi dovolila zasebnim institucijam (bankam), da bi izdajale denar v svojih lastnih valutah, bodisi bi vsaj odstranila vse ovire za poslovanje na teritoriju dane države v valutah drugih držav, s čimer bi bila omogočena konkurenca med valutami, ki naj bi končno zagotovila stabilno vrednost denarja (von Hayek, 1976, 1990).

3.2 Politična in gospodarska razmerja v neoliberalnem gospodarstvu

Obravnavo krize keynesijanskega projekta smo sklenili z ugotovitvijo, da se je keynesijanski model kapitalizma v sedemdesetih soočil z dvema izzivoma, in sicer z naraščajočo močjo proletariata in delavskimi upori na eni ter z zahtevami novih političnih gibanj na drugi strani. V tem poglavju bomo pokazali, kako je kapitalizem na Zahodu odgovoril na ta dva izziva. Zagovarjali bomo tezo, da je ta odgovor potekal na dveh ravneh. Veliko zahtev, ki so jih postavljala nova politična gibanja, je bilo uresničenih. Obenem pa je bila moč proletariata oslABLJENA z odmikom od keynesijanizma, torej z makroekonomsko stabilizacijo, fleksibilizacijo trga delovne sile, krčenjem socialnih pravic, uveljavitvijo doktrine »vrednosti za delničarje«, neoliberalno ekonomsko globalizacijo in spremembami v gospodarski vlogi države. Kulturni boj novih političnih gibanj je bilo očitno lažje integrirati v kapitalistične odnose kot pa preseči razredna nasprotja s keynesijanskim kompromisom.

3.2.1 Politična razmerja

Dejali bi lahko, da so boji novih družbenih gibanj dosegli številne pomembne uspehe. Če smo pri obravnavi novih družbenih gibanj na levici omenili, da so se njihovi boji osredotočili na vprašanja rase in spola, je bilanca teh bojev zadovoljiva – pomislimo le na izvolitev temnopoltega predsednika v ZDA, na uspehe, ki so jih izbojevali aktivisti za pravice lezbijk in gejev, ali pa na močnejšo prisotnost žensk na vodilnih položajih v politiki in gospodarstvu. To so dosežki, ki jih nikakor ne gre zanemariti in potrebno se je

²⁶ Podobno je o moči interesnih skupin, zlasti sindikatov, pri odgovornosti za inflacijo razmišljal Samuel Brittan (1975).

boriti ne le za njihovo ohranitev, temveč tudi za nadaljnjo izboljšavo položaja teh družbenih skupin. Seveda tudi na tem področju ni šlo brez boja. V Veliki Britaniji in ZDA so se morala nova družbena gibanja spoprijeti s konservativnimi gibanji, kakršna so bila denimo protifeministična »gibanja za družino«, ki so pogosto uživala podporo konservativnih vlad (Haralambos & Holborn, 1999, str. 387). Vendar pa konservativna desnica v boju z novimi družbenimi gibanji na levi ni nikakor bila tako uspešna kot neoliberalizem v boju z delavskim gibanjem (kar bomo obravnavali v nadaljevanju magistrskega dela).

Videti je, da je bilo zahteve, ki so bile postavljene na ravni kulturnega boja, precej lažje vključiti v okvir kapitalistične ureditve. Ta rezultat je nemara najbolje viden v spremembah pozicije levih strank, ki so večinoma opustile cilje »stare« levice in sprejele ideologijo t.i. tretje poti. Anthony Giddens, ki se je najbolj celovito lotil prikaza programa nove socialdemokracije, posveča veliko pozornosti prizadevanju za demokratizacijo družine in kulturni pluralizem (Giddens, 2000, str. 93–104 in 136–140), v čemer lahko bržkone zasledimo odmev zahtev, ki so jih postavljala nova družbena gibanja od šestdesetih in sedemdesetih let dvajsetega stoletja dalje. Toda tretja pot je hkrati pristala na večino predpostavk neoliberalne ureditve kapitalističnega gospodarstva (Arestis & Sawyer, 2005), zaradi česar po Egonu Matznerju tretja pot dejansko predstavlja »poskus prilagoditve razmišljanja in delovanja nekdanjih levih in strank leve sredine hegemoniji neoliberalizma« (Matzner, 2003, str. 339).

A ne gre le za problem nove socialne demokracije. S prenosom poudarka družbenih bojev od razrednega boja h kulturnim bojem so s prizorišča izginile »velike zgodbe« o novi družbi, ki jih je nadomestilo mnoštvo identitetnih bojev za pripoznanje, a ti pod vprašaj niso postavljali prevladujočih politično ekonomskih razmerij. Kot denimo opaža Zygmunt Bauman, je bila »večina novih pogledov [...] objestno tiho o ekonomskih vidikih in koreninah človeške bede, o izjemno hitrem povečevanju razlik v življenjskih razmerah, priložnostih in možnostih, o vse večji revščini, vse slabši zaščiti okolja in velikih neenakostih v delitvi bogastva in dohodka« (Bauman, 2008, str. 38). Desetletja neoliberalne restavracije so torej pokazala, da lahko kapitalizem brez večjih težav odgovarja na zahteve kulturne kritike.

Rezultat delavskih bojev je bil povsem drugačen. Pogled, ki je po dobrem desetletju nemirov in pešanja gospodarske rasti prevladal na desnoliberalni strani političnega spektra, ponazarja članek Samuela Brittana (1975), ki je opozoril na nasprotje med liberalno demokratično politično ureditvijo in kapitalizmom. To nasprotje je Brittan lociral v boju (posameznih skupin) delavcev za relativni dohodkovni položaj in permisivni politiki, ki v boju za oblast te zahteve podžiga ter obljublja koncesije, ki jih ne more dati, kar se kaže v naraščajočih stopnjah inflacije. Sorodne poglede lahko razberemo iz teorij, ki smo jih obravnavali v prejšnjem poglavju: za monetariste je bila visoka naravna stopnja brezposelnosti posledica močnih sindikatov, minimalnih plač in socialne države; po

Hayeku je inflacija izhajala iz nepripravljenosti sindikatov na prilagoditve, ki jih zahteva tržni mehanizem, in vladnih poskusov, da bi se s pomočjo keynesijanskih politik izognile konfliktu s sindikati, a hkrati ohranile visoko stopnjo zaposlenosti. V britanskem tisku so se sredi sedemdesetih pojavila celo ugibanja, da bi bilo potrebno razmere stabilizirati z vojsko (Glyn, 2007a, str. 8).

Kar zadeva levico, se je težišče premaknilo stran od problemov distribucije in materialne reprodukcije. Če je torej desnica v močnem delavskem gibanju videla glavnega krivca za gospodarske težave, pa so na levi imela večji vpliv nova politična gibanja. Situacijo v ZDA, opis pa bi lahko bržkone posplošili, Kim Moody povzame z naslednjimi besedami: »Razred ni več igral centralnega pomena; za velik del Američanov je bilo delavsko vprašanje videti rešeno« (Moody, 2010, str. 146). S tem prenosom težišča od politično ekonomskih h kulturnim vprašanjem na levi se je odprl prostor za manever, v katerem je neoliberalna linija lahko razrešila protislovja keynesijanskega projekta z odstopom od nedelujočega keynesijanskega kompromisa in z nastopom proti moči proletariata.

3.2.2 Odmik od poskusov vzdrževanja keynesijanskega kompromisa

Večina avtorjev navaja obrat v ameriški monetarni politiki konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let kot ključni moment v obratu k neoliberalizmu. Duménil in Lévy ta obrat imenujeta kar »udar leta 1979« (Duménil & Lévy, 2005b, 2005c, 2011, str. 60). Z zaostritvijo monetarne politike v ZDA so realne obrestne narasle, kar je povzročilo globoko gospodarsko krizo, stopnje brezposelnosti pa so se močno povišale (Priloga 2, Slika 2). Obrat sicer lahko razumemo kot odgovor ameriških oblasti na krizo dolarja, toda v širšem kontekstu odgovora na dogajanje v sedemdesetih letih je pomenil, da so se oblasti največjega in najmočnejšega gospodarstva odločile razrešiti protislovje med pogoji kapitalistične discipline in poskusi ohranjanja polne zaposlenosti tako, da so se zavoljo ohranitve prvih odpovedale slednjim, s tem pa dokončno pokopale keynesijanski projekt – visoka brezposelnost je močno oslabilo ekonomsko in politično moč delavskega razreda, kar je omogočilo stabilizacijo gospodarskih in političnih razmer. Podobno so ravnale oblasti v drugih gospodarstvih kapitalističnega Zahoda. Nemška centralna banka je s politiko trdne marke, ki je pritiskala na izvozni sektor, od katerega je močno odvisno celotno nemško gospodarstvo, že v sedemdesetih letih precej uspešno brzdala inflacijske pritiske. Tudi vlada Margaret Thatcher je v Veliki Britaniji krepko zaostрила monetarno politiko še pred Volckerjem v ZDA (Glyn, 2007a, str. 27).

Medtem ko je povišanje obrestnih mer merilo na politično in ekonomsko moč organiziranega dela, je obenem sprožilo dolžniško krizo v deželah na periferiji svetovnega kapitalističnega gospodarstva, ki so se v poplavi dolarjev sedemdesetih let zadolževale pri ameriških bankah. Težave z odplačevanjem dolgov je še dodatno zaostрила recesija na Zahodu, saj je močno prizadela izvozno usmerjene sektorje teh dežel (Crotty, 2000;

Duménil & Lévy, 2005b). Finančna pomoč, ki so jo deželam periferije in posredno tudi bankam, pri katerih so bile te države zadolžene, nudile mednarodne institucije in ameriška vlada, je bila pogojena z vzpostavitvijo proste trgovine in pretoka kapitala, liberalizacijo domačih finančnih trgov in njihovim odprtjem za tuje banke, s prodajo državnega premoženja, z rezi v programe države blaginje ter s protiinflacijsko naravnanimi makroekonomskimi politikami (Crotty, 2000). Novo politično usmeritev v strukturah oblasti ZDA, ki se je izoblikovala najprej v odnosu do latinskoameriških držav, ki jih je hromila dolžniška kriza, in se postopno razširila na ves svet, je John Williamson (1990) povzel z izrazom »washingtonski konsenz«, ki obsega deset točk:

- fiskalna disciplina;
- rezi v državne izdatke imajo prednost pred povečevanju davkov pri doseganju fiskalne discipline;
- davčna reforma (namesto z višanjem davčnih stopenj je potrebno davčne prihodke povečevati s širjenjem davčne baze, mejne davčne stopnje pa ne smejo biti previsoke);
- obrestne mere morajo biti tržno določene, realne obrestne mere pa pozitivne;
- devizni tečaj naj bo stabilen in »konkurenčen«, kar pomeni, da gospodarstvu omogoča realizacijo izvoznega potenciala, vendar ne do te mere, da bi prispeval k inflacijskim pritiskom;
- liberalizacija uvoza in prosta trgovina;
- odprtost gospodarstva za neposredne tuje investicije;
- privatizacija državnih podjetij;
- deregulacija trgov;
- visoka raven zaščite zasebne lastnine.

Tudi vlade na Zahodu, ki so poskušale gospodarske trende izboljšati z drugačnimi ukrepi kot oblasti v ZDA, Nemčiji in Veliki Britaniji, so se v osemdesetih letih soočile z novo situacijo. To je denimo izkusila francoska socialistična vlada, ki je leta 1981 prišla na oblast s keynesijansko-marksističnim ekonomskim programom. Ukrepi, s katerimi je nastopila, so temeljili na keynesijanski analizi situacije v sedemdesetih in brezposelnost interpretirali kot pomanjkanje povpraševanja ter so skladno s tem v prvi vrsti merili na povečanje potrošnje in investicij. Ekonomski program je poleg keynesijanskih ukrepov na strani povpraševanja igral tudi na marksistično noto na strani ponudbe: z nacionalizacijo velikega dela zasebnega gospodarstva je vlada poskušala rešiti propadajoča podjetja, integrirati podjetja v visoko tehnoloških sektorjih v močno povezane skupine, ki bi tvorile nacionalne zmagovalce, in ustvariti prostor za eksperimentiranje z novim sistemom odnosov med delom in kapitalom. Toda ker je – v nasprotju s pričakovanji vlade – večina ostalih vlad nadaljevala z restriktivnimi politikami, je narasel francoski zunanji primanjkljaj, nekaj koristi od francoskih keynesijanskih stimulacijskih ukrepov so imele francoske trgovinske partnerice, medtem ko je brezposelnost v Franciji še vedno naraščala. Tem težavam se je pridružil še pritisk mednarodnih finančnih trgov na francoski frank.

Leta 1983 je zato prišlo do obrata k politiki močnega franka in konkurenčne dezinflacije (fran. *desinflation competitive*). Logika nove doktrine je temeljila na boju proti inflaciji, da bi povečevali konkurenčnost francoskega gospodarstva, kar naj bi povečalo francoski izvoz, s tem pa tudi rast in zaposlenost, trije osrednji mehanizmi za doseg te ciljev pa so postali močan frank, plačna in proračunska disciplina (Lordon, 1998; glej tudi Eichengreen, 2008, str. 162–163).

3.2.3 Trg delovne sile

Brezposelnost je v osemdesetih letih narasla na ravni, ki si jih v času »zlate dobe kapitalizma« ni bilo mogoče niti predstavljati, a je v ZDA v devetdesetih letih in nekoliko kasneje v Veliki Britaniji upadla na raven pod 5 %, medtem ko je na Kontinentu²⁷ ostala na visokih ravneh (Priloga 2, Slika 2). Odgovorov na naraščajočo brezposelnost pa vlade niso več iskale v keynesijanski politiki, pač pa predvsem v reformah trga delovne sile.

Razprava o fleksibilnosti trga delovne sile se je najprej pojavila v sedemdesetih letih, ko je cenovni šok zahteval prilagoditev v rasti plač, česar pa ni bilo lahko doseči zaradi močnih sindikatov, se nadaljevala v osemdesetih letih v okviru debate o t.i. evrosklerozi in je postala del nepogrešljive prtljage v vseh debatah o težavah in rešitvah evropskega gospodarstva. Fleksibilnost trga delovne sile lahko analiziramo na različnih ravneh, denimo na ravni podjetja ali na ravni narodnega gospodarstva, pri čemer lahko ločimo določene skupine elementov fleksibilnosti, na primer numerično fleksibilnost, fleksibilnost stroškov dela, funkcionalno fleksibilnost, proceduralno fleksibilnost in mobilnost delovne sile. Poleg tega se je razprava osredotočala tudi na problem višine nadomestil za brezposelnost in socialnih transferjev ter na pogoje za njihovo črpanje (saj naj bi ti destimulirali potencialne iskalce zaposlitve), obdavčitev dela in na potrebo po večji plačni disperziji (Kajzer, 2005, str. 12–25).

Veliko pozornosti je bilo posvečene razlikam med liberalnejšo ureditvijo trga delovne sile v ZDA in Veliki Britaniji ter koordiniranimi gospodarstvi evropskega Kontinenta, ki naj bi bile glavni vzrok za razlike v stopnjah brezposelnosti. Razpravam o brezposelnosti v gospodarstvih evropskega Kontinenta običajno sledijo pozivi k reformam, ki naj bi z večjo prožnostjo zagotovile nižje stopnje brezposelnosti in višje stopnje zaposlenosti. Skladno s tem naj bi bilo potrebno evropske trge delovne sile sprostiti in fleksibilizirati z omejevanjem trajanja nadomestil za brezposelnost; združevanjem socialne pomoči in nadomestil za brezposelnost z redukcijo slednjih na raven prvih; reformami za lažje odpuščanje; s krčenjem davčnega primeža; prožnejšimi sistemi nagrajevanja; povečanjem vlaganj v izobraževanje in usposabljanje delovne sile ipd. (OECD, 1994; IZA Compact, 2003; Malačič, 2007).

²⁷ Ko v tej magistrski nalogi govorimo o evropskem Kontinentu, imamo – če ni drugače izrecno navedeno – v mislih predvsem »stare« članice EU brez Velike Britanije in Irske.

Temu pogledu, ki na področju ureditve trga delovne sile in tudi v drugih institucionalnih sferah vidi v liberalnih gospodarstvih ideal učinkovite institucionalne ureditve gospodarstva, ki naj bi se mu čim bolj približala tudi ostala gospodarstva, oporekajo nekatera spoznanja s področja primerjalne politične ekonomije, skladno s katerimi različne institucionalne ureditve gospodarstvom zagotavljajo določene primerjalne prednosti. Poleg tega se institucionalna ureditev posamezne sfere gospodarstva običajno komplementarno povezuje z ostalimi področji institucionalne ureditve gospodarstva.

Ker so v liberalnih gospodarstvih (denimo v ZDA) podjetja v večji meri izpostavljena vrednotenju na finančnih trgih, ki zahtevajo hitre in visoke donose na vloženi kapital, so tam tudi trgi delovne sile prožnejši, sindikati pa razmeroma šibki, kar podjetjem omogoča lažje najemanje in zlasti odpuščanje delovne sile ter razmeroma hitro prestrukturiranje, ko se je potrebno prilagoditi hitro spreminjajočemu se okolju v visoko tehnoloških panogah. Delovna sila zato stremi k splošnejšim oblikam izobrazbe in veščin, čemur je prilagojen tudi izobraževalni sistem. V nasprotju s tem v koordiniranih gospodarstvih (na primer v nemškem gospodarstvu) t.i. potrpežljivi kapital, ki izhaja iz večje vloge bank pri financiranju podjetij, manjše razpršenosti lastniških deležev in navzkrižnega lastništva, omogoča konsenzualnejše in dolgoročneje odnose med déležniki podjetja. Skladno s tem so sindikati v koordiniranih gospodarstvih močnejši, koordinacija plačnih pogajanj je bolj razvita, večja je tudi zakonska zaščita delovnih mest, poleg tega pa delovno silo v primeru izgube zaposlitve varuje tudi močnejša in obsežnejša država blaginje. Potrpežljivi kapital podjetjem omogoča, da tudi v obdobjih gospodarske stagnacije obdržijo visoko usposobljene kadre, zaposlene pa ta sistem spodbuja k pridobivanju specifičnih veščin, ki so v veliki meri povezane s potrebami podjetja, saj so zaposlitve dolgoročneje in tveganje izgube zaposlitve manjše. Skladno s temi razlikami je primerjalna prednost liberalnih gospodarstev v visoko tehnoloških panogah, ki zahtevajo radikalne inovacije, medtem ko imajo koordinirana gospodarstva evropskega Kontinenta primerjalne prednosti v produkciji visoke kvalitete (Hall & Soskice, 2003, str. 21–33). Do podobnih rezultatov so prišli tudi pripadniki francoske regulacionistične šole, ki so načelu institucionalne komplementarnosti dodali še načelo institucionalne hierarhije (Amable, 2000; 2003; 2009; Boyer, 2005).²⁸

To pa pomeni, da pri institucionalnih reformah, ki naj bi pospešile rast gospodarstva, ne obstaja univerzalni recept za uspeh. Posegi v le eno izmed institucionalnih sfer (na primer v institucije trga delovne sile) lahko ogrozijo obstoječe primerjalne prednosti

²⁸ Način doseganja gospodarskih ciljev se lahko od gospodarstva do gospodarstva precej razlikuje zaradi razlik v izhodiščnih pogojih, preferencah in komplementarnosti med obstoječimi institucijami, kar implicira razvojno pogojenost (angl. *path dependency*). Dani Rodrik (2003) opozarja, da gospodarstva dežel, ki so verno sledile politiki washingtonskega konsenza, niso nujno tudi najuspešnejša. Medtem ko so zaščita lastninskih pravic, zdrava monetarna politika, javnofinančna stabilnost in k trgu usmerjene spodbude po Rodriku sicer nujne za vsako uspešno strategijo razvoja, pa je ta »univerzalna načela« težko prevesti v ukrepe, ki tudi dejansko prinašajo dolgoročno gospodarsko rast. Pri tem poudarja predvsem raznolikost izhodiščnih položajev, iz katere izhaja potreba po kontekstualni specifični strategiji gospodarske rasti in razvoja, kar z drugimi besedami pomeni, da je – če hočemo, da gospodarske reforme padejo na plodna tla – potrebno vzeti v račun lokalne okoliščine.

kontinentalnih evropskih gospodarstev (Hall & Soskice, 2003, str. 54–66) oziroma pripeljejo do radikalne preobrazbe evropskega socialno-gospodarskega modela (Amable, 2009; 2003, str. 66–73). Radikalnejše reforme obstoječih institucionalnih ustrojev je zato težko izpeljati, težje je napovedati njihove končne rezultate, še težje pa neposredno prenašati uspešne modele med različnimi gospodarstvi.

Poleg tega empirične analize trga delovne sile kažejo, da stopnje brezposelnosti oziroma zaposlenosti niso nujno povezane z ravno deregulacije trga delovne sile. Analize razmerja med plačnimi razlikami in zaposlenostjo v državah članicah Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (angl. *Organisation for Economic Co-operation and Development*; v nadaljevanju OECD) ne potrjujejo pomembnosti tega razmerja (Glyn, 2003). Glede radodarnosti nadomestil za brezposelnost, ki naj bi brezposelne odvrčala od iskanja zaposlitve, raziskave na mikroravni kažejo precej skromne učinke na stopnje brezposelnosti.²⁹ Kar zadeva makroraven, so rezultati raziskav močno odvisni od uporabljene metodologije in interpretacije rezultatov, poleg tega pa imajo analize evropske brezposelnosti, ki potrjujejo tezo o povezavi med visokimi nadomestili in brezposelnostjo, težave z aplikacijo rezultatov na gospodarstva z visokimi stopnjami brezposelnosti (Nemčija, Francija, Italija in Španija), kjer je povišanje nadomestil pogosto sledilo rasti brezposelnosti, kar daje večjo težo argumentu o obrnjeni vzročnosti: povišane stopnje brezposelnosti običajno sprožijo zahteve po višjih nadomestilih (Howell & Rehm, 2009; glej tudi Amable, Gatti & Schumacher, 2006). Howell in Rehmova (2009) z uporabo novih indikatorjev, ki namesto bruto nadomestil prikazujejo spremembe v neto nadomestilih za brezposelnost, pokažeta, da v večini primerov povezava med brezposelnostjo in višino nadomestil ni statistično značilna, v nekaterih primerih (denimo pri povezavi med stopnjo zaposlenosti in neto nadomestili skupaj s socialno pomočjo) je korelacija statistično značilna, vendar kaže na pozitivno korelacijo med radodarnostjo nadomestil in stopnjo zaposlenosti, medtem ko le malo indikatorjev kaže na (pričakovano) pozitivno povezavo med stopnjo brezposelnosti in višino nadomestil. Do podobnih rezultatov so prišli tudi Glyn, Howell in Schmitt (2006), ki na podlagi analize podatkov OECD pokažejo, da ni mogoče govoriti niti o statistično značilni povezavi med strogostjo predpisov za zaščito delovnih mest in brezposelnostjo, ne o statistično značilni povezavi med ravno nadomestil in brezposelnostjo, ne o statistično značilni povezavi med članstvom v sindikatih ali pokritostjo delovne sile s kolektivnimi pogodbami in brezposelnostjo (Glyn, Howell & Schmitt, 2006).

Kompromisno varianto predstavlja model fleksibilne varnosti (angl. *flexicurity*), kjer je visoka stopnja fleksibilnosti povezana z razvitim sistemom socialne varnosti, poudarkom na prekvalifikaciji in dobro razvitim sistemom industrijskih odnosov (Kajzer, 2005, str. 14–16). V tem kontekstu je zanimiv prispevek Bruna Amabla (2009), ki v nasprotju s tezo

²⁹ Višja nadomestila lahko delujejo tudi stimulatивно, saj povečajo privlačnost formalne zaposlitve, medtem ko lahko nižja nadomestila spodbudijo delavce k umiku s formalnega trga delovne sile, s čimer se znižajo stopnje brezposelnosti, ne da bi se ob tem povišale stopnje zaposlenosti v gospodarstvu.

fleksibilne varnosti pokaže, da je mogoče brezposelnost zmanjšati s kombinacijo visokih nadomestil in visoke zaščite delovnih mest. Še več, Amablovi rezultati kažejo, da je: »pozitivni učinek nadomestil za brezposelnost [...] višji, kadar je visoka tudi zaščita delovnih mest« (Amable, 2009, str. 31).

Ne glede na vprašljivost teoretične utemeljitve in empirične potrditve pozivov k reformam za večjo prožnost trga delovne sile je v zadnjih tridesetih letih na tem področju prišlo do premikov, ki so večinoma skladni z zgoraj omenjenimi pozivi. Zakonska zaščita delovnih mest je upadla, negotovost zaposlitve se je povečala, nadomestila za brezposelnost so nekoliko upadla, rast realnih plač je bila počasnejša, plačne razlike so se povečevale, minimalne plače pa so (v razmerju do povprečnih plač) upadale. Delovne ure so se v večini članic OECD skrajšale, toda povečala se je intenzivnost dela (Glyn, 2007a, str. 113–119).

Problem brezposelnosti je mogoče analizirati tudi na ravni makroekonomske politike. Omenili smo, da si je nemška centralna banka v sedemdesetih letih zagotovila sloves protiinflacijskega jastreba. Tesnejša monetarna integracija in liberalizacija finančnih tokov sta zmanjšali samostojnost evropskih dežel pri vodenju makroekonomskih politik. Vlogo inflacijskega »sidra« je prevzela nemška marka, saj je Nemčija beležila najnižje stopnje inflacije (Eichengreen, 2008, str. 164). To je v praksi pomenilo, da so morale centralne banke ostalih dežel vzdrževati višje obrestne mere od tistih, ki so veljale pri nemški centralni banki, saj so finančni trgi zahtevali pribitek za tveganje depreciacije valute v razmerju do nemške marke. Če bi vlade teh dežel nakazale, da so pripravljene voditi ekspanzivnejšo makroekonomsko politiko od nemške, bi to vodilo k povečanju premije za tveganje, kar bi izničilo poskuse monetarne ekspanzije v teh deželah (Potts, 2001). Evropske dežele (razen Nemčije) so tako dejansko izgubile monetarno samostojnost še pred ustanovitvijo Evropske centralne banke (angl. *European Central Bank*; v nadaljevanju ECB). Schettkat in Sun (2009) visoko brezposelnost na Kontinentu – v nasprotju s pogledom, ki vzroke vidi v neprožnosti evropskih trgov delovne sile – zato pripisujeta makroekonomski politiki. Politika nemške *Bundesbank* (in kasneje ECB) je bila po njenem mnenju izrazito asimetrična, saj je v obdobjih krepitve gospodarske aktivnosti (in zaposlenosti) v strahu pred naraščanjem inflacije povišala obrestno mero, medtem ko je v obdobjih upadanja gospodarske aktivnosti (in zaposlenosti) ni znižala (ali pa vsaj ne v zadostni meri), s čimer je dušila gospodarsko rast in ohranjala rezervno armado brezposelnih. Ameriška in britanska centralna banka sta v istem obdobju vodili precej aktivnejšo monetarno politiko, kar je vplivalo tudi na raven zaposlenosti v gospodarstvu, ki je bila v tem obdobju precej višja kot na evropskem Kontinentu (Schettkat & Sun 2009; glej tudi Schettkat, 2010). Ob odsotnosti monetarne samostojnosti članic evroobmočja bi večjo težo lahko dobila fiskalna politika, toda ta na ravni Evropske unije (v nadaljevanju EU) praktično ne obstaja, na ravni posameznih članic pa je močno omejena z določili pakta za stabilnost in rast (proračunski primanjkljaj pod 3 %, ciljna raven javnega dolga pod 60 % BDP). Institucionalna ureditev evroobmočja tako omejuje možnosti za boj proti brezposelnosti s pomočjo makroekonomskih politik. V nasprotju s tem je denimo v Veliki

Britaniji fiskalna politika bolj razvojno naravnana in dosti aktivnejša (oziroma bolj keynesijanska) kot fiskalna politika članic evroobmočja (Senjur, 2006).

Na podlagi teh ugotovitev bi torej lahko trdili, da je visoka brezposelnost na evropskem Kontinentu v veliki meri posledica načina odgovora na zgoraj omenjeni razkroj kapitalistične discipline. V liberalnih tržnih gospodarstvih je bil proletarijat disciplinirano s fleksibilizacijo trga delovne sile in uničenjem sindikatov (glej naslednji razdelek), makroekonomska politika v teh gospodarstvih pa je bila relativno bolj keynesijanska, kar je omogočilo nižje stopnje brezposelnosti v liberalnih gospodarstvih. V primeru gospodarstev evropskega Kontinenta pa se je zakonska regulativa trga delovne sile spremenila v manjši meri, medtem ko so bile makroekonomske politike precej bolj pasivne ali celo konservativne, disciplinacija proletariata pa je potekala predvsem s pomočjo rekonstrukcije in vzdrževanja rezervne armade brezposelnih.

3.2.4 Industrijski odnosi

Do sprememb je prišlo tudi na področju industrijskih odnosov. Na tem področju je situacija v liberalnih gospodarstvih ZDA in Velike Britanije nekoliko drugačna kot v gospodarstvih evropskega Kontinenta. V ZDA je tako na sektorski ravni z umikanjem podjetij iz t.i. vzorčnih pogajanj (angl. *pattern bargaining*) in z množičnim odstopanjem delodajalcev od kolektivnih pogodb prišlo do decentralizacije industrijskih odnosov. Na ravni podjetij so ameriški menedžerji v prizadevanjih za fleksibilnejše pogoje produkcije, spremembe delovnih pravil in drugih določil pogosto prehajali v odprt boj s sindikati ali pa so sindikalne strukture poskušali zaobiti preko alternativnih kanalov. Podjetja so s krepitvijo notranjega trga dela in inovacijami na področju menedžmenta človeških odnosov zaposlene delavce odvrčala od sindikatov in jih poskušala pritegniti v t.i. skupnost podjetja (Thelen, 2003, str. 92–94).

Podobno so se razmerja spreminjala v Veliki Britaniji, kjer je vlada Margaret Thatcher ostro nastopila proti organiziranemu delu, kar je povzročilo umik podjetij iz struktur organiziranega predstavnštva, povečalo vlogo pogajanj na ravni posameznega podjetja in uničujoče vplivalo na pokritosti delovne sile s kolektivnimi pogodbami. Britanski sindikati, ki so bili v sedemdesetih letih izjemno močni, so bili v osemdesetih in devetdesetih letih dvajsetega stoletja poraženi (Thelen, 2003, str. 94–98). Vlada je moč organiziranega dela napadla z različnih koncev. Makroekonomska stabilizacija in fleksibilizacija trga delovne sile sta pomagali razbiti obstoječi sistem industrijskih odnosov. Z zakonodajnimi posegi v organizacijo sindikatov in regulacijo stavk, z umikom vladne finančne podpore in razgradnjo zakonskih okvirov, ki so zagotavljali pripoznanje sindikatov s strani delodajalcev, je oblast tudi neposredno omejila moč in vpliv organiziranega dela. Vlada je z vpeljavo tržnih meril v javni sektor, z najemanjem zasebnih podizvajalcev in s privatizacijo velikega dela nekdanj nacionaliziranih industrijskih panog reorganizirala

industrijske odnose v sektorjih, v katerih je sama nastopala kot delodajalec (Howell, 2005, str.145–156). Javni sektor je vlada pravzaprav uporabila kot model industrijskih odnosov, s katerim je delodajalcem v zasebnem sektorju pokazala, kakšna so »nova pravila igre«, hkrati pa je v nacionalizirana podjetja postavila t.i. »*macho*« menedžerje, ki naj bi razbili (po mnenju konservativne vlade) preveč domač odnos med sindikati in upravami (Howell, 1998).³⁰

Razvoj industrijskih odnosov na evropskem Kontinentu je bil drugačen. V Nemčiji, ki slovi po visoko razvitem sistemu industrijskih odnosov, se je sistem kolektivnih pogajanj na sektorski ravni v veliki meri ohranil ob delni decentralizaciji kolektivnih pogajanj in povečanju vloge pogajanj na ravni podjetja. Višina plač se določa v kolektivnih pogajanjih na sektorski ravni, saj je s tem distribucijski konflikt odstranjen iz podjetij. Tudi na Švedskem je model centraliziranih kolektivnih pogajanj izgubil vlogo, ki jo je igral v petdesetih in šestdesetih letih dvajsetega stoletja, vendar pa so v ohranitvi koordinacijskih struktur na sektorski ravni (podobno kot njihovi nemški kolegi) švedski delodajalci videli branik pred nevarnostjo distribucijskih konfliktov na ravni podjetij. V Italiji je v devetdesetih letih v industrijskih odnosih prišlo celo do nekaterih premikov, ki bi jih lahko interpretirali kot obrat k recentralizaciji oziroma h krepitvi vezi med lokalno in sektorsko ter nacionalno ravno plačnih pogajanj (Thelen, 2003, str. 82–92). Po Thelenovi so temu trendu na evropskem Kontinentu botrovali boji med sindikati in delodajalci, ki so v devetdesetih letih pokazali, da je za delodajalce – ti so se vse bolj usmerjali v postfordistično produkcijo visoke kvalitete, katere pomembna komponenta je t.i. »produkcija ob pravem času«, in svoje odnose z delovno silo gradili na obstoječih koordinacijskih zmogljivostih, znotraj katerih igra pomembno vlogo participacija delavcev na ravni podjetja – sektorska koordinacija kolektivna plačnih pogajanj nadvse pomembna, saj ima lahko distribucijski konflikt na ravni podjetja v okviru postfordistične organizacije produkcije uničujoče posledice.

Na makroekonomski ravni analizo Thelenove dopolnjuje Robert Franzese (2003), ki pokaže na vzajemno učinkujoča razmerja med monetarno politiko, stopnjo koordinacije plačnih pogajanj in sektorsko strukturo gospodarstva. Visoka stopnja koordinacije plačnih pogajanj omogoča internalizacijo inflacijskih stroškov, saj ustvari (oziroma pusti pri življenju) subjekt,³¹ na katerega lahko monetarne oblasti naslovijo grožnje z uporabo restriktivnih ukrepov. Obenem pa visoke stopnje koordinacije zagotavljajo strateške zmogljivosti, ki omogočajo, da se sindikati in delodajalci lahko koordinirano odzivajo na te grožnje. Koordinacija plačnih pogajanj, kakršno v razviti obliki najdemo denimo v Nemčiji, lahko torej služi kot učinkovito sredstvo nadzora monetarnih oblasti nad

³⁰ Eden najbolj odkritih in skrbno načrtovanih spopadov med konservativno vlado in sindikati je bila konfrontacija z rudarji, ki je kulminirala v veliki stavki rudarjev v letih 1984 in 1985 in ki se je končala s porazom rudarjev (za opis te stavke glej na primer Saville, 1985).

³¹ Subjekt, na katerega centralna banka naslavlja svoje grožnje, lahko v tem kontekstu pojmuje skladno z Althusserjevo koncepcijo subjekta (ideološke) interpelacije (Althusser, 2000, str. 95–102).

zahtevami sindikatov, medtem ko centralna banka v ZDA, kjer koordinacija plačnih pogajanj nikoli ni dosegala nemške ravni, nima nobenega primerljivega naslovnika, na katerega bi lahko nasloвила podobne grožnje, zaradi česar je morala v prvi polovici osemdesetih let v večji meri uporabiti »surovo silo« za discipliniranje delovne sile (Franzese, 2003, str. 126). Vendar pa nemška *Bundesbank* bržkone ni bila ničesar pripravljena prepuščati naključju, saj je, kot smo omenili, vzdržnost pri rasti plač vseskozi spodbujala s konservativno monetarno politiko.

3.2.5 Socialna politika

Država blaginje, ki je bila ena izmed temeljnih institucij keynesijanskega projekta, se je v zadnjih desetletjih znašla pod vse večjimi pritiski. Deindustrializacija, naraščanje brezposelnosti in šoki v gospodarstvu, rastoča dohodkovna neenakost, učinki globalizacije ter staranja prebivalstva so povečali potrebo po transferjih in storitvah države blaginje. Toda visoki javnofinančni primanjkljaji in zadolženost, ki je ob visokih obrestnih merah ter šibki gospodarski rasti naraščala, bojazen pred negativnimi gospodarskimi učinki povečevanja davkov in kampanje za nižje davke so hkrati omejili vire za financiranje države blaginje (Gatti & Glyn, 2006). Kljub pritiskom na socialno državo politika vendarle ni izgubila vsega manevrskega prostora. Analiza vpliva političnih pozicij vlade na reakcije države blaginje spričo šokov v gospodarstvu, ki so jo izvedli Amable, Gattijeva in Schumacher (2006), je pokazala, da so šoki sicer že sami po sebi sprožili povečanje socialnih izdatkov, vendar pa je bilo to povečanje večje pri levih in levosredinskih vladah. Toda zlasti v liberalnih gospodarstvih, v katerih je bila država blaginje že tako ali tako manj razvita kot v bolj koordiniranih gospodarstvih evropskega Kontinenta, se je vse bolj krepila kritika države blaginje, ki naj bi bila preveč birokratska, neučinkovita in potratna (Kuhnle & Alestalo, 2000, str. 9), poleg tega pa naj bi radodarna država blaginje in visoki davki, ki so potrebni za njeno financiranje, skupaj z visoko stopnjo regulacije gospodarstva dajala napačne ekonomske spodbude in tako prispevali k slabšim gospodarskim rezultatom (Gatti & Glyn, 2006).

S tem je povezan tudi ideološki obrat v pogledu na državo blaginje. V keynesijanski perspektivi problem brezposelnosti ni toliko odvisen od ravnanja posameznika, ampak gre za inherentno družbeni problem. Z odmikom od keynesijanizma pa je v zadnjih desetletjih prišlo do obrata k posamezniku, njegovim vrednotam, podjetnosti, prilagodljivosti, prizadevnosti, pripravljenosti na spremembe in učenje ipd. V zvezi s tem Kopačeva govori o obratu v socialni politiki, s katerim je bilo težišče od brezpogojne države blaginje, katere podlago tvorita državljanski princip brezpogojne vključenosti in dekomodifikacija socialnih pravic, ki naj bi posamezniku omogočila vključitev v družbo ne glede na njegovo participacijo na trgu delovne sile, premeščeno na aktivacijsko politiko, ki temelji na pogojevanju socialnih pravic s »posameznikovo pripravljenostjo do dela in sodelovanja v drugih oblikah, s strani države oblikovanih 'priložnosti', ki naj bi posameznikom

povečevale možnosti za vstop na trg delovne sile in aktivno sodelovanje v družbenih procesih« (Kopač, 2004, str. 29 in 153–156; glej tudi Kopač, 2005). Bob Jessop našteva štiri temeljne poteze reorientacije socialne politike v smeri večjega poudarka na aktivaciji: povečevanje fleksibilnosti trga delovne sile; povečevanje zaposljivosti delavcev in njihova preobrazba v podjetnike; vse močnejše opiranje na lokalne agencije in politike, ki lahko mobilizirajo lokalne deležnike ter se lahko prilagodijo lokalnim potrebam; in reorientacija v smeri vseživljenjskega učenja, pridobivanja novih veščin in na znanju temelječe družbe (Jessop, 2002, str. 155–156). Medtem ko je bila brezposelnost v keynesijanski perspektivi dojeta kot družbeni problem, je v perspektivi, ki je prevladala v zadnjih treh desetletjih, »odgovornost za brezposelnost in revščino na brezposelnih in revnih« (Konzelmann et al., 2010, str. 951).

Na strani dejavnikov omejevanja davčnih virov za financiranje programov države blaginje sicer pogosto nastopa gospodarska globalizacija, ki naj bi ustvarjala davčno konkurenco, v okviru katere vlade poskušajo privabiti tuje in ohraniti domače investitorje z nizkimi davki, rezultat tega zniževanja davkov pa je lahko t.i. tekma vse do dna (angl. *race to the bottom*). Ob pogledu na delež socialnih izdatkov v BDP v deželah OECD, ki je naraščal tudi po letu 1980, bi sicer težko trdili, da je v kapitalističnih gospodarstvih Zahoda prišlo do tekme vse do dna. Rast deleža socialnih izdatkov je bila v zadnjih desetletjih sicer počasnejša kot v času keynesijanskega projekta. V EU je prišlo do določene konvergence med gospodarstvi Centralne in Južne Evrope ter Skandinavije in ne do kolapsa deležev socialnih izdatkov na raven liberalnih gospodarstev, kar sicer sugerira teza o tekmi vse do dna (Gatti & Glyn, 2006). V liberalnih gospodarstvih Velike Britanije in ZDA se je delež socialnih izdatkov povečeval precej počasneje kot v koordiniranih gospodarstvih Kontinenta, obenem pa so bile v teh državah precej nižje tudi izhodiščne ravni (glej Prilogo 2, Sliko 5 za izbrana gospodarstva).

Na podlagi podatkov o spremembah deleža socialnih izdatkov v BDP bi torej lahko sklepali, da v kapitalističnih gospodarstvih Zahoda ni prišlo do demontaže države blaginje oziroma da se je njen obseg v zadnjih desetletjih celo povečeval. Vendar pa agregatni podatki o deležu socialnih izdatkov v BDP ne kažejo celotne slike, saj prikrivajo spremembe v obsegu socialnih pravic, medtem ko obseg teh pravic zavzema osrednje mesto v kritikah države blaginje, ki merijo na domnevno napačne ekonomske spodbude.³² Lyle Scruggs je zato izdelal indekse stopenj neto nadomestil, ki pokažejo na spremembe v radodarnosti države blaginje z vidika obsega socialnih pravic (Scruggs, 2006).³³ Njegova

³² Povečanje (upad) deleža socialnih izdatkov v BDP lahko namreč sledi iz povečanja (upada) števila upravičencev do transferjev, ne da bi se obseg pravic kakor koli spreminjal. Spremembe in razlike v deležu socialnih izdatkov med različnimi gospodarstvi lahko poleg tega odražajo tudi spremembe in razlike v gospodarski rasti. Navsezadnje so v različnih gospodarstvih socialni transferji različno obdavčeni, kar implicira tudi razlike v ekonomskih spodbudah, čeprav tega podatki o deležu socialnih izdatkov ne pokažejo.

³³ Scruggsovi indeksi stopenj neto nadomestil (angl. *net income replacement rates*) kažejo razmerje med neto denarnimi nadomestili v času brezposelnosti, odsotnosti z dela zaradi zdravstvenih razlogov in pokojnin ter neto plačami (Scruggs, 2006).

analize pokaže, da je v članicah OECD v letih med 1970 in 2001 prišlo najprej do precejšnjega povečanja stopnje nadomestil za brezposelnost, vendar pa je ta od osemdesetih let dalje upadala. Slika 6 (Priloga 2) prikazuje neto stopnje nadomestil za brezposelnost v šestih izbranih gospodarstvih med leti 1971 in 2002. V Franciji so se neto nadomestila v začetku osemdesetih povišala na raven nemških (kjer so v opazovanem obdobju sicer rahlo upadala), medtem ko so v Italiji z zelo nizkih ravni od devetdesetih let naraščala proti ravnem ostalih gospodarstev Kontinenta. V ZDA so se po povišanju v sedemdesetih neto nadomestila v osemdesetih letih ustalila in nato upadla pod izhodiščno raven. Do najbolj drastičnih rezov je prišlo v Veliki Britaniji v začetku osemdesetih let z nastopom konservativne vlade, precejšen padec stopnje neto nadomestil pa je zaslediti tudi na Švedskem po letu 1993, čeprav z zelo visoke izhodiščne ravni. Podobno sliko pokaže tudi analiza nadomestil za odsotnost iz zdravstvenih razlogov in pokojnin: stopnje nadomestil so bile v začetku enaindvajsetega stoletja v večini dežel kapitalističnega Zahoda višje kot v začetku sedemdesetih let, vendar pa je od osemdesetih let dalje prevladal trend njihovega omejevanja (Scruggs, 2006).

Do podobnih rezultatov je prišel tudi Walter Korpi (2003), ki ugotavlja, da je bila država blaginje najbolj na udaru v liberalnih gospodarstvih (denimo v Veliki Britaniji in na Irskem), medtem ko so bili rezi v pravice v deželah evropskega Kontinenta (denimo v Nemčiji, Franciji in Italiji) občutno manjši. Vendar pa je po Korpiju ob tem potrebno upoštevati še drugo plat države blaginje, in sicer polno zaposlenost, ki je v času »zlate dobe kapitalizma« v Evropi ob ekspanziji socialnih transferjev in javnih storitev tvorila nemara najpomembnejši temelj države blaginje, saj je hkrati nastopala kot glavni vir moči proletariata, kar pomeni, da je visoko brezposelnost na Kontinentu potrebno šteti kot dodaten element v razgradnji države blaginje.

3.2.6 Ekonomska globalizacija

Globalizacija je, pa četudi gre le za ekonomsko globalizacijo, kompleksen pojav, ki ga tukaj ne moremo podrobneje obravnavati, zato se bomo posvetili le dvema aspektoma tega pojava. V tem razdelku razreda bomo obravnavali vpliv liberalizacije tokov blaga in storitev ter relokacije proizvodnje na položaj delovne sile, v naslednjem pa se bomo ob obravnavi vloge države na kratko dotaknili tudi učinkov liberalizacije finančnih tokov na vladne makroekonomske politike.

Z liberalizacijo se je v preteklih desetletjih hitro povečeval obseg svetovne trgovine. Stolper-Samuelsonov teorem v okviru modela Hecksher-Ohlin predvideva, da bo liberalizaciji trgovine sledilo izenačevanje relativnih cen produkcijskih faktorjev (Kumar, 2001, str. 120–140), kar pomeni, da lahko v deželah kapitalističnega Zahoda, kjer je kapital relativno obilnejši produkcijski faktor, pričakujemo pritisk na plače. Poleg tega z večjo mobilnostjo kapitala postane realna tudi grožnja z relokacijo proizvodnje, kar ogroža

delovna mesta in slabi pogajalski položaj delovne sile v deželah z visoko ravnjo delavskih pravic in visokimi stroški dela (Obstfeld, 1998).

Harvardski profesor Richard Freeman ugotavlja, da se je z vključitvijo Kitajske, Indije in nekdanjega sovjetskega bloka v svetovno kapitalistično gospodarstvo začel proces oblikovanja novega globalnega gospodarstva, vključno z globalnim trgom delovne sile (Freeman, 2008). Izračunal je, da se je z vključitvijo omenjenih gospodarstev s svetovne periferije podvojil obseg delovne sile, kar je v svetovnem obsegu okrepilo konkurenco med delavci, povečalo relativno redkost kapitala in močno okrepilo njegov pogajalski položaj (Freeman, 2005; 2008).³⁴ Relokacija proizvodnje in uvoz iz dežel z nizkimi stroški dela krčita obseg povpraševanja po delovni sili na kapitalističnem Zahodu, obenem pa že sama grožnja z relokacijo brzda plačne zahteve. Počasnejša rast plač in nižji stroški produkcije v tujini zato omogočajo nižjo inflacijo, višje pribitke na stroške in večje profite (Milberg & Winkler, 2010; Singh, 2007; Glyn, 2007b).

V novi ekonomiji, opozarja Daniel Cohen, igrata ključno vlogo koncepcija (zasnova) in preskripcija (razširjanje) proizvodov, medtem ko je sama proizvodnja blaga postala nebitvena, kar pomeni, da se jo lahko preseli v dežele z nižjimi stroški dela³⁵ (Cohen, 2011, str. 39–43). Odgovor na grožnje relokacije proizvodnje dežele kapitalističnega Zahoda običajno iščejo v družbi znanja, tako da bi slabo plačana delovna mesta, ki so izpostavljena konkurenci dežel, kjer je cena delovne sile nižja, nadomestila boljša delovna mesta v tehnološko zahtevnejših dejavnostih. Vendar pa niti ob predpostavki izravnane trgovine izvoz zahtevnejšega blaga ne more nadomestiti vseh delovnih mest na Zahodu, ki se selijo v dežele z nizkimi stroški dela, kjer poteka delovno intenzivna proizvodnja: »Če bi bilo potrebno za proizvodnjo strojev, s katerimi plačamo za majice, enako število delavcev na Severu, kolikor bi jih bilo potrebnih, da proizvedemo te majice doma, Sever ne bi imel nikakršnih koristi od trgovine« (Glyn, 2007a, str. 110).³⁶ Izgubo delovnih mest v industrijski proizvodnji zaradi relokacije proizvodnje so sicer do določene mere nadomestila delovna mesta v storitvenem sektorju, ki pa so pogosto slabše plačana (Glyn, 2007a). Iz tega zornega kota lahko trdimo, da tehnološke inovacije in vlaganja v raziskave, na katere stavi EU, ki je po rasti produktivnosti dela v povprečju vsaj od leta 1995 zaostajala za ZDA, medtem ko je hkrati vedno bolj izpostavljena konkurenci tehnološko vse bolj izpopolnjenih proizvodov s periferije (Commission of the European Communities, 2004a), nemara lahko povečajo konkurenčnost evropskega gospodarstva, vendar pa težko

³⁴ Za kritični pogled na Freemanove ugotovitve glej Singh (2007).

³⁵ Za same dežele, kamor se proizvodnja seli, to sicer ne prinaša nujno tudi gospodarskega razvoja. Večja gospodarska povezanost na globalni ravni lahko periferijo, kjer je gospodarska infrastruktura nerazvita, kaj hitro potisne v specializacijo v dejavnostih z nizko dodano vrednostjo, medtem ko donosne dejavnosti, povezane s koncepcijo in preskripcijo, ostajajo v gospodarstvih svetovnega centra, katerih razvita infrastruktura ponuja pogoje za soobstoj pestre palete različnih donosnih dejavnosti (Cohen, 2006, str. 47–77; 2011, str. 27–43).

³⁶ Podobno velja za tehnološke spremembe, ki sicer ustvarjajo boljše plačana delovna mesta, a se zaradi njih obenem zmanjšuje število delovnih mest v industrijski proizvodnji (Mencinger, 2005).

rešijo problem visoke brezposelnosti in naraščajoče dohodkovne neenakosti, ki sta povezana z deindustrializacijo in s pritiski globalne konkurence.

Vse ostrejša globalna konkurenca in posledična deindustrializacija sta najbolj uničujoče vplivali na položaj delavk in delavcev z nižjimi stopnjami izobrazbe. Vendar pa je pritisk globalne konkurence vse bolj čutiti tudi v visoko tehnoloških dejavnostih, saj dežeje periferije (zlasti Kitajska) povečujejo vlaganja v visokošolsko izobraževanje, obvladujejo zahtevnejše tehnološke procese in povečujejo delež visoko tehnoloških proizvodov v izvozu, kar izpostavlja tudi visoko izobraženo delovno silo v razvitih kapitalističnih gospodarstvih konkurenci s periferije (Freeman, 2008). Ameriška podjetja so, kot sta pokazala Milberg in Winklerjeva (2010), z relokacijo produkcije povečala prbitke na variabilne stroške, kar je ugodno vplivalo na rast deleža profitov v narodnem dohodku ZDA. Toda ta relokacija je skupaj s financiacijo nefinančnega sektorja – v nasprotju s Cohenovim modelom, v katerem donosne dejavnosti (zasnova in preskripcija) ostajajo locirane v kapitalističnih centrih – slabo vplivala na produktivni in inovativni potencial ameriškega gospodarstva. Medtem ko so podjetja na periferijo selila tudi razvojne dejavnosti in produkcijo visokotehnoloških izdelkov, pa višjih profitov, ki jih je omogočila relokacija proizvodnje, niso izrabila za investicije, temveč so jih v obliki dividend in odkupov lastnih delnic raje prepuščala delničarjem.

3.2.7 Spremenjena vloga države

Široko sprejeto mnenje je, da je država v zadnjih nekaj desetletjih z ekonomsko globalizacijo izgubila velik del svoje nekdanje vloge in suverenosti. Liberalizacija mednarodnih finančnih tokov in trgovine sta pomembno omejili vlogo države v nacionalnih gospodarstvih. Susan Strange (1995) je opazila, da države v kontekstu globalne konkurence postajajo vse bolj odvisne od gospodarskega povezovanja s tujimi podjetji, ki vanje prinašajo kapital, tehnologijo in dostop do tujih trgov; da posledično izgubljajo nadzor nad davčno politiko in regulacijo trgov (zlasti trga delovne sile in finančnih trgov); in da se avtoriteta nacionalne države zmanjšuje na račun mednarodnih korporacij, mednarodnih organizacij in lokalnih ter regionalnih oblasti. Poleg tega liberalizacija finančnih tokov omejuje avtonomijo držav pri vodenju makroekonomskih politik. Podobno velja za liberalizacijo mednarodne trgovine, saj stimulacija agregatnega povpraševanja vpliva na uvoz (Duménil & Lévy, 2011, str. 134–140). Deregulacija in liberalizacija finančnih trgov vlade silita v restriktivne ekonomske politike, saj vlagatelje zanimajo predvsem stabilnost valute in višina donosov, ekspanzivni programi v povezavi z naraščajočim javnim dolgom in relativno nizkimi obrestnimi merami pa odvrčajo investitorje, saj zmanjšujejo privlačnost valute (Matzner, 1998).

Država je sicer ostala pomemben dejavnik v gospodarstvu, a na izzive globalne konkurence so oblasti po razpadu keynesijskega projekta poskušale odgovoriti z ukrepi

povečevanja konkurenčnosti gospodarstva, ki poleg fleksibilizacije trga delovne sile, kleščanja delavskih pravic in krčenja domnevno preobsežnih programov države blaginje zajemajo tudi dejavno podporo gospodarstvu. Bob Jessop zato govori o državi konkurence (angl. *competition state*), za katero je značilno, da »daje prednost strategijam, katerih namen je ustvariti, prestrukturirati ali okrepiti [...] konkurenčne prednosti njenega teritorija, prebivalstva, infrastrukture, družbenih institucij in gospodarskih agentov« (Jessop, 2002, str. 96). Konkurenčnost gospodarstva lahko merimo s produktivnostjo, ta pa je odvisna od globalnih cen blaga in storitev, ki jih gospodarstvo proizvaja, ter učinkovitosti pri njihovi produkciji (Porter, Delgado, Ketels & Stern, 2008). Tako razumljena produktivnost je odvisna od niza institucij, ekonomskih politik in dejavnikov (Sala-i-Martin et al., 2008):

- institucionalno okolje (zaščita lastninskih pravic, birokratske ovire, korupcija itd.);
- gospodarska infrastruktura;
- makroekonomska stabilnost (inflacija in zadolženost);
- zdravstvo in osnovno šolstvo;
- izobraževanje in usposabljanje;
- učinkovito delovanje trgov;
- trg delovne sile (fleksibilnost in spodbude za delo);
- razvitost finančnih trgov;
- sposobnost vpeljevanja novih tehnologij;
- obseg trga (vključno z dostopom do mednarodnih trgov);
- stopnja sofisticiranosti poslovanja podjetij;
- sposobnost za radikalne tehnološke inovacije.

Države, ali širše – gospodarski prostori, poskušajo izboljšati svojo konkurenčnost z različnimi ukrepi. Kar zadeva politiko trga delovne sile vlade poleg tega, da poskušajo zagotoviti njegovo fleksibilnost, ki gospodarstvu omogoča, da se hitro odziva na spremembe v globalnem okolju, posegajo po ukrepih, ki naj bi kar najbolj izboljšali kvaliteto ponudbe delovne sile: promovirajo vseživljenjsko učenje in preurejajo izobraževalne sisteme, da bi ti karseda ustrezali potrebam gospodarstva, ipd. Države, ki se vse bolj odpirajo mednarodnemu okolju, poskušajo privabiti tuji kapital in podpirati domača podjetja v globalni tekmi. V ta namen z ukrepi na strani ponudbe aktivno podpirajo inovacije in promovirajo podjetništvo ter krepijo podjetniško okolje s spodbudami za prenos tehnologije, inovacijskimi in tehnološkimi zmogljivostmi, razvojem skladov tveganega kapitala, subvencijami in davčno politiko, tehnološkimi parki, podjetniškimi inkubatorji, vlaganji v razvoj in raziskave, razvojnimi skladi in neštivilnimi drugimi ukrepi za izgradnjo institucionalne in gospodarske infrastrukture, ki bi lahko odločilno pripomogla k hitri rasti vzhajajočih sektorjev in s tem k izboljšanju konkurenčnosti gospodarstva (Jessop, 2002, str. 123–128).

V ospredje prizadevanj za povečevanje konkurenčnosti stopa družba znanja. Pri tem prihaja do protislovja med pogoji produkcije in diseminacije znanja. Ker so marginalni stroški uporabe znanja zanemarljivi, vodi omejevanje njegove uporabe k neučinkovitosti (Stiglitz, 2007). Toda po drugi plati je zasebna apropiacija intelektualnih dosežkov eden od temeljev kapitalistične akumulacije v informacijski družbi. Država konkurence poskuša to protislovje reševati s socializacijo stroškov vlaganj v znanost, ob tem pa vzpostavlja mehanizme za zaščito intelektualne lastnine, kar omogoča profite v zasebnem sektorju. Država poskuša prilagoditi izobraževalni sistem potrebam gospodarstva. Od šol in univerz se zato pričakuje, da bodo ustvarile podjetniške subjekte, ki bodo lahko povečali konkurenčnost gospodarstva, pri čemer znanje nastopa kot dejavnik akumulacije človeškega kapitala in konkurenčnosti kapitalističnega gospodarstva (Jessop, 2002, str. 162–168).

Pri tem se prizadevanja za doseganje konkurenčnost gospodarstva vedno bolj širijo na področja, ki niso del ozko pojmovanega področja gospodarstva (Jessop, 2002, str. 132). Vlade oziroma nosilci odločitev, ki si prizadevajo za izboljšanje konkurenčnosti gospodarstva, zato pogosto poskušajo posegati v vrednostne sisteme. Če je namreč keynesijanski projekt zahteval prilagoditev delovanja kapitalističnega trga družbenim ciljem in pričakovanjem, pa se zdi, da Evropska komisija, ko v svojih poročilih toži nad kulturo, ki naj bi bila preveč previdna v odnosu do tveganja (Commission of the European Communities, 2004a), in si prizadeva za krepitev podjetniške kulture (Commission of the European Communities, 2004b) ter podjetniške naravnosti (angl. *entrepreneurial attitudes*) (Komisija Evropskih skupnosti, 2005), implicitno zahteva, da se vrednote oziroma kultura evropske družbe prilagodijo zahtevam globalne konkurence.

Vlada oziroma nosilci odločitev, ki si prizadevajo za pospeševanje konkurenčnosti gospodarstva, si običajno ne morejo privoščiti, da bi podpirali celoten spekter gospodarskih sektorjev, temveč morajo izbrati prednostna področja razvoja in v ekonomsko politiko vključiti ciljno naravnano strateško razmišljanje, pri čemer makroekonomska stabilizacija in golo uveljavljanje tržnih zakonitosti ne zadostujeta, temveč je potrebno poseči po ukrepih pozitivne industrijske politike (Jaklič, 1999, str. 36 in 50). Pomen strateškega usmerjanja gospodarstva v določenem prostoru podpira argument prvega v poslu (angl. *first mover*): ko določeno gospodarstvo razvije določen sektor pred ostalimi gospodarstvi, ga slednja težje dohitijo na področju, kjer je že razvilo konkurenčne prednosti (Scott, 1999). Pri doseganju teh prednosti igra pomembno vlogo grozdenje podjetij v industrijskih okrožjih oziroma s tem povezane ekonomije aglomeracije, ki izhajajo z lokalnega trga, in usposobljenosti delovne sile, bližine lokalnih dobaviteljev in odjemalcev, skupne infrastrukture pa tudi izmenjave informacij, razumevanja potreb odjemalcev, specifičnih znanj in razširjenosti ter poznavanja tehnologije. Oblasti oziroma lokalna skupnost lahko razvoj lokacije podpirajo z vlaganji v infrastrukturo, ki je zasebna podjetja sama sicer ne bi razvila v zadostni meri (Scott, 1999). Za ustvarjanje konkurenčne lokacije pa je potreben tudi razvoj socialnega kapitala oziroma

neformalnih (partnerskih) odnosov in človeškega kapitala, ki sta relativno nemobilna faktorja in ugodno vplivata na proces učenja, kreativnost in inovativnost lokacije (Porter & Sölvell, 1999). Toda govor o partnerstvu in zaupanju, ki je danes del vsake debate o gospodarskih strategijah držav, še ne pomeni, da je cilj večja družbena solidarnost kot taka. Prav nasprotno, sama kakovost medčloveških odnosov je postala sredstvo za doseganju globalne konkurenčnosti.

Keynes je v državi videl poroka skladnosti med delovanjem kapitalističnega trga in družbenimi cilji. Drugače povedano, država naj stabilizira kapitalistično gospodarstvo in obenem prilagaja rezultate njegovega delovanja družbenim pogledom na socialno pravičnost. Neoliberalna restavracija je ta nazor postavila na glavo, saj mora država danes skrbeti, da bodo družbene vrednote ustrezale zahtevam globalnega kapitalističnega gospodarstva.

3.2.8 Korporativno upravljanje in doktrina »vrednosti za delničarje«

Ob obravnavi delovanja kapitalističnih gospodarstev Zahoda v času keynesijanskega projekta smo videli, da so se uprave večjih podjetij pri sprejemanju odločitev v tem obdobju v veliki meri otresle neposrednega vpliva lastnikov, menedžment je postal tesneje povezan z galbraithovsko tehnostrukturo, podjetja pa so prevzela t.i. model »zadrži in investiraj«. Stvari so se v ZDA začele spreminjati že v sedemdesetih letih. Visoka inflacija je nekaterim institucionalnim investitorjem, denimo pokojninskim skladom in zavarovalnicam pa tudi hranilnicam, onemogočila doseganje pozitivnih realnih donosov. Zakonodaja je tem institucijam namreč dovoljevala le naložbe v varne papirje, kakršne so denimo državne obveznice, katerih nominalni donosi so razmeroma nizki, realni donosi pa so bili ob visoki inflaciji negativni. Težave teh institucij je še povečala konkurenca skladov denarnega trga, ki niso bili podvrženi tako strogi regulaciji. Z deregulacijo v sedemdesetih letih so bile odpravljene omejitve za pokojninske sklade, zavarovalnice in hranilnice. Obenem se je v razvil trg za obveznice z visokim tveganjem in potencialno visokimi donosi (angl. *junk bonds*). Z deregulacijo so institucionalni vlagatelji lahko vstopili na ta trg, poleg tega pa so sedaj lahko vlagali tudi v delnice. To je bil pomemben trenutek za nastanek prevzemnega gibanja, saj so bile »*junk bonds*« ključni instrument pri financiranju prevzemov (Lazonick & O'Sullivan, 2000). Poleg tega je nova zakonodaja, ki je povečala transparentnost na trgu kapitala, uprave podjetij zavezovala, da delničarjem predstavijo objektivne in računovodsko preverljive finančne informacije v zvezi s prevzemnimi ponudbami. To namreč ni vedno držalo: še v obdobju med obema vojnama so lahko uprave ponudnike oziroma potencialne prevzemnike enostavno zavrnile, ne da bi delničarji sploh vedeli za ponudbo (Deakin & Singh, 2008).

Te spremembe so omogočile val sovražnih prevzemov, ki je zajel ZDA in dosegel vrhunec v osemdesetih letih dvajsetega stoletja (Konzelmann et al., 2010). Razvil se je t.i. trg za

korporativni nadzor, ki delničarjem zagotavlja večji nadzor nad podjetji. Nizke cene delnic namreč privlačijo potencialne prevzemnike, ki zanje ponujajo višjo ceno in po uspešnem prevzemu postavijo novo upravo, ki naj bi – z vidika delničarjev – bolje upravljala s podjetjem. Na ta način so delničarji dobili v roke močan vzvod, s katerim lahko disciplinirajo uprave (Deakin & Singh, 2008).³⁷ V tem kontekstu lahko govorimo o prevladi doktrine »vrednosti za delničarje« (angl. *shareholder value*).

Delniški trgi so z opisanim razvojem dobili dve novi funkciji: delnice je mogoče uporabiti pri prevzemih drugih podjetij, hkrati pa so se začele vse bolj uporabljati za nagrajevanje vrhnjih slojev menedžmenta, s čimer so postali interesi uprav in delničarjev tesneje povezani (Aglietta & Rebérioux, 2005, str. 3–4). Obe funkciji zahtevata visoke cene delnic, ki tako postanejo glavna preokupacija uprav. To je (zlasti v ZDA) pripeljalo do znatnega povečanja nagrad vrhnjih slojev menedžmenta (denimo v obliki opcijskih pogodb) v primerjavi s plačami ostalih zaposlenih v podjetjih, po drugi strani pa je uprave spodbujalo k napihovanju cen delnic (Glyn, 2007a, str. 58–59).

Uprave podjetij so se na pritiske s trgov kapitala odzvale s prestrukturiranjem podjetij, s čimer so poskušale povečati donose na kapital. S spremembami v smeri večjega upoštevanja zahtev delničarjev so se razkrojile vezi med upravami in galbraithovsko tehnostrukturo. Kot poudari Cohen, je »finančna revolucija osemdesetih let [...] ustvarila vrednost s tem, da je izničila številne implicitne dogovore« (Cohen, 2011, str. 23). Na mesto modela »zadrži in investiraj« je stopil model »skrči in razdeli« (angl. *downsize & distribute*). Podjetja so v prizadevanjih, da bi povečale donose na kapital, močno skrčile število zaposlenih, pri čemer je največje breme odpuščanja padlo na dotlej dobro organizirane in plačane modre ovratnike v industrijski proizvodnji. Povečala se je negotovost zaposlitve, skrajšala se je povprečna doba zaposlitve pri delodajalcu, čas iskanja nove zaposlitve se je podaljšal, nove zaposlitve, ki so jih ti delavci lahko dobili, pa so bile v povprečju slabše plačane (Lazonick & O'Sullivan, 2000). Namesto vertikalne integracije so se podjetja osredotočila na t.i. jedrne kompetence (angl. *core competencies*), rutinizirana produkcija pa je prešla pod pristojnost pogodbenih izvajalcev, pri čemer je bila njihova glavna prednost sposobnost relokacije produkcije v dežele z nizkimi plačami in šibko zaščito delavskih pravic (Lazonick, 2010).

Prenos pritiskov trgov kapitala od uprav na delovno silo se je odrazil tudi v distribuciji. V ZDA in tudi v Nemčiji (če vzamemo le dva skrajna primera t.i. liberalnega in koordiniranega kapitalističnega gospodarstva) je deregulaciji in liberalizaciji finančnih trgov, ki sta okrepili položaj finančnega kapitala, sledilo upadanje deleža plač v narodnem

³⁷ V ZDA so zvezne države konec osemdesetih s spremembami zakonodaje dovolile kopico instrumentov, ki jih uprave podjetij lahko uporabijo za obrambo pred sovražnimi prevzemi, toda z naraščajočo vlogo institucionalnih vlagateljev na ameriškem trgu kapitala so trg za korporativni nadzor dopolnila in delno nadomestila druga sredstva: neposredni nadzor nad upravami preko glasovalnih pravic, razmah politike nagrajevanja uprav s pomočjo opcijskih pogodb, ustanavljanje »*ad hoc*« komisij za nadzor nad upravami in njihovimi nagradami ipd. (Aglietta & Rebérioux, 2005, str. 7–8).

dohodku. V Nemčiji je povečevanje deleža neto dohodkov od lastništva (angl. *net property income*) neposredno sovpadlo s stiskanjem deleža plač (Dünhaupt, 2010), medtem ko se v ZDA delež plač ni veliko spreminjal, toda znotraj tega deleža je močno narasel delež, ki si ga prisvaja 5 % najboljše plačanih uslužbencev podjetij (Duménil & Lévy, 2011, str. 49–50; Glyn, 2006).

Konceptualizacijo konkurenčnih pritiskov na podjetja in posledično na delovno silo, ki jih kritika doktrine »vrednosti za delničarje« izpeljuje iz okrepljene in spremenjene vloge trgov kapitala, sta generalizirala Dick Bryan in Michael Rafferty v delu *Capitalism with derivatives* iz leta 2006. Bryan in Rafferty namreč pritegneta v analizo konkurenčnih pritiskov finančnih trgov na podjetja še izvedene finančne instrumente. Ti po njunem mnenju predstavljajo novo obliko denarja, in sicer globalnega zasebnega blagovnega denarja, saj je njihova poglobljena funkcija nenehno zagotavljanje koreninosti različnih delov kapitala v prostoru in času: izvedeni finančni instrumenti so meta-blago, ki »absorbira diskontinuiteto vrednosti v prostoru in času« (Bryan & Rafferty, 2006, str. 154). S tem izvedeni finančni instrumenti krepijo konkurenčni boj med različnimi deli kapitala, saj omogočajo, da hitro ugotovimo, kdaj je kakšen del kapitala – v kakršni koli obliki, kjer koli v času ali prostoru – precenjen ali podcenjen. To nenehno in kontinuirano vrednotenje konkurenčnih delov kapitala izpostavlja delovno silo velikim pritiskom, saj lahko kapital, ki se sooča z okrepljeno in vseprisotno konkurenco v sferi cirkulacije, pride do konkurenčnih prednosti le še v sferi produkcije (Bryan & Rafferty, 2006, str. 176).

Tako kot na trgih delovne sile in v polju industrijskih odnosov tudi na področju korporativnega upravljanja prihaja do razlik med liberalnimi in koordiniranimi gospodarstvi. V ZDA prevladuje delničarski model, kar pomeni, da je »podjetje pojmovano kot zasebna združba delničarjev, ki se povežejo in ustanovijo podjetje z namenom, da bi povečevali bogastvo« (Vitols, 2005, str. 7); naloga uprave je, da podjetje vodi v interesu lastnikov in povečuje vrednost podjetja. Na evropskem Kontinentu pa prevladuje (ali pa je vsaj do nedavnega prevladoval) drugačen, deležniški model, v katerem so delničarji le ena izmed skupin deležnikov podjetja (Vitols, 2005).

Aglietta in Rebérioux v primerjavi razvoja zakonodaje opazata, da na področju institucionalne ureditve finančnih trgov in do določene mere tudi na področju korporacijskega prava lahko govorimo o približevanju EU ameriški ureditvi, toda kar zadeva odnose med menedžmentom in delavci v podjetjih, naj bi bilo v Evropi opaziti celo divergentne trende v odnosu do ZDA (krepitev institucije soodločanja na ravni delavskih svetov in ohranjanje pravice do delavskih predstavnikov na ravni nadzornih svetov) (Aglietta & Rebérioux, 2005, str. 62–66). Drugačno stališče zagovarja Laura Horn (2012), ki meni, da so v Evropi v zadnjih desetletjih povsem prevladali trendi v smeri liberalnega modela. Medtem ko se je v EU še v sedemdesetih letih govorilo harmonizaciji korporativnega prava, ki ureja odnose med deležniki podjetij (med drugim tudi pravice delavcev v podjetjih), je od osemdesetih let dalje vedno bolj prevladovala usmeritev k

marketizaciji, pri čemer Unija zagotavlja učinkovito delovanje enotnega trga kapitala, preko katerega lahko delničarji uveljavljajo svojo voljo, kar odpira prostor za konkurenco med različnimi nacionalnimi zakonodajami. Kar zadeva evropska določila glede pravic delavcev v podjetjih, denimo pravice do informiranja, posvetovanja in predstavnitva, Hornova meni, da minimalni standardi, ki so bili sprejeti, služijo le za ohranjanje industrijskega miru in so v najboljšem primeru manevri, s katerimi naj bi delavstvo povezali s sicer neoliberalnimi trendi.

3.2.9 Prevladujoča teorija po letu 1980

Z zatonom neoklasičnega keynesijanizma, torej sinteze neoklasične in keynesijanske misli, v krizi v sedemdesetih let se je poleg že obravnavanih ekonomskih teorij (monetarizem, nova klasična makroekonomija, teorija realnih poslovnih ciklov in ekonomika ponudbe) uveljavila še vrsta drugih teoretskih smeri, denimo že omenjena nova keynesijanska ekonomika, nova institucionalna ekonomika, s teorijo endogene rasti pa je doživela nov razcvet tudi teorija rasti. Skupni imenovalac teh vsebinsko različnih teoretskih smeri je njihova pripadnost načelom neoklasične misli, denimo metodološki individualizem, koncepti racionalne izbire in splošnega ravnotežja, problem alokacije redkih virov in optimizacije ter poudarjanje pomena svobodnega delovanja trga (Sušjan, 2006, str. 265–296). Kar zadeva problematiko, s katero se ukvarja keynesijanska teorija, je med vodilnimi akademskimi ekonomisti prevladalo prepričanje, da je gospodarski cikel ukročen in da so gospodarske depresije stvar preteklosti (Krugman, 2009, str. 20–38).

3.2.10 Kapitalistična gospodarstva Zahoda od leta 1980 do 2008

Gospodarska rast v obdobju po letu 1980 ni več dosegala tako visokih stopenj kot v obdobju keynesijanskega projekta. Če se ozremo le na nekatera največja gospodarstva EU in ZDA (Priloga 2, Slika 1), lahko vidimo, da je v Franciji gospodarska rast upadala iz desetletja v desetletje, medtem ko je bila v Nemčiji, Veliki Britaniji in ZDA v osemdesetih in devetdesetih letih nekoliko višja kot v nemirnem obdobju med letoma 1974 in 1980. Niti »bučna devetdeseta« v ZDA niso prinesla višjih stopenj rasti kot v petdesetih in šestdesetih letih. Po letu 2000 je gospodarska rast še dodatno upadla.

Makroekonomska stabilizacija s politiko visokih obrestnih mer je bila precej uspešna v boju proti inflaciji, saj je ta v ZDA od leta 1980, ko je bila pri dobrih 13,5 % najvišja, padla na 3,2 % leta 1983 (tako nizka ni bila od leta 1967) in ostala na relativno nizkih stopnjah. Toda to je imelo uničujoč vpliv na zaposlenost, ki je bila v letih 1982 in 1983 skoraj 10-odstotna. Inflacija, ki je močno narasla v drugi polovici sedemdesetih let dvajsetega stoletja, se je v osemdesetih letih v večini kapitalističnih dežel Zahoda postopno umirjala, v devetdesetih je bila že bolj ali manj trdno pod nadzorom, med leti 2000 in 2008

pa se je ustalila na nizki ravni okoli 2 % (Priloga 2, Slika 3). Slika 2 (Priloga 2), ki prikazuje stopnje brezposelnosti, pokaže, da so bile stopnje brezposelnosti v ZDA v času »zlate dobe kapitalizma« in v sedemdesetih letih precej višje kot v evropskih gospodarstvih, vendar pa so po povišanju v osemdesetih letih v obeh liberalnih gospodarstvih, in sicer v ZDA v devetdesetih letih, v Veliki Britaniji pa nekoliko kasneje, spet upadle, čeprav nikoli več niso bile tako nizke kot v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. V nasprotju s tem so se v Nemčiji in Franciji, ki danes tvorita jedro evroobmočja, stopnje brezposelnosti od osemdesetih let dalje vztrajno povečevale. Realne obrestne mere so ostale razmeroma visoke vse do druge polovice devetdesetih let, nakar so se ustalile na ravni povprečja zadnjih sto petdesetih let (Duménil & Lévy, 2005b; Glyn, 2007a, str. 29).

Za razliko od monetarne politike, v kateri je v začetku osemdesetih let prišlo do pravega preobrata, so se večji javnofinančni primanjkljaji pojavili šele s poslabšanjem gospodarskih razmer v sedemdesetih, v osemdesetih letih dvajsetega stoletja pa so še naraščali. Kot je razvidno s Slike 4 (Priloga 2), ki prikazuje povprečne tekoče primanjkljaje širše države v izbranih obdobjih, uveljavljanje fiskalne discipline, ki je sicer prvo načelo washingtonskega konsenza po Williamsonu (glej zgoraj), nikakor ni bilo hitro in neproblematično doseženo. Povečanje javnofinančnih primanjkljajev in javnega dolga (Priloga 2, Slika 7) v ZDA je bilo posledica (regresivnega) znižanja davkov, s čimer naj bi se sicer po teoriji ekonomike ponudbe davčni prilivi dejansko povečali zaradi boljših spodbud (t.i. Lafferjeva krivulja; Mankiw, 2003, str. 172–175; Stiglitz, 2003, str. 33–34) in oboroževalne tekme, ki ju je sprožila vlada Ronalda Reagana v osemdesetih (Arrighi, 2009, str. 281–282; Crotty, 2000; 2011). Poleg počasnejše rasti v prvi polovici osemdesetih in devetdesetih let dvajsetega stoletja so velike težave pri krčenju primanjkljajev v javnih finančah povzročale tudi visoke obrestne mere. Primarni primanjkljaji so začeli v večini držav članic OECD dejansko upadati že v obdobju med začetkom osemdesetih in sredino devetdesetih let, toda visoke obrestne mere so zavrle učinek teh sprememb. Do stabilizacije je prišlo šele v drugi polovici devetdesetih let ob višjih stopnjah gospodarske rasti in padcu obrestnih mer (Boltho & Glyn, 2005).

Kot kaže Slika 4 (Priloga 2), je bila celo ta uspešna javnofinančna konsolidacija bolj kot ne kratke sape. V ZDA je, potem ko je Clintonova administracija beležila celo nekaj proračunskih presežkov, pod Bushevo administracijo zaradi (regresivnih) rezov v davke in vojne ob razmeroma skromni gospodarski rasti dolg širše države spet začel naraščati, z razmahom krize leta 2008 pa je eksplodiral (Crotty, 2011). Tudi v Evropi uspehi v zvezi z vzdržnostjo javnih financ, ki naj bi sicer predstavljala enega temeljnih kamnov pri izgradnji monetarne unije, niso vzdržali dolgo – med leti 2002 in 2005 sta denimo Francija in Nemčija ob stagnaciji gospodarske rasti kršili določila pakta za stabilnost in rast, saj sta beležili višje javnofinančne primanjkljaje, kot jih dovoljujejo določila tega dokumenta. Čeprav je nekaterim »starim« članicam EU (denimo Švedski, Danski in Nizozemski) uspelo po letu 1997 znižati javni dolg pod mejo 60 % BDP, medtem ko je v drugih državah, ki so še sredi devetdesetih let beležile visoke ravni zadolženosti, na primer Italija

in Belgija, javni dolg v razmerju do BDP upadal, se je ta delež v Nemčiji in Franciji povečal nad mejo, ki jo določa pakt. Cilje fiskalne vzdržnosti je bilo že pred krizo 2008 torej precej težje doseči kot nižjo inflacijo.

Šibkejši politični in ekonomski položaj proletariata se je odrazil v faktorski razdelitvi narodnega dohodka. Deleži plač v narodnem dohodku so v večini opazovanih gospodarstev dosegli vrh v sedemdesetih letih, nakar so od osemdesetih let dalje s cikličnimi nihanjem upadali vse do konca opazovanega obdobja, ki sovпада z izbruhom zadnje finančne in gospodarske krize v letu 2008 (Priloga 2, Slika 8) (glej tudi Glyn, 2007b; Hein, 2011). Povečala se je tudi dohodkovna neenakost (Priloga 1, Tabela 2). Institucije države blaginje so sicer še vedno blažile dohodkovne neenakosti (Gatti & Glyn, 2006). V liberalnih gospodarstvih je učinek davčnega in socialnega sistema znižal Ginijev koeficient od slabe petine (ZDA) do dobre tretjine (Avstralija), medtem ko je bil na evropskem Kontinentu ta učinek še večji, saj je tam Ginijev koeficient po socialnih transferjih in pobranih davkih za 40 do 50 % nižji, kot bi bil sicer. Temu primerno so bile tudi vrednosti Ginijevega koeficienta povečini nižje v koordiniranih kapitalističnih gospodarstvih evropskega Kontinenta kot pa v liberalnih kapitalističnih gospodarstvih (Priloga 1, Tabela 2). Navkljub tem razlikam pa je očitno, da se je (z izjemo Francije) dohodkovna neenakost v vseh opazovanih deželah v zadnjih desetletjih povečala. Atkinson ugotavlja, da se je v ZDA, Veliki Britaniji, na Finskem in Nizozemskem dohodkovna neenakost (merjena z Ginijevim koeficientom) po drugi svetovni vojni gibala v obliki črke U; razvoj v Italiji je sledil obliki črke W, neenakost je v zadnjih letih narasla tudi na Švedskem in v Nemčiji, a to povečanje ni bilo tako izrazito kot drugod (Atkinson, 2003). V angleško govorečih (v nekoliko manjši meri pa tudi v skandinavskih in južnoevropskih) deželah poleg tega izstopa hitro povečevanje deleža dohodka (pred davki in transferji) skupin na samem vrhu (zgornji 1 % ali celo 0,1 %) dohodkovne lestvice, dobršen delež tega povečanja pa gre na račun visokih dohodkov od dela pri vrhu plačilne lestvice (Atkinson, Pikkety & Saez, 2011).

3.3 Sklepne ugotovitve

Keynesijanski projekt je bil v sedemdesetih letih soočen z izzivi delavskih nemirov in uporov novih političnih gibanj. V tem delu smo pokazali, da sta bila ta dva izziva obvladana na dva načina. Gospodarska in politična moč proletariata je bila oslABLJENA z makroekonomsko stabilizacijo, fleksibilizacijo trga delovne sile, obratom v socialni politiki, s spremembami v industrijskih odnosih, z neoliberalno globalizacijo, vzpostavitvijo države konkurence in s prevlado doktrine »vrednosti za delničarje«. S tem je bila ponovno vzpostavljena kapitalistična disciplina. Po drugi strani pa so bile zahteve, ki so bile postavljene v kulturnih bojih, v veliki meri sprejete. Od tod lahko potegnemo sklep, da je protislovje med delom in kapitalom temeljno protislovje v kapitalistični družbi, ki ga ni mogoče preseči z institucionaliziranim kompromisom, kakršen je bil keynesijanski

razredni kompromis, medtem ko na kulturnem boju ni nič takega, kar bi že samo po sebi nasprotovalo kapitalistični logiki.

Kljub političnemu in ekonomskemu porazu proletariata, deregulaciji in liberalizaciji o gospodarskih rezultatih dežel kapitalističnega Zahoda v obdobju po letu 1980 ne moremo govoriti v presežnikih. Edini večji uspeh, o katerem lahko govorimo v tem obdobju, je bila nižja inflacija, medtem ko je bila gospodarska rast precej šibkejša kot v času keynesijanskega projekta. Zanimivo pa je, da so se z odmikom od keynesijanizma (ki se mu včasih očita, da vladi svetuje, naj zapravlja »kakor pijan mornar«), povečali javnofinančni primanjkljaji in zadolženost držav. Hkrati se je povečala dohodkovna neenakost, deleži plač v narodnem dohodku pa so upadli.

4 FINANČNI ZLOM LETA 2008 IN NJEGOVE POSLEDICE

V tem delu magistrske naloge bomo najprej predstavili nekatere teorije delovanja finančnih trgov in njihovega vpliva v sodobnih gospodarstvih, saj se je kriza, iz katere se gospodarstva kapitalističnega Zahoda niti v letu 2012 še niso povsem izvila, začela prav kot finančna kriza. Kratkemu pregledu osnovnih postulatov teorije učinkovitih trgov kapitala in teorije vedenjskih financ bo sledila predstavitev teoretskih pogledov na pojav financializacije. Nato bomo opisali potek krize, ki je z vso močjo izbruhnila leta 2008, njene vzroke in nekatere družbene posledice. Naša teza je, da je kriza leta 2008 odraz protislovij neoliberalne razrešitve protislovij keynesijanskega projekta.

4.1 Teorije delovanja finančnih trgov in financializacije gospodarstva

Keynes v finančnih trgih – kot je razvidno iz njegove pripombe o lepotnem tekmovanju, kjer zmaga tisti, ki najbolj ugame, »kakšno bo po povprečnem mnenju povprečno mnenje« (2006, str. 159) – ni videl mehanizma, ki bi lahko učinkovito usmerjal investicije, temveč je borze raje primerjal z igralnicami. Toda od šestdesetih in sedemdesetih let dalje je vse močnejši vpliv pridobivala teorija učinkovitih kapitalskih trgov. Ta teorija je denimo tesno povezana z modelom korporativnega upravljanja, ki smo ga obravnavali zgoraj: da bi trg za korporativni nadzor lahko učinkovito deloval, morajo kapitalski trgi pravilno vrednotiti podjetja (Deakin & Singh, 2008). Teorija vedenjskih financ, ki se je razvila kot odziv na prevladujočo teorijo učinkovitih trgov kapitala, pa pokaže, da trg kapitala ni nujno učinkovit. Poleg se je v zadnjem desetletju razvilo široko polje postkeynesijanskih in marksističnih teorij, ki obravnavajo fenomen t.i. financializacije.

4.1.1 Teorija učinkovitih trgov kapitala

Teorija učinkovitih trgov kapitala, ki tvori sestavni del prevladujočega diskurza zadnjih desetletij, trdi, da cene vrednostnih papirjev vedno in v celoti vsebujejo dostopne informacije in zato vedno odražajo temeljne vrednosti. Zanimiv korolarij te teze je, da povprečni investitor ne more pričakovati profitov oziroma donosov, ki bi presegali pričakovani tržni donos v ravnotežju, kar z drugimi besedami pomeni, da investitorji, ki namenjajo veliko sredstev za pridobivanje informacij, enostavno zapravljajo denar (Shleifer, 2000, str. 1). Cene vrednostnih papirjev se namreč gibljejo skladno s tezo naključnega hoda (angl. *random walk*), kar pomeni, da njihovih sprememb ni mogoče predvideti, saj do sprememb prihaja le zaradi novih informacij, ki pa so po definiciji nepredvidljive. Špekulativnih mehurčkov ni: čeprav je včasih videti, da so cene vrednostnih papirjev previsoke ali prenizke, pa je to le videz (Shiller, 2005, str. 177). Ta teorija se naslanja predvsem na tri hipoteze. Cene vrednostnih papirjev odražajo temeljne vrednosti (tj. diskontirane vrednosti prihodnjih denarnih tokov ob upoštevanju tveganja) bodisi zato, ker so vsi investitorji racionalni; bodisi so nekateri investitorji iracionalni, vendar pa so njihove napake pri ocenjevanju temeljnih vrednosti naključne in se med seboj pobotajo; ali pa v primeru, da so napake investitorjev medsebojno povezane in nagnjene v določeno smer, cene vrednostnih papirjev uskladi arbitraža (Shleifer, 2000, str. 2–4).

4.1.2 Teorija vedenjskih financ in Orléanova kritika

Teorija učinkovitih trgov kapitala se je že v osemdesetih letih morala spopadati z ugovori, ki so sprva zadevali predvsem presežno nestanovitnost cen na trgih kapitala, saj so raziskave kazale, da cene delnic precej bolj variirajo kot pa donosi, na pričakovanju katerih naj bi cene temeljile (Shiller, 2002). Verodostojnost hipoteze učinkovitega trga kapitala je bila še močnejše načeta z razvojem teorije vedenjskih financ, ki pokaže, da je ob razmeroma kratkem časovnem horizontu arbitrov arbitraža omejena in tvegana, saj je lahko obdobje odstopanja cen od temeljnih vrednosti daljše od časovnega horizonta arbitrov oziroma se lahko to odstopanje do trenutka, ko bo racionalni arbiter moral likvidirati svoje pozicije, še povečuje (Shleifer, 2000, str. 28–52). Še večje težave se pojavijo, če arbitri ne poslujejo z lastnim denarjem in so izpostavljeni ocenjevanju investitorjev, ki ne poznajo temeljnih vrednosti.³⁸ Namesto tega je z vidika racionalnega investitorja pogosto najbolje, da sledi trendu oziroma »zajaha trend« in delnice proda, preden pride do zloma. S tem ravnanjem se seveda trend odstopanja od temeljnih vrednosti še dodatno krepi preko povratne zanke, v kateri rast cen vrednostnih papirjev spodbuja nadaljnje nakupe, kar spet povzroča rast cen itd. (Shleifer, 2000, str. 154–174; Shiller, 2005, str. 68–71).

³⁸ Investitorji lahko namreč v primerih, ko se odstopanja od temeljnih vrednosti povečujejo, to odstopanje interpretirajo kot signal, da je arbiter nekompetenten, in umaknejo svoj kapital, čeprav se – glede na temeljne vrednosti – profitne priložnosti na področju arbitraže ob povečevanju odstopanja dejansko povečujejo. Likvidacija pozicij arbitrov v tem primeru še dodatno poveča odstopanja cen od temeljnih vrednosti (Shleifer, 2000, str. 89–112).

Kritiki hipoteze učinkovitega trga se pogosto vračajo k pogledom, ki jih je Keynes predstavil v slovitim dvanajstem poglavju Splošne teorije (Keynes, 2006, str. 151–167). V tem okviru je George Soros izdelal koncept povratnosti na finančnih trgih, kjer »udeleženci utemeljujejo svoje odločitve na pričakovanjih, prihodnost, ki jo skušajo napovedati, pa je odvisna od odločitev, ki jih danes sprejemajo. Različne odločitve proizvedejo različne prihodnosti« (Soros, 1999, str. 40). Tudi Shiller meni, da večina vlagateljev ne razume najbolje dogajanja na trgu kapitala, saj na njem vidi delovanje »naravnih sil«, čeprav so sami tisti, ki (kot skupina) določajo njegovo gibanje (Shiller, 2005, str. xxii).³⁹

To linijo kritike je verjetno najdlje razvil teoretik francoske regulacionistične šole André Orléan. Njegov prispevek je zanimiv zlasti zato, ker za razliko od teorije vedenjskih financ pokaže, da za odstopanja cen vrednostnih papirjev od njihovih temeljnih vrednosti sploh ne potrebujemo predpostavke iracionalnih vlagateljev. Orléan namreč (podobno kot Shleifer) opozarja, da profiti in izgube vlagateljev na trgih kapitala niso odvisni od pravilnosti njihovih ocen temeljnih vrednosti, pač pa od gibanj cen na trgu.⁴⁰ Naj bo cena na trgu še tako zgrešena, je vendarle zavezujoča. Toda ta cena je rezultat dejanj seštevka ravnanj tržnih udeležencev, ki v danem trenutku predstavlja »mnenje trga«. Naloga vlagateljev je torej, da ugamejo, v katero smer se bo razvilo mnenje trga. Orléan zato vpelje dva tipa prepričanj: osebna prepričanja (angl. *personal beliefs*) in prepričanja trga (angl. *market beliefs*). Prva izražajo to, kar posameznik meni o posameznem vrednostnem papirju, mednje pa (med drugim) sodijo tudi ocene temeljne vrednosti vrednostnih papirjev; druga pa izražajo mnenje trga, ki je v temelju reflektivno, saj gre za mnenje o mnenju (angl. *opinion about opinion*), oziroma krožno: mnenje trga je v zadnji instanci mnenje trga o mnenju trga. Da bi prišlo do diskrepance med ceno in temeljno vrednostjo, ne potrebujemo predpostavke o iracionalnosti nekaterih vlagateljev. Zadostuje že, da racionalni vlagatelji menijo, da nekateri ne ravnajo racionalno; ali celo, da vsi vlagatelji ravnajo racionalno in verjamejo, da tudi drugi vlagatelji ravnajo racionalno, a nekateri menijo, da drugi vlagatelji menijo, da sami ne ravnajo racionalno, in tako »*ad infinitum*«. ⁴¹ Osebna prepričanja posameznikov so v tej zastavitvi popolnoma irelevantna. Trg, ki sicer deluje le kot seštevka dejanj posameznikov, a vendarle ne odraža njihovih prepričanj, se zato vzpostavi kot avtonomen subjekt, ki zaživi lastno življenje (Orléan, 2005).

³⁹ Zagovorniki hipoteze učinkovitega trga kapitala seveda ugovarjajo tezam teorije vedenjskih financ in menijo, da so trgi kljub anomalijam vendarle učinkoviti. Za pregled ugovorov tezam vedenjskih financ z vidika pristašev hipoteze učinkovitih trgov glej na primer Malkiel (2003).

⁴⁰ Na to je opozoril že Keynes, ko je dejal: »Ni smiselno za 25 enot kupiti naložbe, o kateri menite, da bi njen pravi prihodnji donos moral znašati 30, če hkrati mislite, da jo bo trg čez tri mesece vrednotil z 20« (Keynes, 2006, str. 158).

⁴¹ Struktura verjetja, ki je tukaj na delu, je torej prav struktura, ki jo je Močnik pred dobrimi petindvajsetimi vpeljal s konceptom »subjekta, za katerega se predpostavlja, da verjame«, skladno s katerim »ima naivnež, ki verjame, materialno eksistenco, četudi nihče ne verjame: zadosti je že hipoteza o naivnežu – pa že vsakdo za drugega lahko v dejanskosti prevzame vlogo tega hipotetičnega tepca [...], tako da je verovanjska funkcija izpolnjena tudi, če se omejuje zgolj na vero v subjekt, ki se zanj verjame, da verjame« (Močnik, 1985, str. 21–23).

4.1.3 Teoretske opredelitve fenomena financializacije

Pojava financializacije ni lahko teoretsko opredeliti, saj obstaja cela vrsta različnih definicij in pristopov k tej problematiki. Thomas Clarke (2010) navaja naslednje opredelitve pojma financializacije, ki jih je moč najti v literaturi:

- zmagoslavje doktrine »vrednosti za delničarje« v korporativnem upravljanju;
- prevlada tržnih sistemov, v katerih osrednjo vlogo igrajo trgi kapitala, nad t.i. bančnimi tržnimi sistemi;
- povečevanje političnega in gospodarskega vpliva razreda rentnikov;
- eksplozija obsega finančnega trgovanja in oblik finančnih instrumentov;
- oblika akumulacije, v kateri se profiti namesto v blagovni produkciji in trgovini ustvarjajo v finančnih kanalih;
- krepitev vloge finančnih motivov, finančnih trgov, finančnih akterjev in finančnih institucij.

Najsplošnejša (in bržkone najrevnejša) opredelitev pojma financializacije je sicer Epsteinova (2005, str. 3): »financializacija pomeni naraščajočo vlogo finančnih motivov, finančnih trgov, finančnih akterjev in finančnih institucij v delovanju domačega in mednarodnega gospodarstva«. Definicija, ki poudarja hitro rast obsega finančnega trgovanja oziroma ekspanzijo finančnega sektorja (zlasti v razmerju do blagovne produkcije) in hitro širjenje novih oblik finančnih instrumentov, je empirično bržkone pravilna,⁴² a sama po sebi ne pove nič vsebinskega o pojavu financializacije. Opredelitev financializacije kot oblike akumulacije, v kateri se profiti namesto v blagovni produkciji in trgovini ustvarjajo v finančnih kanalih, je Arrighijeva (2007), Greta Krippner (2005) pa je z empirično analizo na primeru ZDA podkrepila njegovo tezo. Do podobnih rezultatov kot Krippnerjeva sta v svojih analizah ameriškega gospodarstva prišla tudi Duménil in Lévy (2004).

Kar zadeva zmagoslavje doktrine »vrednosti za delničarje«, smo jo obravnavali v razdelku o korporativnem upravljanju, ki je tu ne bomo ponavljali. Dodajmo le, da v tem kontekstu nekateri postkeynesijanski in marksistični avtorji pogosto poudarjajo vpliv financializacije na nefinančne korporacije in ugotavljajo, da pritisk finančnih trgov skrajšuje časovni horizont uprav, saj viri za financiranje postajajo vse bolj negotovi, zaradi česar uprave podjetij težje načrtujejo dolgoročneje projekte. Financializacija nefinančnega sektorja zato neugodno vpliva na formacijo fiksnega kapitala in na vlaganja v raziskave in razvoj (Crotty, 2003; Duménil & Lévy, 2005c, 2011, str. 152–154; Hein, 2011; Lazonick, 2010; Orhangazi, 2007; Stockhammer, 2010b). Skladno s tem nekateri avtorji eno ključnih potez financializacije vidijo v povečevanju vpliva in deleža narodnega dohodka, ki si ga prisvaja

⁴² V ZDA se je denimo delež industrijske proizvodnje, ki je še v sedemdesetih letih obsegala slabo tretjino, do leta 2005 skrčil na pičlih 12 %, medtem ko je delež finančnega in nepremičninskega sektorja narasel na petino ameriškega BDP (Clarke, 2010).

razred rentnikov (Epstein & Jayadev, 2007; Dünhaupt, 2010). Finančni sektor ali razred rentnikov v teh analizah neredko nastopata v vlogi parazita, ki si prisvaja vse večji del dohodka in ob tem izčrpa produktivni sektor (Hudson, 2010; Cockshott & Zachariah, 2010). Vendar pa ta pogled prinaša določene teoretske težave. S posredovanjem pokojninskih in vzajemnih skladov so namreč lastniki⁴³ (in upniki) podjetij pogosto kar delavska gospodinjstva, katerih interes je po eni plati povečevanje vrednosti premoženja, ki tvori podlago za njihove pokojnine, po drugi plati pa njihovi prihranki nastopajo kot kapital, ki plače, delovne pogoje in obseg zaposlenosti obravnava kot spremenljivko, preko katere je najlaže doseči znižanje stroškov in povečanje donosov na kapital (Marazzi, 2008, str. 36–40). Zato je težko govoriti o homogenem razredu rentnikov (Lapavitsas, 2011).

Teoretsko produktivnejše se zdijo teorije, ki namesto skozi nasprotje med finančnim in realnim sektorjem problem financializacije razumejo kot proces, v katerem finančni sistem ne deluje le kot posrednik med gospodinjstvi, ki varčujejo, in podjetji, ki investirajo, temveč kot osrednja ekonomska institucija, ki preoblikuje delovanje različnih ravni gospodarstva (Froud, Johal & Williams, 2002). V tem okviru lahko govorimo o treh ravneh vpliva financializacije, in sicer na ravni gospodinjstev, podjetij in makroekonomije oziroma narodnega gospodarstva.

Vpliv finančnih trgov na podjetja smo že obravnavali (razdelek 3.2.9). Kar zadeva gospodinjstva, so ta postala tesneje povezana s finančnimi trgi, saj so z desocializacijo tveganj, za katere je v času keynesijanskega projekta skrbela država blaginje, morala sama oziroma preko zasebnih posrednikov priskrbeti zavarovanja za zdravstvo, starost itd., hkrati pa so se s poslabšanjem položaja delavskih gospodinjstev in povečevanjem dohodkovne neenakosti vse bolj zadolževala, da so lahko vzdrževala določeno raven potrošnje. Gre za t.i. plenilska posojila, zaradi katerih Dymski (2009, 2010), Dos Santos (2009) in Lapavitsas (2009a, 2009b, 2011) govorijo o finančni ekspropriaciji oziroma eksploataciji delavskih gospodinjstev. Tesnejšo povezanost gospodinjstev s finančnimi trgi opazajo tudi Bryan, Rafferty in Martin (2009), ki pa financializacijo gospodinjstev pojmujejo kot preobrazbo delavskih gospodinjstev v celice kapitala, saj ugotavljajo, da tokokrog reprodukcije delovne sile v financializiranem gospodinjstvu poteka analogno reprodukciji kapitala v kapitalističnih podjetjih: začenja se s kreditom, ki je potreben za nakup blaga, potrebnega za reprodukcijo delovne sile, in končuje s prodajo delovne sile, od katere si del izkupička (podobno kot pri profitih podjetij) prilašča finančni kapital. To hkrati pomeni, da je reprodukcija delovne sile vse bolj odvisna od višine obrestnih mer.

Na makroekonomski ravni lahko učinke financializacije obravnavamo skozi primerjavo z makroekonomskimi odnosi v keynesijanskem projektu. Če je v slednjem institucionalna delitev koristi iz rasti produktivnosti zagotavljala hitro rast potrošnega povpraševanja, kar

⁴³ V ZDA je k posrednemu lastništvu delavskih gospodinjstev močno pripomogel razmah zasebnih pokojninskih programov na podlagi določenih prispevkov, ki dajejo prednost delnicam pred obveznicami (Shiller, 2005, str. 47–49).

je spodbujalo in retroaktivno upravičevalo visoke ravni investicij, pa s prekarizacijo delovnih razmerij in povečano fleksibilnostjo plač dohodki od dela ne morejo več zagotavljati stabilne podlage za rast potrošnje. Toda v financionaliziranem gospodarstvu je povpraševanje tesneje povezano s finančnimi in z nepremičninskimi trgi. Dostop do kreditov je lažji, hkrati pa preko premoženjskega učinka na odločitve gospodinjstev o potrošnji in varčevanju vplivata tudi kapitalski in nepremičninski trg: rast cen delnic in/ali nepremičnin poveča finančno vrednost premoženja gospodinjstev in jih spodbudi k večjim izdatkom za potrošnjo. Hkrati se s povečanjem vrednosti premoženja poveča tudi njihova kreditna sposobnost. Rast potrošnega povpraševanja, ki je dodatno podprto s svežimi krediti, tako potrди profitna pričakovanja in sproži nadaljnjo rast vrednosti premoženja (Boyer, 2000; Aglietta, 2000). Rast cen premoženja vpliva tudi na zadolževanje podjetij. S krhanjem tesnih odnosov med bankami in podjetji so banke težje ocenjevale tveganja, zato so jih razbile na posamezne faktorje, ki jih je mogoče formalizirati, in razvile modele, s katerimi so ocenjevale kreditno sposobnost podjetij. Toda ti modeli se pogosto opirajo na gibanje cen delnic podjetij (Crosbie & Bohn, 2003), kar predstavlja kanal, preko katerega je izdajanje kreditov povezano z dogajanjem na trgih kapitala: ko so cene delnic visoke, je tveganje neodplačila kreditov podcenjeno, obseg izdanih kreditov pa narašča, in obratno (Aglietta & Reberieux, 2005, str. 140–142, 151–162 in 189–190). Poleg tega lahko podjetja svoje delnice uporabijo za zavarovanje kreditov, ki jih najemajo, tako da z rastjo cen delnic narašča njihova kreditna sposobnost. Če se krediti najemajo za kupovanje delnic in nepremičnin, katerih ponudba je neelastična, se s tem povečuje vrednost premoženja, kar ustvarja pogoje za nadaljnjo ekspanzijo kreditov (Ramskogler, 2011; Brenner, 2009; Minsky, 2008b, str. 208).

4.2 Prva velika kriza novega tisočletja

Leta 2007 so težave na ameriškem nepremičninskem trgu sprožile finančno krizo, ki je dosegla vrhunec s propadom investicijske banke Lehman Brothers in je pomenila uvod v najglobljo recesijo po drugi svetovni vojni. Njene posledice je v kapitalističnih gospodarstvih Zahoda občutiti še danes. V Evropi se je kriza nadaljevala v obliki dolžniške krize evroobmočja. V tem poglavju zagovarjamo tezo, da je kriza leta 2008 odraz ekonomskih protislovij neoliberalne razrešitve protislovij keynesijanskega projekta, saj je gospodarska rast po propadu keynesijanskega projekta, v katerem so vir rasti povpraševanja predstavljale plače delavskih množic, vse bolj temeljila na zadolževanju in na premoženjskih mehurčkih.

V drugem delu smo zagovarjali tezo, da je bila kriza keynesijanskega projekta posledica sprememb v političnih razmerjih (okrepljen položaj proletariata in upor novih političnih gibanj), medtem ko se zdi, da gospodarska kriza leta 2008 ne izhaja neposredno iz

političnega dogajanja, temveč politične implikacije šele proizvaja.⁴⁴ Skladno s tem je obrnjen tudi vrstni red razdelkov: prejšnja poglavja obravnavajo politična razmerja, nato institucionalne spremembe in izzive in vodijo do gospodarskih rezultatov, pričujoče poglavje pa začena z opisom gospodarske krize in zaključuje z njenimi političnimi implikacijami.

4.2.1 Nepremičninski mehurček in zlom leta 2008

Finančni zlom leta 2008 je bil povezan s težavami, ki so se pojavile ob puku nepremičninskega mehurčka v ZDA. Mehurček se je napihoval z rastjo hipotekarnih kreditov, ki so jih najemala gospodinjstva: med letoma 1996 in 2007 so se cene nepremičnin in obseg hipotekarnih dolgov v ZDA potrojili, ostali dolgovi gospodinjstev pa so se podvojili (Aglietta, 2008). To naraščanje obsega kreditov je šlo v veliki meri na rovaš povečane ponudbe drugorazrednih kreditov, torej kreditov z višjim tveganjem. Da bi privabile posojilojemalce, so banke ponujale kredite s spremenljivo obrestno mero, kredite, pri katerih je potrebno za določeno obdobje odplačevati le obresti (angl. *interest-only*), in celo kredite z negativno amortizacijo. Kreditorejmalci za najem kredita pogosto niso potrebovali veliko dokumentacije, saj se banke, ki kreditov niso več »držale« do odplačila, temveč so jih preprodajale naprej, niso več obremenjevale z ocenjevanjem kreditne sposobnosti strank. Praksa je temeljila na predpostavkah, da bodo obrestne mere v prihodnosti nizke, da se bodo dohodki posojilojemalcev povišali, zlasti pa da bodo cene nepremičnin naraščale tudi v prihodnosti (Kregel, 2008; Stiglitz, 2010, str. 85–87).

Ta način poslovanja je povezan s procesom listinjenja. Banke so izdajale in odkupovale kredite od izdajateljev in ustvarile bazen strukturiranega kredita, ki so ga prenesle na enote za posebne namene (angl. *special purpose entities*; v nadaljevanju SPE), s čimer so kredite odstranile iz svojih bilanc in se tako izmahnile nadzoru. SPE so iz bazena naredile več različnih tranš t.i. strukturiranih vrednostnih papirjev, tj. s premoženjem kritih vrednostnih papirjev (angl. *asset backed securities – ABS*), s katerimi je mogoče prekupčevati na trgu. Vrednostni papirji najvarnejših tranš prinašajo najnižji donos, saj potencialne izgube najprej absorbirajo nižje tranše, ki pa obljublajo najvišje donose. Tako nastali vrednostni papirji so bili običajno zavarovani prek finančnih instrumentov za zavarovanje kreditnega tveganja (angl. *credit default swaps – CDS*) (Aglietta, 2008; Štiblar, 2008, str. 86–87). Da bi banke pospešile poslovanje, so ustanovljale še posebne finančne ustanove za strukturirane naložbe (angl. *structural investment vehicles – SIV*), ki so odkupovale najvarnejše tranše strukturiranih vrednostnih papirjev, te nakupe pa financirale s kratkoročnim zadolževanjem. Na ta način so banke spet lahko služile na račun razlik med kratkoročnimi obrestnimi merami in obrestnimi merami, ki so jih zaračunavale za kredite,

⁴⁴ Na neki širši ravni sicer velja tudi nasprotno: neoliberalizem ne predstavlja le ekonomske, ampak tudi politično usmeritev, in naša teza je, da je kriza posledica protislovij neoliberalizma.

le da so sedaj to počele izven svojih bilanc. To je povečalo likvidnostno tveganje (Kregel, 2008).

Pok nepremičninskega mehurčka v prvi polovici leta 2007 je razkril šibkost zadolževanja, ki je temeljilo na predpostavki trajnega povečevanja vrednosti nepremičnin: dolžniki dolgovi niso bili sposobni odplačevati iz tekočih dohodkov, upadala pa je tudi vrednost zastavljenih hipotek. Ko naraščanja izgub ni bilo več mogoče spregledati, se je dotok kratkoročnih sredstev ustavil, negotovost pa se je avgusta 2007 razširila tudi na medbančne trge, kar je ustvarilo krizo likvidnosti; negotovost glede gospodarskega stanja je vplivala tudi na cene delnic. Marca 2008 je morala ameriška centralna banka organizirati nakup propadle banke Bear Stearns, ki jo je kupila J. P. Morgan Chase (Štiblar, 2008, str. 90–92; BIS, 2009, str. 17). V obdobju od prevzema banke Bear Stearns do konca poletja 2008 se je kriza likvidnosti vse bolj spreminjala v krizo solventnosti. Banke so namreč »držale« v portfeljih velike količine strukturiranih vrednostnih papirjev (ali pa so imele zaveze do drugih institucij, ki so jih »držale«), ki pa jih ni bilo mogoče prodati, kar je postavljalo pod vprašaj njihovo solventnost (Lapavitsas, 2009a). 15. septembra 2008 je, potem ko je ostala brez državne pomoči, padla investicijska banka Lehman Brothers, kar je sprožilo vsesplošno paniko. Sledil je val bankrotov in vladnih reševalnih akcij. Finančni trgi so se znašli v krču, krediti nefinančnim podjetjem so se ustavili, gospodarska aktivnost in obseg mednarodne trgovine pa sta se hitro krčila (BIS, 2009, str. 19–31; Duménil & Lévy, 2011, str. 209–212).

4.2.2 Ukrepi za reševanje krize iz leta 2008

Oblasti v ZDA so se odzvale z obilico ukrepov, ki niso merili le na likvidnostne težave, temveč tudi na solventnost finančnih institucij in na sprostitev kreditnega krča (Duménil & Lévy, 2011, str. 228–243). Poleg ukrepov monetarne politike se je bilo potrebno lotiti tudi ukrepov za omilitev ali odpravo škode, ki jo je utrpel finančni sistem. V Evropi so morale vlade septembra pred propadom reševati Bradford & Bingley, skupino Fortis in Hypo Real Estate. Oktobra 2008 so oblasti sistemsko pristopile k reševanju finančnega sektorja s simultanim znižanjem obrestnih mer pri šestih največjih centralnih bankah. Vlade evroobmočja so družno najavile pomoč bančnemu sektorju z jamstvi za banke in s kapitalskimi injekcijami. Ameriški kongres je konec septembra 2008 zavrnil načrt za reševanje bank (angl. *Troubled Asset Relief Plan*), ki ga je predstavil finančni minister na treh straneh, nato pa načrt v spremenjeni obliki potrdil. Zaradi te enormne reševalne akcije je napetost na finančnih trgih sredi oktobra začela popuščati, vendar pa so gospodarstva kapitalističnega Zahoda tedaj že drsela v recesijo (BIS, 2009, str. 23–31).

Ko so ključne obrestne mere dosegle ničelno raven, so centralne banke začele uporabljati nekonvencionalne ukrepe. Ameriška centralna banka je med drugim z odkupi vrednostnih papirjev povečevala rezerve bank in na ta način poskušala spodbuditi kreditiranje

gospodarstva (angl. *quantitative easing*) (Wray & Fullwiler, 2010).⁴⁵ Hkrati so vlade poskušale okrepiti agregatno povpraševanje z ekspanzivno fiskalno politiko, med drugim tudi z nekaterimi razširitvami države blaginje (reforma zdravstva v ZDA), s pomočjo podjetjem (avtomobilska industrija) in z drugimi ukrepi, pri čemer je šlo delno za davčne olajšave in delno za povečanje izdatkov (BIS, 2009, str. 110–114; Coates, 2012). Za kratek čas je bila tradicionalna doktrina fiskalne discipline, ki je prevladovala zadnjih nekaj desetletij, opuščena in svet je postal spet »keynesijanski« (Kitromilidies, 2011). Toda fiskalni ukrepi za spodbujanje gospodarstva, reševanje finančnega sistema in padec davčnih prihodkov zaradi hudega upada gospodarske aktivnosti so prinesli visoke javnofinančne primanjkljaje in naraščanje javnega dolga. To je na finančnih trgih zbudilo vprašanja o sposobnosti držav evropske periferije za odplačevanje dolgov (BIS, 2010, str. 25–29). V ZDA so z volitvami v kongres leta 2010 večino dobili republikanci, ki so okrepljeni z gibanjem »čajank« ostro nasprotovali povečanju javnih izdatkov, pri čemer so bili precej uspešni (Coates, 2012; Crotty, 2011). V Evropi je bil obrat k javnofinančni vzdržnosti še bolj izrazit.

Prvi, izrazito keynesijansko usmerjen val protikriznih ukrepov v letih od 2008 do 2010 je ponovno pokazal, da je predstava o samoregulirajočem tržnem mehanizmu iluzorna – neoliberalno gospodarstvo prav tako kot keynesijansko predpostavlja in potrebuje državo, ki je sposobna intervenirati v času krize. V nasprotju s tem pa povratek k fiskalni disciplini po letu 2010 priča o trdoživosti neoliberalne ureditve, znotraj katere keynesijanske politike niso več v službi emancipacijskega družbenega projekta, temveč so namenjene zgolj vzdrževanju stabilnosti obstoječih gospodarskih in družbenih odnosov (Callinicos, 2012).

4.2.3 Dolžniška kriza v evroobmočju

Z izbruhom finančne in gospodarske krize so se povečali javnofinančni primanjkljaji in javni dolg, saj so vlade z javnim denarjem reševale finančni sektor; narasli so tudi socialni izdatki, davčni prihodki pa so upadli (Lapavitsas et al., 2010; De Grauwe, 2010a, 2010b; BIS, 2010, str. 25). Konec leta 2009 je med investitorji zato začel naraščati strah v zvezi s sposobnostjo grške države za poplačilo dolga. Ko je aprila 2010 bonitetna agencija Standard & Poor's grške obveznice označila za visoko tvegane, so cene zavarovanja za grški dolg strmo narasle. Še isti teden so bile znižane tudi bonitetne ocene portugalskega in španskega državnega dolga (BIS, 2010, str. 26). Zadolževanje dežel na periferiji evroobmočja se je močno podražilo in grozila je nevarnost, da te države ne bodo sposobne poravnati svojih finančnih obveznosti. Ker so dolgove gospodarstev na periferiji izdatno financirale banke iz centra evroobmočja (zlasti nemške in francoske banke), so se te z

⁴⁵ Postkeynesijanska šola je – skladno s teorijo endogenega denarja – skeptična glede učinkovitosti tovrstnih stimulacijskih ukrepov pri spodbujanju kreditiranja gospodarstva, saj meni, da centralna banka ne more neposredno določati količine denarja v obtoku, temveč zgolj obrestno mero (Wray & Fullwiler, 2010). Ta teorija zato večjo vlogo pripisuje fiskalni politiki (Wray & Fullwiler, 2010; Davidson, 2010; Arestis & Sawyer, 2010).

dolžniško krizo na periferiji znašle pod velikim pritiskom, tako da reševanje krize pravzaprav pomeni tudi reševanje bank iz centra evroobmočja. Banke so namreč po izbruhu krize 2008 še povečale izpostavljenost periferiji, saj jim je ECB zagotavljala poceni likvidnost in ob visokih donosih je financiranje javnega dolga predstavljalo donosen posel (Lapavitsas et al., 2010).

4.2.4 Ukrepi za reševanje evropske dolžniške krize

EU se je na krizo odzval s predkeynesijansko politiko fiskalne vzdržnosti. Grška vlada je – kljub uporabi prebivalstva – pod pritiskom pogojev, ki sta jih postavila EU in IMF, sprejela niz strogih varčevalnih ukrepov, ki so močno zarezali v socialne pravice (BBC, 2011b). Podobne ukrepe so sprejele tudi oblasti v drugih deželah EU. Odpuščanje v javnem sektorju, zviševanje davkov na potrošnjo, krčenje države blaginje ipd. so postali del vsakdana v vseh članicah EU (BBC, 2011a). Ustanovljen je bil evropski instrument za finančno stabilnost (angl. *European Financial Stability Facility – EFSF*), ki državam v težavah nudi pomoč pod strogimi pogoji, tega pa naj bi kmalu nadomestil evropski mehanizem za stabilnost (angl. *European Stability Mechanism – ESM*). Petindvajset članic je podpisalo tudi t.i. fiskalni pakt, ki naj bi zagotovil fiskalno disciplino.

Toda rezi v državne izdatke in povečevanje davkov ne prinašajo nujno nižjega razmerja med javnim dolgom in BDP, saj lahko omejevalna fiskalna politika v času negotovih gospodarskih razmer in visokih ravni brezposelnosti, ko poskušajo tudi gospodinjstva in podjetja zmanjšati svoje ravni zadolženosti, povzroči padec gospodarske aktivnosti, javni dolg pa se v razmerju do BDP lahko celo poveča. To pa lahko še dodatno poveča nemir na trgih državnih obveznic in okrepi pritisk na javne blagajne (Kitromilides, 2010). Če želi vlada doseči fiskalni presežek (ali zmanjšati primanjkljaj), se mora bodisi povečati presežek (zmanjšati primanjkljaj) na tekočem računu plačilne bilance bodisi se mora zasebni sektor še bolj zadolževati. Glede na to, da so vlade v EU sprejele pot fiskalne konsolidacije, bo izboljšanje na tekočem računu plačilne bilance perifernih držav težko doseči, hkrati pa v času gospodarske negotovosti in visoke brezposelnosti ni prav dosti verjetno, da bi se bil (že tako močno zadolženi) zasebni sektor pripravljen dodatno zadolževati, zato se periferija evroobmočja nenehno sooča z nevarnostjo recesije in deflacijske spirale, kar poslabšuje položaj dolžnikov, s tem pa tudi bank (Parenteau, 2010a; 2010b).

Oster obrat k fiskalni disciplini, ki se s fiskalnim paktom še pogloblja, lahko razumemo na dveh ravneh. Po valu keynesijanskih posegov za zajezitev krize in ob zahtevah po tesnejšem evropskem povezovanju lahko ta obrat razumemo kot zagotovilo, da bodo obstoječi ekonomski in politični odnosi v družbi kljub krizi ostali nedotaknjeni. Toda cena tega pristopa je, da celotno evroobmočje potiska v nevaren položaj, v katerem lahko poskusi javnofinančne konsolidacije držav članic uničujoče delujejo na celoto.

4.2.5 Vzroki finančnega zloma leta 2008

Kindleberger vzroke za finančne krize razdeli na dve kategoriji, in sicer »*causa proxima*« in »*causa remota*«. »*Causa proxima*« je dogodek, ki poruši zaupanje na trgih in sproži beg v likvidnost oziroma denar terje lahko povsem trivialne narave. »*Causa remota*« pa je po Kindlebergerju vedno presežna rast obsega kreditov (Kindleberger, 2000, str. 100). Toda kaj natančno je omogočilo ekspanzijo kreditov? Literatura navaja naslednje dejavnike v zvezi s krizo drugorazrednih hipotekarnih kreditov:

- **Nizke obrestne mere** in s tem povezana kreditna ekspanzija ter napihnjena rast cen premoženja. Ameriška centralna banka je po borznem zlomu v začetku tisočletja z nizkimi obrestnimi merami preplavila gospodarstvo z likvidnostjo, kar je zbil donose na varne naložbe. Pritisk se je krepil z rastjo svetovne ponudbe prihrankov, izhajajoče iz hitre rasti akumulacije rezerv na periferiji in iz pokojninskih skladov na prehodu s »*pay-as-you-go*« v naložbene pokojninske sheme (Konzelmann et al., 2010).
- **Rahljanje kreditnih standardov in erozija varnostnih meja.** V prvem delu smo ob obravnavi Minskyjeve teorije omenili, da v času »spokojnosti« pride do erozije varnostnih meja, ki jih zahtevajo banke. Pri drugorazrednih hipotekarnih posojilih je bilo krčenje varnostnih meja pravzaprav vgrajeno v novi model poslovanja bank (listinjenje), saj te niso več »držale« kreditov, ampak so jih prodajale naprej, zaradi česar jih kakovost posojil ni preveč zanimala (Krugman, 2009a; 151–152; Kregel, 2008).
- **Slabi modeli** za ocenjevanje tveganja in pomanjkanje zgodovinskih podatkov (BIS, 2009, str. 9–10; Kregel, 2008; Crotty, 2009).
- **Napačne spodbude** na strani menedžerjev finančnih institucij. Ob ostri konkurenci in visokih nagradah so uprave poskušale višje donose dosegati s sprejemanjem večjega tveganja (Crotty, 2009; Freeman, 2010). Bonitetne agencije, ki so ocenjevale tveganost posameznih papirjev, so bile podvržene močni konkurenci za odjemalce svojih storitev (banke), zaradi česar so olepševale bonitetna poročila (Crotty, 2009; Stiglitz, 2010, str. 92).
- **Problem informacij.** Listinjenje naj bi sicer omogočilo diverzifikacijo in širšo porazdelitev tveganja, toda kupci kompleksnih vrednostnih papirjev, ki so bili ustvarjeni s procesom listinjenja, so o tveganju vedeli precej manj kot banke, ki so ustvarjale posojila (asimetrija informacij) (Stiglitz, 2010, str. 91). Poleg tega novih finančnih instrumentov ni lahko ovrednotiti, saj »pakiranje« različnih vrst posojil otežuje ocenjevanje tveganja (Crotty, 2009).
- **Slaba regulacija oziroma deregulacija finančnega sektorja.** Deregulaciji finančnega sektorja v ZDA lahko sledimo od sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko je ob visoki inflaciji, ki je presegala z državno regulacijo določene meje za obrestne mere na bančne depozite in konkurenci skladov denarnega trga, ki so lahko ponudili višje obrestne mere, prišlo do bega denarja iz bank v alternativne finančne institucije.

Deregulacija v osemdesetih je odpravila omejitve za obrestne mere na bančne vloge in bankam omogočila trgovanje z vrednostnimi papirji ter opravljanje dejavnosti prevzemnika prodaje (angl. *underwriting*). Konec devetdesetih so bile odpravljene omejitve, ki jih je nalagal Glass-Steagalov zakon, s čimer je dokončno padla meja med komercialnim in investicijskim bančništvom. Poleg tega velja omeniti še spremembe zakonodaje iz leta 2000, ki so vrsto novih finančnih instrumentov izvzele iz nadzora in razširile nabor sredstev, v katere smejo vlagati pokojninski skladi. Leta 2004 je ameriška SEC (angl. *Securities and Exchange Commission*) dvignila mejo sprejemljivega finančnega vzvoda in velikim igralcem dala praktično proste roke pri ocenjevanju in sprejemanju tveganja, v katerega so se spuščali (Berger, Kashyap & Scalise, 1995; Dymski, 2009; Kregel, 2008, 2010; Davidson, 2009, str. 21–25; Clarke, 2010; Crotty, 2009; Štiblar, 2008, str. 104–105; Stiglitz, 2010, str. 162–163; Wray, 2009). Končno velja omeniti tudi nastanek nereguliranega »senčnega bančnega sistema« (Krugman, 2009, str. 145–164).

- **Globalna nesorazmerja.** ZDA so vse od prve polovice osemdesetih let beležile primanjkljaje na tekočem računu plačilne bilance, ki so v desetletju pred izbruhom krize skokovito narasli (Priloga 2, Slika 9) in so po letu 2003 izhajali skoraj izključno iz zadolževanja zasebnega sektorja. Zadolževanje ameriških gospodinjstev so torej izdatno pomagala financirati gospodarstva s presežki v trgovini z ZDA (denimo Kitajska), kar je omogočilo napihovanje nepremičninskega mehurčka (Wade, 2009).

Našteti dejavniki so igrali pomembno vlogo pri nastanku nepremičninskega mehurčka. Toda na krizo leta 2008 lahko gledamo tudi z vidika sprememb, ki smo jih obravnavali v razdelku o financializaciji. Pri tem je pomembno dvoje. Prvič: v obdobju pred krizo leta 2008 so se v veliki meri zadolževala prav gospodinjstva, katerih dohodki so v preteklih desetletjih stagnirali. Drugič: s tem so povezane spremembe v režimu akumulacije: medtem ko je gospodarska rast v času keynesijskega projekta temeljila na rasti plač, ki je omogočila rast povpraševanja, pa je bila gospodarska rast v preteklih desetletjih tesneje povezana s premoženjskimi mehurčki.

Pri obravnavi protislovij keynesijskega projekta smo omenili, da so se deleži plač konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let dvajsetega stoletja povečali, medtem ko so deleži profitov v narodnem dohodku upadli. Z neoliberalnim načinom razreševanja protislovij keynesijskega projekta, to se pravi z opustitvijo keynesijskega imperativa polne zaposlenosti, fleksibilizacijo trga dela, napadom na moč organiziranega dela, demontažo socialne države, zmagoslavjem doktrine »vrednosti za delničarje«, zaostritvijo globalne konkurence in vzpostavitvijo države konkurence, se je v zadnjih desetletjih trend obrnil v prid kapitala. Deleži plač so od druge polovice sedemdesetih let v večini kapitalističnih gospodarstev Zahoda upadali, dohodkovna neenakost pa je narasla (glej tretji del magistrskega dela).

Upad deležev plač v narodnem dohodku in povečevanje dohodkovne neenakosti od propada keynesijanskega projekta dalje nista ostala brez makroekonomskih posledic. Kot smo že večkrat omenili, je visoka gospodarska rast v »zlati dobi kapitalizma« temeljila na rasti plač, ki je omogočila rast povpraševanja, to pa je spodbujalo visoke ravni investicij, s katerimi so bili realizirani profiti. Toda ob upadanju deleža plač – to je bilo spričo naraščanja plačne disperzije za nižje plačne razrede bržkone močnejše, kot sugerira Slika 8 (Priloga 2) – bi lahko pričakovali upad agregatnega povpraševanja in nižjo gospodarsko rast. V financializiranem gospodarstvu je to protislovje začasno mogoče rešiti oziroma odložiti s pomočjo zadolževanja. Tako se zdi, da je, vsaj kar zadeva ZDA, gospodarska rast v preteklih desetletjih vse bolj temeljila na zadolževanju. V osemdesetih letih je začel naraščati državni dolg (Priloga 2, Slika 7), hkrati pa se je v tem desetletju začela povečevati tudi zadolženost gospodinjstev, ki so ob stagnantnih dohodkih na ta način poskušala obdržati raven potrošnje. Pri tem je bila rast razpoložljivega dohodka gospodinjstev vse od osemdesetih let nižja od obrestnih mer, ki so jih ta plačevala za svoje dolgove, poleg tega pa se je vse bolj krčil tudi presežek primarne bilance sektorja gospodinjstev (Parenteau, 2006). Dolg ameriških gospodinjstev v razmerju do razpoložljivega dohodka se je v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja stabiliziral pri 60 %, v osemdesetih letih je začel naraščati, ta rast pa se je v drugi polovici devetdesetih, torej v času javnofinančne konsolidacije, še pospešila, tako da je pred izbruhom zadnje finančne krize dolg ameriških gospodinjstev narasel na 130 % razpoložljivega dohodka (Priloga 2, Slika 10).

Zadolževanje in potrošnja je podpirala rast vrednosti premoženja (delnic v devetdesetih letih in nepremičnin po letu 2000). Delež potrošnje v ameriškem gospodarstvu je sicer naraščal vse od osemdesetih let dvajsetega stoletja (Stockhammer, 2010a; Duménil & Lévy, 2011, str. 146–148). V ZDA so visoko gospodarsko rast v prvi polovici devetdesetih let poganjale zlasti investicije v fiksni kapital, ki so sledile hitri rasti profitov. Profitne stopnje so po letu 1997 upadle, a povpraševanje se je okrepilo z izdatki za potrošnja, ki so temeljili na hitri rasti cen delnic (Kotz, 2008). Napihovanje borznega mehurčka v drugi polovici devetdesetih so poganjala visoka pričakovanja v zvezi z »novo ekonomijo«; sistem delegiranega upravljanja skladov, v katerem je nenehno ocenjevanje skrčilo časovne horizonte profesionalnih investitorjev, ki so ob ocenjevanju na podlagi meril relativne uspešnosti (angl. *benchmarking*) prisiljeni vse bolj slediti indeksom; in ukrepi centralne banke, ki je s svojo podporo trgu investitorjem implicitno zagotovila brezplačno prodajno opcijo za njihove naložbe (Parenteau, 2005; Aglietta & Rebérioux, 2005, str. 175–181 in 185–188; Brenner, 2009).

S pokom borznega mehurčka na prelomu tisočletja so investicije v kapital upadle, vendar pa je resnejšo recesijo preprečila vztrajna rast potrošnje, ki sta jo omogočila zadolževanje po nizkih obrestnih merah, kar je poganjalo vrtoglavo rast cen nepremičnin, in znižanje osebnih davkov. Po letu 2004 se je potrošnja še vedno povečevala, naraščati pa so začele

tudi investicije v kapital, ki so sledile visokim profitom ameriških podjetij. Čeprav je rast plač stagnirala, je bilo povpraševanje podprto z zadolževanjem gospodinjstev (Kotz, 2008).

Nizke obrestne mere, s katerimi je ameriška centralna banka spodbujala zadolževanje, se sicer pogosto navajajo kot vzrok za nebrzdano zadolževanje in napihovanje nepremičninskega mehurčka. Toda zadolževanje gospodinjstev je pravzaprav preprečilo daljšo recesijo, ki bi sicer sledila poku borznega mehurčka v začetku desetletja. Po desetletjih stagnacije dohodkov tistega dela prebivalstva, ki je odvisno predvsem od dohodka iz dela, je bilo potrošnje (in s tem življenjsko raven gospodinjstev) mogoče vzdrževati le z naraščanjem zadolženosti gospodinjstev, kar so v zadnjem desetletju omogočali lažji dostop do posojil, ohlapna monetarna politika in posledična rast cen nepremičnin (Irvin, 2009; Bresser-Pereira, 2010; Stockhammer, 2010a; Hein, 2011). Povedano z drugimi besedami, stagnacija plač implicira ugodne pogoje za produkcijo presežne vrednosti, a hkrati implicira težave na strani realizacije, saj so plače hkrati vir povpraševanja. To protislovje je mogoče začasno rešiti z nizkimi obrestnimi merami in s premoženjskimi mehurčki, ki omogočajo nadomeščanje povpraševanja iz naslova plač z zadolževanjem in premoženjskim učinkom (Kotz, 2008, 2010; Brenner, 2009). Iz tega zornega kota bi torej lahko trdili, da je bila kriza med drugim cena za restavracijo »zdravih« temeljev kapitalizma oziroma za način, na katerega so bila razrešena protislovja keynesijanskega prijevka.

4.2.6 Vzroki evropske dolžniške krize

Financiranje potrošnje z zadolževanjem in visoki primanjkljaji na tekočem računu plačilne bilance ZDA predstavljajo le eno plat. Gospodarstvom s primanjkljaji na plačilni bilanci morajo namreč stati nasproti gospodarstva s presežki. V ZDA in še nekaterih gospodarstvih (na primer v Veliki Britaniji, Grčiji, Španiji in na Irskem) je prevladal model rasti, ki je temeljil na dolžniško financirani potrošnji gospodinjstev in premoženjskih mehurčkih (zlasti na nepremičninskem mehurčku). Visoke stopnje zadolževanja gospodinjstev so potisnile finančne bilance (angl. *financial balances*) zasebnega sektorja v negativno območje. Ker je tudi javni sektor hkrati beležil primanjkljaje oziroma vsaj ni beležil ustrezno visokih presežkov, so ta gospodarstva beležila primanjkljaje na tekočem računu plačilne bilance. Na drugi strani pa imamo skupino gospodarstev (na primer Nemčija, Japonska, Avstrija, Nizozemska, Švedska in Kitajska), v katerih je potrošnja naraščala počasneje, domače agregatno povpraševanje pa je bilo precej šibko. Gospodarska rast te skupine gospodarstev, ki je bila (z izjemo Kitajske in Švedske) v povprečju nižja od gospodarske rasti v prvi skupini dežel, je temeljila na izvoznih presežkih. Oba modela sta seveda v razmerju tesne soodvisnosti. Model na zadolževanju temelječe potrošnje implicira primanjkljaje na tekočem računu plačilne bilance in s tem gospodarstva s plačilnobilančnimi presežki, ki so pripravljena financirati te primanjkljaje. Na izvozu

temelječ model gospodarske rasti lahko deluje le, če se je tujina pripravljena zadolževati in absorbirati izvozne presežke (Hein, 2011; Stockhammer, 2010b, 2011).

Enake trende lahko opazimo tudi znotraj evroobmočja (Stockhammer, 2011), kjer so gospodarstva evropskega centra (zlasti Nemčija) v zadnjem desetletju beležile presežke na tekočem računu plačilne bilance, dežele periferije (predvsem Grčija, Portugalska in Španija) pa primanjkljaje (Priloga 2, Slika 11). Visoki in trajni primanjkljaji na tekočem računu plačilne bilance hkrati implicirajo, da so gospodarstva na periferiji evroobmočja finančni zlom leta 2008 in gospodarsko krizo, ki mu je sledila, pričakala z visokimi ravnmi zunanje zadolženosti. Vendar pa povečevanje zadolženosti na evropski periferiji v zadnjem desetletju ni izhajalo toliko iz visokih javnofinančnih primanjkljajev, temveč se je v tujini zadolževal predvsem zasebni sektor. Kot smo že omenili, se je javni dolg močno povečal z vladnimi ukrepi za reševanje krize leta 2008.

Položaji plačilnih bilanc gospodarstev centra in periferije evroobmočja odsevajo razlike v rasti stroškov dela na enoto proizvoda. Kot lahko vidimo na Sliki 12 (Priloga 2), so v preteklem desetletju stroški dela v Nemčiji in Avstriji naraščali dosti počasneje kot v deželah periferije evroobmočja. Počasnejša rast stroškov dela na enoto proizvoda v centru evroobmočja je predvsem rezultat gospodarske politike. V nemškem gospodarstvu, kjer je z naraščajočo internacionalizacijo nemškega kapitala prišlo do sprememb v pogledih delodajalcev na obstoječi socialni model, so bile sprejete reforme pod skupnim naslovom Agenda 2010 (Bruff, 2008). Reforme so poleg lažjega odpuščanja, nižjih prispevkov v zdravstveno blagajno, omejitev zgodnjega upokojevanja, rezov v davke in reforme zavoda za zaposlovanje prinesle tudi omejitve trajanja nadomestil za brezposelnost, kar je brezposelne nemške delavke in delavce prisililo k sprejemanju slabše plačanih delovnih mest (Deutsche Welle, 2003; IZA Compact, 2010). Pri krčenju stroškov so si nemška podjetja pomagala tudi z oddajanjem del zunanjim izvajalcem (angl. *outsourcing*) v Rusiji, Ukrajini in novih članicah EU iz Vzhodne Evrope. Nemška podjetja so zunanjim izvajalcem iz Vzhodne Evrope prepuščala predvsem tiste posle, pri katerih je potrebna visoko usposobljena delovna sila, kar je znižalo ceno domače visoko izobražene delovne sile (Marin, 2010).

Naravnost reform sicer odseva institucionalno arhitekturo evroobmočja, kjer je ob odsotnosti skupne evropske in z določili pakta za stabilnost in rast omejeni nacionalni fiskalni politiki, konservativni skupni monetarni politiki in prostem pretoku kapitala trg delovne sile postal temeljna institucija za doseganje konkurenčnosti gospodarstva (Stockhammer, 2011) – Nemčija je z uspešno kompresijo stroškov delovne sile zmagala v evropski tekmi vse do dna (Lapavitsas et al., 2010; De Grauwe, 2010a). Iz tega zornega kota lahko trdimo, da je kriza evroobmočja posledica neoliberalne institucionalne arhitekture evroobmočja, ki favorizira konkurenco med nacionalnimi trgi delovne sile s pomočjo njihove fleksibilizacije in krčenjem socialnih pravic.

4.2.7 Politika v krizi

V uvodu k pričujoči magistrski nalogi smo omenili, da je kriza leta 2008 povzročila zlom samoumevnosti, ki je v zvezi z gospodarskim in s širšim družbenim modela kapitalizma prevladala v preteklih desetletjih, in sprožila ostre doktrinarne debate. A dodati je potrebno, da nemir, ki ga je ta zlom povzročil, ni omejen na doktrinarne razprave – kriza in ukrepi za njeno reševanje so ulice v Evropi in ZDA napolnile s protestniki, ki zahtevajo spremembe obstoječega gospodarskega in družbenega modela. Ponekod (denimo v Italiji in Grčiji) so upori tako siloviti, da so morale demokratično izvoljene vlade odstopiti, na njihovo mesto pa so prišle tehnične vlade pod pokroviteljstvom mednarodne skupnosti. Te naj bi izpeljale ostre in boleče ukrepe za obvladovanje krize, ki jih diktirajo mednarodni finančni trgi. Protislovje med meščansko demokracijo in kapitalističnim trgom se je močno zaostriilo (King, Kitson, Konzelmann & Wilkinson, 2012).

4.3 Sklepne ugotovitve

V tem delu smo skušali pokazati, da je kriza leta 2008, ki se je v Evropi nadaljevala z dolžniško krizo evroobmočja, rezultat neoliberalnega načina razreševanja krize keynesijanskega projekta. Če so v času keynesijanskega projekta vir rasti povpraševanja predstavljale plače, ki so naraščale s produktivnostjo dela, je z upadanjem ekonomske in politične moči proletariata povpraševanje (in s tem gospodarska rast) v ZDA, Veliki Britaniji in v deželah periferije evroobmočja vse bolj temeljilo na zadolževanju in (preko premoženjskega učinka) napihovanju premoženjskih mehurčkov. Protislovja tega modela so se zaostriila s pokom nepremičninskega mehurčka. Dežele centra evroobmočja so ubrale strategijo razvoja, temelječega na izvoznih presežkih, katerih osnova je bila stiskanje stroškov dela. Evropska dolžniška kriza je razkrila šibkosti tega modela, saj se je problem zadolženosti periferije evroobmočja s krizo javnega dolga vrnil kot grožnja bankam centra evroobmočja.

Veliki povratek keynesijanstva je bil kratke sape – kakor hitro je prešla neposredna nevarnost recesije in so se borzni indeksi pobrali, je spet prevladala predkeynesijanska doktrina »zdravih« financ. To po eni plati povečuje nevarnost nove recesije v gospodarstvih kapitalističnega Zahoda, po drugi pa kaže, da neoliberalizem kljub krizi še ni poražen. Kakšna bo prihodnost kapitalističnih gospodarstev Zahoda, ni lahko napovedati. Upori na periferiji in v nekaterih državah centra EU ter pojav protikapitalističnih gibanj v ZDA pa kažejo, da se ljudje, ki za krizo niso odgovorni, s tovrstnim reševanjem težav nočejo zlahka sprijazniti. Zato je, če bo kriza trajala še dolgo, nemogoče izključiti radikalnejše spremembe v gospodarstvu in politiki.

5 ALTERNATIVE NEOLIBERALIZMU

Neoliberalizem, ki je nadomestil propadli keynesijanski projekt, danes še vedno predstavlja prevladujočo politično in ekonomsko ureditev. Toda njegova legitimnost in samoumevnost ekonomske doktrine, na kateri temelji, sta s krizo močno omajani. Na prvi pogled se zdi, da bi lahko situacijo, v kateri se danes nahajajo gospodarstva kapitalističnega Zahoda, zgodovinsko primerjali s situacijo v tridesetih letih dvajsetega stoletja, ko se je rojevala keynesijanska teoretska revolucija in je nastajal keynesijanski projekt. Toda pri tem je potrebno upoštevati pomembno razliko: verodostojne alternative, kakršno je denimo v kriznih tridesetih letih dvajsetega stoletja predstavljal dejansko obstoječi socialistični sistem v Sovjetski zvezi, danes ni. Odsotnost konkurenčnega družbenega modela otežuje doseganje sprememb v obstoječem sistemu in daje vtis, da ni nobene realne alternative, kar je nemara še hujše kot sama gospodarska kriza. Ali torej sploh obstajajo alternative?

5.1 Pekinški konsenz?

Medtem ko je kriza na kapitalistična gospodarstva Zahoda delovala uničujoče, se zdi, da je gospodarstva na Daljnem Vzhodu in v Latinski Ameriki le oplazila. Spričo gospodarskega uspeha teh gospodarstev v preteklih desetletjih Martin Wolf (2011) meni, da nekdanja periferija Velike Britanije in ZDA danes postaja središče svetovnega gospodarstva. Novi model državnega kapitalizma, ki se razvija na svetovni periferiji, je po mnenju nekaterih »najmogočnejši nasprotnik, s katerim se je liberalni kapitalizem kadar koli soočil« (Economist, 2012). Kot alternativa neoliberalnemu modelu se zato ponuja model državnega kapitalizma z avtoritarno oblastjo, ki se razvija na svetovni periferiji.

V tem kontekstu zbuja največ zanimanja Kitajska, ki je s tržno naravnanimi reformami v preteklih tridesetih letih postala svetovna gospodarska velesila. Nekateri menijo, da je kitajska pot tržnih reform pot standardne neoliberalne doktrine, pri čemer vladajoča elita legitimnost za reforme črpa iz gospodarskih rezultatov (Yao, 2010). Spet drugi kitajski model vidijo povsem drugače. Joshua Cooper Ramo, ki je za kitajski model gospodarskega razvoja v aluziji na washingtonski konsenz skoval izraz »pekinški konsenz«, je v slednjem prepoznal tri pomembne značilnosti: inovativnost, socialno naravnost in odprtost do zunanjih vplivov, ki pa jih Kitajska prilagaja svojim potrebam oziroma jih lokalizira (Cooper Ramo, 2004). Podobno tudi Arrighi poudarja kitajski gradualizem namesto neoliberalne šok terapije, ohranjanje družbene stabilnosti, ki spremlja prestrukturiranje kitajskega gospodarstva, in preudarno usmerjanje sil, ki jih je to prestrukturiranje sprostilo. Temeljno značilnost kitajske poti tržnih reform (v ostrem nasprotju z evropskim razvojem) vidi v t.i. akumulaciji brez razlastitve (Arrighi, 2007, str. 351–361). Čeprav opaža, da so s tržnimi reformami narasle tudi dohodkovne razlike, pa poudarja pritisk na komunistično partijo Kitajske, ki jo socialni nemiri silijo v promocijo bolj uravnoteženega razvoja (Arrighi, 2007, str. 365–378). Tako za Arrighija kitajski model tržnega, ne pa tudi

tradicionalnega kapitalističnega gospodarstva predstavlja upanje za vznik novega, nekapitalističnega svetovnega reda (Arrighi, 2007, str. 389).

Zanimivo je, da Minqui Li (2010), ki je – prav tako kot Arrighi – predstavnik šole svetovnih sistemov, na kitajske tržne reforme gleda z nasprotnega konca; zanj kitajska pot tržnih reform v prvi vrsti predstavlja sestavni del obrata k neoliberalizmu na svetovni ravni, saj je na Kitajskem ustvarila pogoje za kapitalistično eksploatacijo, v svetovnem merilu pa izjemno povečala vrste rezervne armade in poceni delovne sile. V nasprotju z Arrighijem, ki ga privlači domnevno tesna povezanost kitajske komunistične partije s širokimi sloji delavcev in kmetov, Li opozarja na odmik partije od proletariata (Li, str. 103–107). Podobno meni tudi Andreas (2008), ki sicer priznava, da je sistem, ki se je na Kitajskem izoblikoval v osemdesetih letih, dejansko kazal nekatere značilnosti nekapitalističnega tržnega gospodarstva, a ugotavlja, da je po letu 1992 prišlo do radikalnejših sprememb v smeri kapitalistične ureditve.

Poročila institucij, ki se ukvarjajo s položajem delavskega razreda na Kitajskem, pritrjujejo Lijeveemu in Andreasovemu pogledu. Kakih trideset milijonov delavcev in delavk s privatizacijo državnih podjetij ni izgubilo le zaposlitve, ampak so (pogosto) osta(ja)li tudi brez zaostalih plač, pokojnin in socialnih prispevkov. Ko so izčrpali vsa pravna sredstva in se zatekli k javnim protestom, so jih oblasti zatrle z izredno trdimi ukrepi (denimo z institutom prevzgoje z delom) (China Labour Bulletin, 2008a). Proces privatizacije na Kitajskem prav gotovo ne govori v prid Arrighijevi tezi o akumulaciji brez razlastitve. Poleg tega je vprašljiva tudi teza o socialni naravnosti tržnih reform na Kitajskem, saj velik del tamkajšnje delovne sile predstavljajo migrantski delavci in delavke, ki jih je danes na Kitajskem med 130 in 200 milijonov, in so kot drugorazredni državljani izpostavljeni diskriminaciji in grozljivemu izkoriščanju (China Labour Bulletin, 2008b). Res je sicer, da je prebujajoče se delavsko gibanje v zadnjih letih uspelo centralne oblasti prisiliti v nekatere spremembe delavske zakonodaje in celo doseči, da so te posredovale v sporih z zasebnimi delodajalci, toda te spremembe niso posledica državne politike, temveč plod delavskih uporov (China Labour Bulletin, 2009). Če torej kaj na Kitajskem vzbuja upanje, to prav gotovo ni tamkajšnji gospodarski in družbeni model, pač pa naraščajoča odločnost tamkajšnjega proletariata.

Odmik od neoliberalnega washingtonskega konsenza je Kitajski dejansko omogočil uveljavljanje lastnega gospodarskega modela, gospodarski razcvet in krepitev njenega položaja v mednarodnih odnosih, ni pa odpravil eksploatacije oziroma razrednih nasprotij kapitalističnega produkcijskega načina. S tega gledišča ni avtoritarni državni kapitalizem nič boljši od neoliberalizma, saj nima nikakršnih emancipacijskih učinkov.

5.2 Povratak keynesijanizma?

Kaj pa vrnitev keynesijanizma, ki se zdi najverjetnejša alternativa neoliberalizmu na Zahodu? V nasprotju z neoliberalizmom in avtoritarnim državnim kapitalizmom keynesijanizem lahko prinese določene emancipacijske učinke: kot je ugotovil že Kalecki, polna zaposlenost in država blaginje, ki sta igrali pomembno vlogo v keynesijanskem projektu, zmanjšujeta odvisnost mezdnih delavcev od delodajalcev in s tem omogočata večjo enakopravnost v ekonomskih odnosih. Toda prav v tem je kleč. Keynesijanizem ne odpravlja kapitalističnih odnosov in ne rešuje razrednih nasprotij, ampak jih enostavno ignorira, saj poskuša zgraditi harmonično kapitalistično družbo. Glede na usodo keynesijanskega projekta v drugi polovici dvajsetega stoletja ni nobenega zagotovila, da bi tak sistem, ko bi se delavski razred spet okrepil, deloval kaj bolje, kot je deloval v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Rešitve, ki jih ponuja postkeynesijanska teorija v obliki dohodkovne politike ali drugih kompromisov, so nezadostne, saj spremembe v relativni moči razredov slej kot prej spodmaknejo tla, na katerih so ti kompromisi sklenjeni.

5.3 Odprava kapitalizma?

V drugem delu smo zagovarjali tezo, da je keynesijanski projekt propadel zato, ker je rahljanje podrejanja delovne sile kapitalu prišlo v navzkrižje z logiko kapitalističnih odnosov, v tretjem pa, da je neoliberalizem razrešil krizo keynesijanskega projekta tako, da je okrepil odnose podrejanja in s tem izničil njegove emancipacijske učinke. Obenem je potrebno priznati, da so bili v obdobju neoliberalizma doseženi številni pomembni premiki v boju proti zatiranju na podlagi spola, spolne usmerjenosti, rase in etnične pripadnosti.⁴⁶

Emancipacijska strategija prihodnosti bo morala ohraniti in celo okrepiti kulturne pridobitve, ki so bile izbojevane v preteklih desetletjih, hkrati pa odpraviti odnose podrejanja v ekonomskem polju. Ohranitev kulturnih pridobitev se sicer zdi lažje dosegljiva – kot smo že večkrat poudarili, zahteve novih političnih gibanj niso nujno v nasprotju s kapitalistično logiko. Izkušnja keynesijanskega projekta je pokazala, da je odpravo zatiranja v ekonomskem polju dosti težje doseči brez korenitih posegov v družbeni in ekonomski sistem. Če je namreč keynesijanizem poskušal odpraviti »zatiralsko moč kapitalista« (Keynes, 2006, str. 380), ne da bi pri tem odpravil kapitalistične odnose, je kriza sedemdesetih, ki je v tem pogledu sledila iz samega uspeha keynesijanizma, razkrila protislovja te strategije. Če je propad keynesijanskega projekta pokazal, da mora biti delovna sila v kapitalizmu disciplinirana oziroma podrejena kapitalu (kar je neoliberalizem tudi uresničil), tedaj je potrebno, če hočemo odpraviti odnose podrejanja v

⁴⁶ S tem ne trdimo, da je neoliberalizem zaslužen za te pridobitve, temveč le, da te niso v nasprotju z njegovo temeljno logiko, ki meri na disciplinacijo proletariata.

polju ekonomije, odpraviti kapitalistična razmerja. Videti je torej, da je odprava kapitalističnih razmerij edina resna alternativa, ki jo ima levica na voljo.

SKLEP

V prvem delu smo razvili tezo, da je keynesijanska revolucija in keynesijanski ekonomsko politični projekt, ki na njej temelji, razsvetljenski projekt družbene osvoboditve, saj od družbe zahtevata, da se prepozna v »objektivnih« pogojih, ki ji stopajo naproti v obliki tuje sile in skladno s tem spoznanjem prevzame lastno usodo v svoje roke ter zasleduje cilje družbene pravičnosti in gospodarske stabilnosti. Kar keynesijansko razsvetljenje pri tem spregleda, je razredna sestava družbe: če naj družba določa lastno usodo in uveljavlja cilje družbene pravičnosti, mora obstajati splošno soglasje o pravičnosti in družbenih ciljih, vendar pa kapitalistično družbo preči razredni boj, ki izključuje harmonijo predstav in ciljev. Prav to je pokazal razpad keynesijanskega projekta, ko je razkroj kapitalistične discipline razgalil nemožnost keynesijanskega razrednega kompromisa.

Vendar pa ta spregled razrednih odnosov še ne pomeni, da keynesijanski projekt ni imel emancipacijskih učinkov. Nasprotno, če so naša izvajanja v drugem delu teksta pravilna, je keynesijanski projekt razpadel prav zaradi tega, ker je iz kapitalističnih odnosov precej uspešno odstranil njihovo zatiralsko komponento: polna zaposlenost in država blaginje sta v dobršni meri razrahljala spono, ki v kapitalističnem produkcijskem načinu formalno svobodnega posameznika vklepajo v odnose hlapčevstva. Prav zato, ker je keynesijanski projekt predpostavljal kapitalizem brez kapitalističnega zatiranja, lahko trdimo, da je njegov propad posledica njegovega uspeha.

To pa ni bil edini učinek keynesijanskega projekta. Kot smo pokazali v drugem delu teksta, je v keynesijanskem projektu prišlo do razkola na levici. Do tega razcepa na »staro« in »novo« levico, torej na politično ekonomsko na eni in kulturno kritiko kapitalizma na drugi strani, pride na višku keynesijanske prosperitete, ki je izboljšala materialni položaj delavcev ter okrepila politično in ekonomsko moč proletariata, hkrati pa ustvarila vtis, da so problemi materialne deprivacije in ekonomske eksploatacije preseženi in kot taki niso več temeljni problemi kapitalizma.

Neoliberalna restavracija »zdravih« kapitalističnih odnosov, ki je sledila propadu keynesijanskega projekta, je pokazala, da je bilo to prepričanje zgrešeno, saj je bil njen odgovor na zagate keynesijanskega kapitalizma v prvi vrsti usmerjen proti ekonomski in politični moči proletariata. Hkrati je pokazala, da je zahteve, ki jih je postavljala kulturni boj novih političnih gibanj, mogoče brez večjih težav prilagoditi delovanju kapitalističnega sistema. To seveda ne pomeni, da boj za pravice tistih, ki so zatirani zaradi svoje spolne usmerjenosti, rase, spola in nacionalne pripadnosti, ni pomemben – ta boj mora biti del vsakega progresivnega gibanja na levici. Pomeni pa potrebo po pripoznanju, da je v

kapitalizmu razredni boj med delom in kapitalom neodpravljen in da je zato delavski boj temeljni boj proti zatiranju v kapitalizmu.

Neoliberalno razreševanje protislovij keynesijanskega projekta je proizvedlo nova protislovja, katerih odraz je globoka gospodarska kriza, ki je z vso silovitostjo izbruhnila leta 2008. Kot smo večkrat poudarili, je kriza leta 2008 povzročila zlom samoumevnosti prevladujoče ekonomske doktrine in kapitalističnega družbenega modela ter zaostрила družbene boje. S tem prevladujoča doktrina seveda še ni dokončno poražena, saj se zdi, da ji je kljub težavam v zadnjem letu ali dveh uspelo obdržati prevlado v javnih debatah in v politiki – povratek keynesijanizma je služil le stabilizaciji razmer, nato pa je bil spet odpravljen v prid doktrine »zdravih« financ.

Ali bo neoliberalizem kot prevladujoča politično ekonomska ureditev obstal, je nemogoče napovedati. Še težje je govoriti o tem, kaj bi ga lahko nadomestilo. Na svetovni periferiji se je razvil sistem avtoritarnega državnega kapitalizma, medtem ko na kapitalističnem Zahodu potekajo razprave o povratku keynesijanizma. Toda, kot smo poskušali pokazati, so družbene implikacije keynesijanskega projekta nezdružljive s kapitalistično disciplino, sistem avtoritarnega državnega kapitalizma pa je brez vsakega emancipacijskega potenciala in ni v tem pogledu nič boljši od neoliberalizma. Morda pa je spet prišel čas za razmislek o odpravi samega kapitalizma.

LITERATURA IN VIRI

1. Adorno, T. W. (2000). Culture industry reconsidered. V M. Miles, I. Borden & T. Hall (ur.), *The city cultures reader* (str. 163–68). London: Routledge.
2. Aglietta, M. (2000). Shareholder value and corporate governance: Some tricky questions. *Economy and Society*, 29(1), 146–159.
3. Aglietta, M. (2008). Understanding the structured credit crisis. *La Lettre du CEPII*. Najdeno 9. maja 2010 na spletnem naslovu <http://www.cepii.fr/anglaisgraph/publications/lettre/summary/2008/let275ang.htm>
4. Aglietta, M., & Rebérioux, M. (2005). *Corporate governance adrift: A critique of shareholder value*. Cheltenham: Edward Elgar.
5. Althusser, L. (2000). Ideologija in ideološki aparati države. V *Izbrani spisi* (str. 53–110). Ljubljana: Založba /*cf.
6. Althusser, L. (2006). *Reading Capital*. London: Verso.
7. Amable, B. (2000). Institutional complementarity and diversity of social systems of innovation and production. *Review of International Political Economy*, 7(4), 645–687.
8. Amable, B. (2003). *The diversity of modern capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
9. Amable, B. (2009). Structural reforms in Europe and the (in)coherence of institutions. *Oxford Review of Economic Policy*, 25(1), 17–39.
10. Amable, B., Gatti, D., & Schumacher, J. (2006). Welfare state retrenchment: The partisan effect revisited. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(3), 426–444.
11. Annual macro-economic database. (b.l.). *Adjusted wage share: total economy: as percentage of GDP at current factor cost*. Najdeno 15. avgusta 2011 na spletnem naslovu http://ec.europa.eu/economy_finance/db_indicators/ameco/index_en.htm
12. Annual macro-economic database. (b.l.). *Nominal unit labour costs: total economy*. Najdeno 15. avgusta 2011 na spletnem naslovu http://ec.europa.eu/economy_finance/db_indicators/ameco/index_en.htm
13. Andreas, J. (2008). Changing colours in China. *New Left Review*, (54), 123–142.
14. André, C. (2002). The welfare state and institutional compromises: From origins to contemporary crisis. V R. Boyer & Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art* (str. 94–100). London: Routledge.
15. Arestis, P., & Sawyer, M. (2005). Neoliberalism and the Third Way. V A. Saad-Filho & D. Johnston (ur.), *Neoliberalism: A critical reader* (str. 177–183). London: Pluto Press.
16. Arestis, P., & Sawyer, M. (2010). The return of fiscal policy. *Journal of Post Keynesian Economics*, 32(3), 327–346.
17. Armstrong, P., Glyn, A., & Harrison, J. (1991). *Capitalism since 1945*. London: Basil Blackwell.

18. Arrighi, G. (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of the twenty-first century*. London: Verso.
19. Arrighi, G. (2009). *Dolgo dvajseto stoletje*. Ljubljana: Sophia.
20. Arrighi, G., Hopkins, T. H., & Wallerstein, I. (1989). *Antisystemic Movements*. London: Verso.
21. Atkinson, A. B. (2003). Income inequality in OECD-countries: Data and explanations. *CESifo Economic Studies*, 49(4), 479–513.
22. Atkinson, A. B., Piketty, T., & Saez, E. (2011). Top incomes in the long run of history. *Journal of Economic Literature*, 49(1), 3–71.
23. Balcerowicz, L. (2009, 13. maj). This has not been a pure failure of markets. *Financial Times*. Najdeno 15. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://blogs.ft.com/capitalismblog/2009/05/14/this-has-not-been-a-pure-failure-of-markets/#axzz1k17An3uq>
24. Bank for International Settlements. (2009). *79th annual report: 1 April 2008-31 March 2009*. Basel: Bank for International Settlements.
25. Bank for International Settlements. (2010). *80th annual report: 1 April 2009-31 March 2010*. Basel: Bank for International Settlements.
26. Barro, R. J. (2009, 22. januar). Government spending is no free lunch. *The Wall Street Journal*. Najdeno 8. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://online.wsj.com/article/SB123258618204604599.html>
27. Bauman, Z. (2008). *Identiteta: pogovori z Benedettom Vecchijem*. Ljubljana: Založba /*cf.
28. BBC. (2011a, 30. junij). *Greek government austerity measures*. Najdeno 12. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.bbc.co.uk/news/business-13940431>
29. BBC. (2011b, 20. julij). *EU austerity drive country by country*. Najdeno 12. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.bbc.co.uk/news/10162176>
30. Berger, A. N., Kashyap, A. K., & Scalise, J. M. (1995). The transformation of the U. S. banking industry: What a long, strange trip it's been. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1995(2), 55–218.
31. Boltho, A., & Glyn, A. (2006). Prudence or profligacy: Deficits, debt, and fiscal consolidation. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(3), 411–425.
32. Boyer, R. (2000). Is a finance-led growth regime a viable alternative to Fordism? A preliminary analysis. *Economy and Society*, 29(1), 111–145.
33. Boyer, R. (2002). From canonical Fordism to different modes of development. V R. Boyer in Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art* (str. 231–237). London: Routledge.
34. Boyer, R. (2005). How and why capitalisms differ. *Economy and Society*, 34(4), 509–557.

35. Boyer, R., & Juillard M. (2002). The United States: Goodbye, Fordism! V R. Boyer & Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art* (str. 238–246). London: Routledge.
36. Brenner, R. (2006). *The economics of global turbulence: The advanced capitalist economies from long boom to long downturn, 1945–2005*. London: Verso.
37. Brenner, R. (2009). What is good for Goldman Sachs is good for America: The origins of the present crisis. *Center for Social Theory and Comparative History, University of California*. Najdeno 14. novembra 2011 na spletnem naslovu <http://escholarship.org/uc/item/0sg0782h>
38. Bresser-Pereira, L. C. (2010). The global financial crisis and a new capitalism? *Journal of Post Keynesian Economics*, 32(4), 499–534.
39. Briggs, A. (2000). The welfare state in historical perspective. V C. Pierson & G. C. Francis (ur.), *The welfare state: A reader* (str. 16–29). Cambridge: Polity Press.
40. Brittan, S. (1975). The economic contradictions of democracy. *British Journal of Political Science*, 5(2), 129–159.
41. Brittan, S. (2009, 30. april). A catechism for a system that endures. *Financial Times*. Najdeno 15. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/6e92328a-35b4-11de-a997-00144feabdc0.html#axzz1jwZpoFZt>
42. Bruff, I. (2008). Germany's shift from the Alliance for jobs to Agenda 2010: The role of transnationalizing German capital. *Debatte*, 16(3), 273–289.
43. Bryan, D., & Rafferty, M. (2006). *Capitalism with derivatives: A political economy of financial derivatives, capital and class*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
44. Bryan, D., Martin, R., & Rafferty, M. (2009). Financialization and Marx: Giving labor and capital a financial makeover. *Review of Radical Political Economics*, 41(4), 458–472.
45. Callinicos, A. (2012). Contradictions of austerity. *Cambridge Journal of Economics*, 36(1), 65–77.
46. Carchedi, G. (2011). Behind and beyond the crisis. *International Socialism*. Najdeno 2. januarja 2012 na spletnem naslovu <http://www.isj.org.uk/index.php4?id=761&issue=132>
47. CESifo DICE. (2011) *General Government Gross Financial Liabilities, 1960–1912, as a percentage of nominal GDP*. Najdeno 29. oktobra 2011 na spletnem naslovu http://www.cesifo-group.de/portal/page/portal/ifoHome/a-wininfo/d3iiv/_DICE_details?_thid=17205955&_cat=c
48. China Labour Bulletin. (2008a). *No way out: Worker activism in China's state-owned enterprise reforms*. Hong Kong: Rights & Democracy.
49. China Labour Bulletin. (2008b). Migrant workers in China. *China Labour Bulletin*. Najdeno 14. februarja 2011 na spletnem naslovu <http://www.clb.org.hk/en/node/100259>

50. China Labour Bulletin. (2009). *Going it alone: The workers' movement in China (2007–2008)*. Hong Kong: Rights & Democracy.
51. Clarke, T. (2010). Recurring crises in Anglo-American corporate governance. *Contributions to Political Economy*, 29(1), 9–32.
52. Coates, D. (2012). Dire consequences: the conservative recapture of America's political narrative? *Cambridge Journal of Economics*, 36(1), 145–153.
53. Cochrane, J. H. (2009a). *Fiscal stimulus, fiscal inflation, or fiscal fallacies*. Najdeno 8. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://faculty.chicagobooth.edu/john.cochrane/research/papers/fiscal2.htm>
54. Cochrane, J. H. (2009b). How did Paul Krugman get it so Wrong? *Modeled Behavior*. Najdeno 8. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://modeledbehavior.com/2009/09/11/john-cochrane-responds-to-paul-krugman-full-text/>
55. Cockshott, P., & Zachariah, D. (2010). Credit crunch: Origins and orientation. *Science & Society*, 74(3), 343–361.
56. Cohen, D. (2006). *Globalization and its enemies*. Cambridge (MA): MIT Press.
57. Cohen, D. (2011). *Tri predavanja o postindustrijski družbi*. Ljubljana: Sophia.
58. Commission of the European Communities. (2004a, 20. april). *Fostering structural change: an industrial policy for an enlarged Europe*. Communication from the Commission. Brussels: Commission of the European Communities.
59. Commission of the European Communities. (2004b, 28. maj). *Employment and productivity and their contribution to economic growth*. Commission Staff Working Paper. Brussels: Commission of the European Communities.
60. The Conference Board. (2011). *Output, Labor and Labor Productivity Country Details, 1950–2011*. Najdeno 30. marca 2012 na spletnem naslovu <http://www.conference-board.org/data/economydatabase/>
61. Cooper, R. J. (2004). *The Beijing Consensus*. London: Foreign Policy Centre.
62. Cornwall, J. (1990). *The theory of economic breakdown: An institutional-analytical approach*. Cambridge: Basil Blackwell.
63. Cornwall, W. (2003). New Keynesian Economics. V J. E. King (ur.), *The Elgar Companion to post Keynesian economics* (str. 275–279). Cheltenham: Edward Elgar.
64. Crosbie, P., & Bohn, J. (2003). *Modeling Default Risk*. San Francisco: Moody's.
65. Crotty, J. (1999). Was Keynes a corporatist? Keynes's radical views on industrial policy and macro policy in the 1920s. *Journal of Economic Issues*, 33(3), 555–577.
66. Crotty, J. (2000). *Trading state-led prosperity for market led stagnation: From the golden age to global neoliberalism*. Amherst: Political Economy Research Institute.
67. Crotty, J. (2003). The neoliberal paradox: The impact of destructive product market competition and impatient finance on nonfinancial corporations in the neoliberal era. *Review of Radical Political Economics*, 35(3), 271–279.
68. Crotty, J. (2009). Structural causes of the global financial crisis: a critical assessment of the 'new financial architecture'. *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 563–580.

69. Crotty, J. (2011). The great austerity war: What caused the deficit crisis and who should pay to fix it? *Working Paper Series No. 260*. Amherst (MA): Political Economy Research Institute.
70. Davidson, P. (2010). Editor's corner: Making dollars and sense of the U. S. government debt. *Journal of Post Keynesian Economics*, 32(4), 663–667.
71. DeLong, B. J. (2009a). Fama's fallacy, take I: Eugene Fama rederives the »treasury view«. *Brad DeLong*. Najdeno 8. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://delong.typepad.com/sdj/2009/01/eugene-fama-rederives-the-treasury-view-a-guestpost-from-montagu-norman.html>
72. DeLong, B. J. (2009b). Time to bang my head against the wall some more (pre-elementary monetary economics department). *Brad DeLong*. Najdeno 8. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://delong.typepad.com/sdj/2009/01/time-to-bang-my-head-against-the-wall-some-more-pre-elementary-monetary-economics-department.html>
73. De Grauwe, P. (2010a). Crisis in the Eurozone and how to deal with it. *CEPS Policy Brief No. 204*. Bruselj: Centre for European policy Studies.
74. De Grauwe, P. (2010b). Fighting the wrong enemy. *VOX*. Najdeno 23. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5062>
75. Deakin, S., & Singh, A. (2008). The stock market, the market for corporate control and the theory of the firm: Legal and economic perspectives and implications for public policy. *Working Paper No. 365*. Cambridge: University of Cambridge.
76. Debenjak, B. (2006). Urok razsvetljenstva in njegova dialektika. V M. Horkheimer & T. W. Adorno, *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti* (str. 287–300). Ljubljana: Studia Humanitatis.
77. Deutsche Welle. (2003, 17. oktober). *A quick guide to 'Agenda 2010'*. Najdeno 23. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,988374,00.html>
78. Dolar, M. (1992). *Samozavedanje: Heglova fenomenologija duha II*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
79. Dolar, M. (2002). *O skoposti in o nekaterih z njo povezanih rečeh: tema in variacije*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
80. Dolar, M. (2008, 3. maj). (Z)maj: maj '68. *Sobotna priloga Dela*, str. 10–11.
81. Dos Santos, P. (2009). On the Content of Banking in Contemporary Capitalism. *Historical Materialism*, 17(2), 180–213.
82. Duménil, G., Glick, M., & Lévy, D. (2001). Brenner on competition. *Capital & Class*, 25(2), 61–77.
83. Duménil, G., & Lévy, D. (2002). The profit rate: where and how much did it fall? Did it recover? *Review of Radical Political Economics*, 34(2), 437–461.
84. Duménil, G., & Lévy, D. (2004). The real and financial components of profitability (United States, 1952–2000). *Review of Radical Political Economics*, 36(1), 82–110.

85. Duménil, G., & Lévy, D. (2005a). Brenner on distribution. *Gérard DUMÉNIL – Dominique LÉVY home page*. Najdeno 15. julija 2010 na spletnem naslovu <http://www.jourdan.ens.fr/levy/biblioa.htm>
86. Duménil, G., & Lévy, D. (2005b). Costs and benefits of neoliberalism. *Gérard DUMÉNIL – Dominique LÉVY home page*. Najdeno 15. julija 2010 na spletnem naslovu <http://www.jourdan.ens.fr/levy/biblioa.htm>
87. Duménil, G., & Lévy, D. (2005c). The neoliberal (counter)revolution. V A. Saad-Filho & D. Johnston (ur.), *Neoliberalism: A critical reader* (str. 9–19). London: Pluto Press.
88. Duménil, G., & Lévy, D. (2011). *The crisis of neoliberalism*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
89. Dünhaupt, P. (2010). Financialization and the rentier income share – evidence from the USA and Germany. *IMK Working Paper 2/2010*. Düsseldorf: Hans Boeckler Foundation.
90. Dymski, G. A. (2009). Racial exclusion and the political economy of the subprime crisis. *RMF Discussion Paper No. 2*. London: Research on Money and Finance.
91. Dymski, G. A. (2010). Why the subprime crisis is different: a Minskyian approach. *Cambridge Journal of Economics*, 34(2), 239–255.
92. The Economist. (21. januar, 2012). *The visible hand*. Najdeno 19. marca 2012 na spletnem naslovu <http://www.economist.com/node/21542931>
93. Eichengreen, B. (2007). *The European economy since 1945: Coordinated capitalism and beyond*. Princeton: Princeton University Press.
94. Eichengreen, B. (2008). *Globalizing capital: A history of the international monetary system*. Princeton: Princeton University Press.
95. Epstein, G. A. (2005). Introduction: Financialization and the world economy. V G. A. Epstein (ur.), *Financialization and the world economy* (str. 3–16). Cheltenham: Edward Elgar.
96. EUROSTAT. (2011). *Balance of the current account*. Najdeno 1. aprila 2011 na spletnem naslovu http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
97. Fama, E. F. (2009). Bailouts and Stimulus Plans. *Fama/French Forum*. Najdeno 8. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://www.dimensional.com/famafrench/2009/01/bailouts-and-stimulus-plans.html>
98. Federal Reserve Board. (b.l.). *Flow of funds accounts: Historical data*. Najdeno 20. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.federalreserve.gov/datadownload/Choose.aspx?rel=Z.1>
99. Foucault, M. (1991). Subjekt in oblast: zakaj preučevati oblast: vprašanje subjekta. V M. Dolar (ur.), *Vednost – oblast – subjekt* (str. 103–120). Ljubljana: Krt.
100. Franzese, R. J. Jr. (2003). Institutional and sectoral interactions in monetary policy and wage-price bargaining. V P. A. Hall & D. Soskice (ur.), *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (str. 104–144). New York: Oxford University Press.

101. Freeman, R. B. (2005). What really ails Europe (and America): The doubling of the global workforce. *The Globalist*. Najdeno 13. junija 2010 na spletnem naslovu <http://www.theglobalist.com/storyid.aspx?StoryId=4542>
102. Freeman, R. B. (2008). The new global labor market. *Focus*, 26(1), 1–6.
103. Freeman, R. B. (2010). It's financialization! *International Labour Review*, 149(2), 163–183.
104. Friedman, M. (1968). The role of monetary policy. *The American Economic Review*, 58(1), 1–17.
105. Friedman, M. (1997). John Maynard Keynes. *Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly*, 83(2), 1–23.
106. Friedman, M. (1969). *Capitalism and freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.
107. Froud, J., Johal, S., & Williams, K. (2002). Financialisation and the coupon pool. *Capital & Class*, 26(3), 119–151.
108. Fullwiler, S., & Wray, L. R. (2010). Quantitative easing and proposals for reform of monetary policy operations. *Working Paper No. 645*. New York: Levy Economics Institute of Bard College.
109. Galbraith, J. K. (1970). *Nova industrijska država*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
110. Galbraith, J. K. (1987). *Economics in perspective: A critical history*. Boston: Houghton Mifflin Company.
111. Gandolfo, G. (1995). *International economics II: International monetary theory and open-economy macroeconomics*. Berlin: Springer-Verlag.
112. Gatti, D., & Glyn, A. (2006). Welfare states in hard times. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(3), 301–312.
113. Giddens, A. (2000). *Tretja pot: prenova socialne demokracije*. Ljubljana: Orbis.
114. Glyn, A. (1997). Does aggregate profitability really matter? *Cambridge Journal of Economics*, 21(5), 593–613.
115. Glyn, A. (2003). Labour market deregulation and Europe's employment problems. *Recession, Inflation and the Prospects for Equitable Growth*« AEA/URPE. Najdeno na spletnem naslovu <http://www.countdownnet.info/archivio/analisi/europa/229.pdf>
116. Glyn, A. (2006). Will Marx be proved right? *Oxonomics*, 1(1), 13–16.
117. Glyn, A. (2007a). *Capitalism unleashed: Finance, globalization and welfare*. Oxford: Oxford University Press.
118. Glyn, A. (2007b). Explaining Labor's Declining Share of National Income. *Intergovernmental Group of Twenty Four, G-24 Policy Brief, No. 4*. Najdeno 5. aprila 2010 na spletnem naslovu <http://www.g24.org/PDF/pbno4.pdf>.
119. Glyn, A., Howell, D., & Schmitt, J. (2006). Labor market reforms: The evidence does not tell the orthodox tale. *Challenge*, 49(2), 5–22.

120. Glyn, A., Lipietz, A., Hughes, A., & Singh, A. (1988). The rise and fall of the golden age. *Cambridge Working Papers in Economics* 884. Cambridge (UK): University of Cambridge.
121. Guttman, R. (2002). Money and credit in régulation theory. V R. Boyer & Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art* (str. 57–63). London: Routledge.
122. Habermas, J. (1981). New social movements. *Telos*, (49), 33–37.
123. Hall, P. A., & Soskice, D. (2003). An Introduction to varieties of capitalism. V P. A. Hall & D. Soskice (ur.), *Varieties of capitalism: the institutional foundations of comparative advantage* (str. 1–68). New York: Oxford University Press.
124. Haralambos, M., & Holborn, M. (1999). *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
125. Harrigan, F., & McGregor, P. G. (1991). The macroeconomics of the Chicago school. V D. Mair & A. Miller (ur.), *A modern guide to economic thought: An introduction to comparative schools of thought in economics*. Cheltenham: Edward Elgar.
126. Hegel, G. W. F. (1998). *Fenomenologija duha*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
127. Hegel, G. W. F. (1999). *Filozofija svetovne zgodovine: predavanja. Del 1, Um v zgodovini*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
128. Hein, E. (2011). Distribution, 'financialisation' and the financial and economic crisis implications for post-crisis economic policies. *MPRA Paper No. 31180*. Berlin: Berlin School of Economics and Law.
129. Hobsbawm, E. J. (2000). *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
130. Horkheimer, M., & Adorno T. W. (2006). *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
131. Horn, L. (2012). Corporate governance in crisis? The politics of EU corporate governance regulation. *European Law Journal*, 18(1), 83–107.
132. Howell, C. (1998). Restructuring British public sector industrial relations: State policies and trade union responses. *Policy Studies Journal*, 26(2), 293–309.
133. Howell, C. (2005). *Trade unions and the state: The construction of industrial relations institutions in Britain, 1890–2000*. Princeton: Princeton University Press.
134. Howell, D. R., & Rehm, M. (2009). Unemployment compensation and high European unemployment: A reassessment with new benefit indicators. *Oxford Review of Economic Policy*, 25(1), 60–93.
135. Hudson, M. (2010). From Marx to Goldman Sachs: The fictions of fictitious capital, and the financialization of industry. *Critique*, 38(3), 419–444.
136. Irvin, G. (2009). From profit squeeze to wage squeeze. *Renewal*, 17(3), 11–21.
137. Ivanko, Š. (2005). *Teorija organizacije*. Ljubljana: Fakulteta za upravo.
138. IZA Compact. (2003). Courage to reform! Renowned economists appeal to German political decision makers. *IZA Compact*, (julij/avgust), 1–3.

139. IZA Compact. (2010). German reforms pay off: Labor market largely unaffected by crisis: IZA proposes »Agenda 2020« to achieve full employment. *IZA Compact*, (julij/avgust), 1–4.
140. Jayadev, A., & Epstein, G. (2007). The correlates of rentier returns in OECD countries. *Working Paper Series No. 123*. Amherst (MA): Political Economy Research Institute.
141. Jaklič, M. (1999). *Poslovno okolje podjetja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
142. Jessop, B. (2002). *The future of the capitalist state*. Cambridge: Polity.
143. Juillard, M. (2002). Accumulation Regimes. V R. Boyer & Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art* (str. 153–160). London: Routledge.
144. Kajzer, A. (2005). Pojem fleksibilnosti trga dela in stanje na trgu dela v Sloveniji. *Delovni zvezek 14/2005*. Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj.
145. Kalecki, M. (1938). The determinants of distribution of the national income. *Econometrica*, 6(2), 97–112.
146. Kalecki, M. (1954). *Theory of economic dynamics: An essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy*. London: Allen & Unwin.
147. Kalecki, M. (1990a). Essay on the Business Cycle Theory. V J. Osiatyński (ur.), *Collected works of Michal Kalecki (vol. 1): Capitalism: Business cycles and full employment* (str. 65–108). Oxford: Oxford University Press.
148. Kalecki, M. (1990b). Political Aspects of Full Employment. V J. Osiatyński (ur.), *Collected works of Michal Kalecki (vol. 1): Capitalism: Business cycles and full employment* (str. 347–356). Oxford: Oxford University Press.
149. Kalecki, M. (1990c). Three Ways to Full Employment. V J. Osiatyński (ur.), *Collected works of Michal Kalecki (vol. 1): Capitalism: business cycles and full employment* (str. 356). Oxford: Oxford University Press.
150. Kant, I. (1987). Odgovor na vprašanje: kaj je razsvetljenstvo? *Filozofski vestnik*, 8(2), 9–13.
151. Kant, I. (1993). *Kritika praktičnega uma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
152. Kaufman, B. (2004). *The global evolution of industrial relations: Events, ideas and the IIRA*. Ženeva: International Labour Office.
153. Keynes, J. M. (1963). Am I a liberal? V *Essays in persuasion* (str. 323–338). New York: The Norton Library.
154. Keynes, J. M. (2006). *Splošna teorija zaposlenosti obresti in denarja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
155. Kindleberger, C. P. (2000). *Manias, panics, and crashes: A history of financial crises*. Hoboken: John Wiley & Sons.
156. King, L., Kitson, M., Konzelmann, S., & Wilkinson, F. (2012). Making the same mistake again—or is this time different? *Cambridge Journal of Economics*, 36(1), 1–15.

157. Kitromilides, Y. (2011). Deficit reduction, the age of austerity, and the paradox of insolvency. *Journal of Post Keynesian Economics*, 33(3), 517–536.
158. Komisija Evropskih skupnosti. (2005, 2. februar). *Skupna prizadevanja za gospodarsko rast in nova delovna mesta: nov začetek za Lizbonsko strategijo*. Sporočilo spomladanskemu Evropskemu svetu. Bruselj: Komisija Evropskih skupnosti.
159. Konzelmann, S., Wilkinson, F., Fovargue-Davies, M., & Sankey, D. (2010). Governance, regulation and financial market instability: The implications for policy. *Cambridge Journal of Economics*, 34(5), 929–954.
160. Kopač, A. (2004). *Aktivacija – obrat v socialni politiki*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
161. Kopač, A. (2005). Od brezpogojne k pogojevani državi blaginje – spremembe znotraj koncepta državljanstva. *Družboslovne razprave*, 21(49/45), 51–64.
162. Korpi, W. (2003). Welfare-state regress in Western Europe: Politics, institutions, globalization, and europeanization. *Annual Review of Sociology*, 29(1), 589–609.
163. Kotz, D. M. (2008). Contradictions of economic growth in the neoliberal era: Accumulation and crisis in the contemporary U. S. economy. *Review of Radical Political Economics*, 40(2), 174–188.
164. Kotz, D. M. (2010). The final conflict: What can cause a system-threatening crisis of capitalism? *Science & Society*, 74(3), 362–379.
165. Kovač, B. (2000). Nekateri vidiki politično ekonomske analize sodobne vloge države in trga v Sloveniji. *Teorija in praksa*, 37(3), 509–525.
166. Kovač, B. (2006). Keynes, keynesianizem in razvojne spremembe sodobne države blaginje – renesansa ali zaton keynesianske teoretske paradigme. *Naše gospodarstvo*, 52(posebna številka), 11–25.
167. Kregel, J. (2008). Minsky's cushions of safety: Systemic risk and the crisis in the U. S. subprime mortgage market. *Public Policy Brief No. 93*. New York: Levy Economics Institute of Bard College.
168. Kregel, J. (2010). No Going Back: Why We Cannot Restore Glass-Steagall's Segregation of Banking and Finance. *Public Policy Brief No. 107*. New York: Levy Economics Institute of Bard College.
169. Krippner, G. R. (2005). The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*, 3(2), 179–208.
170. Krugman, P. (2007). *The conscience of a liberal*. New York: W. W. Norton.
171. Krugman, P. (2009a). *Vrnitev ekonomske depresije in kriza leta 2008*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
172. Krugman, P. (2009b, 27. januar). A Dark Age of macroeconomics (wonkish). *The New York Times*. Najdeno na 5. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://krugman.blogs.nytimes.com/2009/01/27/a-dark-age-of-macroeconomics-wonkish/>

173. Krugman, P. (2009c, 2. september). How did economists get it so wrong? *The New York Times*. Najdeno na 5. februarja 2010 na spletnem naslovu http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html?_r=1&ref=paulkrugman
174. Kuhnle, S., & Alestalo, M. (2000). Growth, adjustments and survival of European welfare states. V S. Kuhnle, (ur.), *Survival of the European welfare state* (str. 3–18). London: Routledge.
175. Kumar, A. (2001). *Mednarodna ekonomika*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
176. Lacan, J. (1985). *Še*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
177. Lacan, J. (1994). Subverzija subjekta in dialektika želje v freudovskem nezavednem. V *Spisi* (str. 271–303). Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
178. Lacan, J. (2008). *Hrbtna stran psihoanalize*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
179. Laclau, E., & Mouffe, C. (1987). *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
180. Lapavistas, C. (2009a). Financialised capitalism: Crisis and financial expropriation. *RMF Discussion Paper No. 1*. London: Research on Money and Finance.
181. Lapavistas, C. (2009b). Financialisation, or the search for profits in the sphere of circulation. *RMF Discussion Paper No. 10*. London: Research on Money and Finance.
182. Lapavistas, C. (2011). Theorizing financialization. *Work Employment Society*, 25(4), 611–626.
183. Lapavistas, C., Kaltenbrunner, A., Lambrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., & Michell, J. (2010). The Eurozone between austerity and default. *RMF Occasional Report*. London: Research on Money and Finance.
184. Lash, S., & Urry, J. (1987). *The end of organized capitalism*. Oxford: Polity Press.
185. Lavoie, M. (1992). *Foundations of post-Keynesian economic analysis*. Cheltenham: Edward Elgar.
186. Lazonick, W. (2010). Innovative business models and varieties of capitalism: Financialization of the U. S. Corporation. *Business History Review*, 84(4), 657–702.
187. Lazonick, W., & O'Sullivan, M. (2000). Maximizing shareholder value: A new ideology for corporate governance. *Economy & Society*, 29(1), 13–35.
188. Li, M. (2010). *Vzpon Kitajske in propad kapitalističnega gospodarskega sveta*. Ljubljana: Sophia.
189. Lipietz, A. (1988). Accumulation, crises and ways out: some methodological reflections on the concept of regulation. *International Journal of Political Economy*, 18(2), 10–43.
190. Lordon, F. (1998). The logic and limits of désinflation compétitive. *Oxford Review of Economic Policy*, 14(1), 96–113.

191. Lucas, R. E., & Sargent, T. J. (1979). After Keynesian macroeconomics. *The Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*. Najdeno 23. julija 2010 na spletnem naslovu http://www.minneapolisfed.org/publications_papers/pub_display.cfm?id=129
192. Maddison, A. (b.l.). *Historical Statistics of the World Economy: 1–2008 AD*. Najdeno 30. marca 2012 na spletnem naslovu <http://www.ggdc.net/maddison/Maddison.htm>
193. Magdoff, H., & Sweezy, P. (1988). Keynezijski izum: iluzije i razočaranja. *Marksizam u svijetu*, 15(7–8), 30–40.
194. Malačič, J. (2007). Reforme na trgu dela – ali sploh obstajajo alternative? *IB revija*, 41(1), 92–96.
195. Malkiel, B. G. (2003). The efficient market hypothesis and its critics. *CEPS Working Paper No. 91*. Princeton: Princeton University.
196. Mankiw, N. G. (2003). *Principles of macroeconomics*. Mason (OH): Thomson.
197. Marazzi, C. (2008). *Capital and language: From the new economy to the war economy*. Los Angeles: Semiotext(e).
198. Marcuse, H. (2007). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. London in New York: Routledge.
199. Marin, D. (2010). Germany's super competitiveness: A helping hand from Eastern Europe. *VOX*. Najdeno 10. julija 2011 na spletnem naslovu <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5212>
200. Marshall, A. (1987). *Načela ekonomike: uvodni zvezek*. Zagreb: Centar za kulturno djelatnost.
201. Marx, K. (1961). *Kapital: kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
202. Marx, K., & Engels, F. (1976). Manifest komunistične stranke: komunistični manifest. V B. Debenjak (ur.), *Karl Marx in Friedrich Engels Izbrana dela v petih zvezkih II* (str. 567–631). Ljubljana: Cankarjeva založba.
203. Marx, K., & Engels, F. (1979). Sveta družina ali Kritika kritične kritike: zoper Bruna Bauerja in tovarišijo [izbor]. V B. Debenjak (ur.), *Karl Marx in Friedrich Engels Izbrana dela v petih zvezkih I* (str. 491–534). Ljubljana: Cankarjeva založba.
204. Matzner, E. (1998). The crisis of the welfare state: a game theoretic interpretation. V H. Cavanna (ur.): *Challenges to the welfare state: Internal and external dynamics for change* (str. 154–187). Cheltenham: Edward Elgar.
205. Matzner, E. (2003). Third Way. V J. E. King (ur.), *The Elgar companion to post Keynesian economics* (str. 337–341). Cheltenham: Edward Elgar.
206. Mauss, M. (1996). *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
207. Meiksins Woods, E. (1995). A Chronology of the New Left and its successors, or: Who's old-fashioned now? *Socialist Register*, 31, 22–49.
208. Mencinger, J. (2005). Leporečja lizbonske strategije in Slovenija. *Gospodarska gibanja*, (367), 23–39.

209. Milberg, M., & Winkler, D. (2010). Financialisation and the dynamics of offshoring in the USA. *Cambridge Journal of Economics*, 34(2), 275–293.
210. Mill, J. S. (1994). *O svobodi*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
211. Minsky, H. P. (1992). The financial instability hypothesis. *Working Paper No. 74*. Najdeno 3. septembra 2009 na spletnem naslovu <http://ideas.repec.org/p/lev/wrkpap/74.html>
212. Minsky, H. P. (2008a). *John Maynard Keynes*. New York: McGraw-Hill.
213. Minsky, H. P. (2008b). *Stabilizing an Unstable Economy*. New York: McGraw-Hill.
214. Mjøset, L. (2002). The Nordic countries: A régulation perspective on small countries. V R. Boyer & Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art* (str. 254–259). London: Routledge.
215. Močnik, R. (1985). *Beseda besedo*. Ljubljana: Škuc.
216. Močnik, R. (2006). *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
217. Mohun, S. (2006). Distributive shares in the US economy, 1964–2001. *Cambridge Journal of Economics*, 30(3), 347–370.
218. Moody, K. (2010). Understanding the rank-and-file rebellion in the long 1970s. V A. Brenner, R. Brenner & C. Winslow (ur.), *Rebel rank and file: Labor militancy and revolt in the long 1970s* (str. 105–146). London: Verso.
219. Moseley, F. (1989). The decline of the rate of profit in the postwar U. S. economy. *International Journal of Political Economy*, 19(1), 48–66.
220. Norčič, O. (1996). Šestdeset let Keynesove splošne teorije. V N. Borak, O. Norčič & D. Savin (ur.), *Aktualnost J. M. Keynesa: zbornik razprav* (str. 9–21). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
221. Organisation for Economic Co-operation and Development. (1994). *The OECD jobs study: facts, analysis, strategies*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
222. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2009). *Society at a Glance 2009*. Najdeno 17. avgusta 2010 na spletnem naslovu http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/society-at-a-glance-2009_soc_glance-2008-en.
223. OECD.statExtracts. (b.l.). *Consumer prices – all items*. Najdeno 11. julija 2011 na spletnem naslovu <http://stats.oecd.org/>
224. OECD.statExtracts. (b.l.). *Rate of Unemployment as % of Civilian Labour Force*. Najdeno 11. julija 2011 na spletnem naslovu <http://stats.oecd.org/>
225. Obstfeld, M. (1998). The global capital market: Benefactor or menace? *Berkeley: University of California*. Najdeno 13. julija 2010 na spletnem naslovu <http://elsa.berkeley.edu/~obstfeld/jeprev.pdf>
226. Offe, C. (1985). Nekatera protislovja sodobne socialne države. V M. Maček (ur.), *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave*

- o politični sociologiji poznega kapitalizma* (str. 86–100). Ljubljana: Delavska enotnost.
227. Orhangazi, Ö. (2007). Did financialization increase macroeconomic fragility? An analysis of the US nonfinancial corporate sector? *Roosevelt University*. Najdeno 6. julija 2011 na spletnem naslovu <http://sites.roosevelt.edu/orhangazi/files/2010/12/2007-12-1-Orhangazi-Crotty-book-final-draft.pdf>
228. Orléan, A. (2005). The self-referential hypothesis in finance. *Andre Orléan page personnelle*. Najdeno 12. decembra 2009 na spletnem naslovu <http://www.pse.ens.fr/orlean/aopubli.html>
229. Parenteau, R. W. (2005). The late 1990s' US bubble: Financialization in the extreme. V G. A. Epstein (ur.), *Financialization and the world economy* (str. 111–148). Cheltenham: Edward Elgar.
230. Parenteau, R. W. (2006). U. S. household deficit spending: A rendezvous with reality. *Public Policy Brief No. 88*. New York: Levy Economics Institute of Bard College.
231. Parenteau, R. W. (2010a). On fiscal correctness and animal sacrifices (leading the PIIGS to slaughter, part 1). *Naked Capitalism*. Najdeno 21. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.nakedcapitalism.com/2010/03/parenteau-on-fiscal-correctness-and-animal-sacrifices-leading-the-piigs-to-slaughter-part-1.html>
232. Parenteau, R. W. (2010b). Leading PIIGS to slaughter, part 2. *Naked Capitalism*. Najdeno 21. avgusta 2011 na spletnem naslovu <http://www.nakedcapitalism.com/2010/03/parenteau-leading-piigs-to-slaughter-part-2.html>
233. Pilling, G. (1988). Značaj keynezjianske revolucije. *Marksizam u svijetu*, 15(4), 129–148.
234. Plosser, C. I. (1989). Understanding real business cycles. *Journal of Economic Perspectives*, 3(3), 51–77.
235. Polanyi, K. (1957). *The Great Transformation: The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
236. Porter, M. E., Delgado, M., Ketels, C., & Stern, S. (2008). Moving to a new global competitiveness index. V M. Porter & K. Schwab (ur.), *The global competitiveness report 2008–2009* (str. 43–63). Ženeva: World Economic Forum.
237. Porter, M. E., & Sölvell, Ö. (1999). The role of geography in the process of innovation and the sustainable competitive of firms. V A. D. Chandler Jr., P. Hagström & Ö Sölvell (ur.), *The dynamic firm: The role of technology, strategy, organization, and regions* (str. 440–457). Oxford: Oxford University Press.
238. Potts, N. (2001). Kalecki, any old idiot and the European Central Bank. *European Business Review*, 13(3), 166–184.
239. Ramskogler, P. (2011). Credit money, collateral and the solvency of banks: A post Keynesian analysis of credit market failures. *Review of Political Economy*, 23(1), 69–79.

240. Ribnikar, I. (1999). *Monetarna ekonomija II: mednarodni denarni sistem*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
241. Robinson, J. (1966). *The accumulation of capital*. London: Macmillan.
242. Robinson, J. (1977). Portrait: Michal Kalecki. *Challenge*, 20(November-December), 67–69.
243. Robinson, J. (1980a). The Age of Growth. V *Further Contributions to Modern Economics* (str. 32–41). Oxford: Basil Blackwell.
244. Robinson, J. (1980b). Stagflation. V *Further Contributions to Modern Economics* (str. 43–53). Oxford: Basil Blackwell.
245. Rodrik, D. (2003). Growth strategies. *Working Paper 10050*. Cambridge (MA): National Bureau of Economic Research.
246. Romer, D. (1993). The New Keynesian synthesis. *Journal of Economic Perspectives*, 7(1), 5–22.
247. Sala-i-Martin, X., Blanke, J., Drzeniek, H. M., Geiger, T., Mia, I., & Paua, F. (2008). The global competitiveness index: Prioritizing the economic policy agenda. V M. E. Porter & K. Schwab (ur.), *The global competitiveness report 2008–2009* (str. 3–38). Ženeva: World Economic Forum.
248. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2002). *Ekonomija*. Ljubljana: GV Založba.
249. Saville, J. (1985). An open conspiracy: Conservative politics and the miners' strike 1984–85. *Socialist Register*, (22), 295–329.
250. Schettkat, R. (2010). Will only an earthquake shake up economics? *International Labour Review*, 149(2), 185–207.
251. Schettkat, R., & Sun, R. (2009). Monetary policy and European unemployment. *Oxford Review of Economic Policy*, 25(1), 94–108.
252. Scott, A. J. (1999). The geographic foundations of industrial performance. V A. D. Chandler Jr., P. Hagström & Ö. Sölvell (ur.), *The dynamic firm: The role of technology, strategy, organization, and regions* (str. 384–401). Oxford: Oxford University Press.
253. Scruggs, L. (2004). *Welfare state entitlements data set: A comparative institutional analysis of eighteen welfare states*, Version 1.1. Najdeno 13. julija 2011 na spletnem naslovu <http://sp.uconn.edu/~scruggs/>
254. Scruggs, L. (2006). The generosity of social insurance, 1971–2002. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(3), 349–364.
255. Seidman, L. S. (2003). Tax-based Incomes policy. V J. E. King (ur.), *The Elgar Companion to Post Keynesian Economics* (str. 332–337). Cheltenham: Edward Elgar.
256. Senjur, M. (2001). *Makroekonomija: makroekonomija majhnega odprtega gospodarstva*. Maribor: MER Evrocenter.
257. Senjur, M. (2006). Keynesianizem in ekonomska arhitektura Evropske unije. *Naše gospodarstvo*, 52(posebna številka), 55–63.

258. Shiller, R. J. (2002). From efficient market theory to behavioral finance. *Cowles Foundation Discussion Paper No. 1385*. New Haven: Yale University.
259. Shiller, R. J. (2005). *Irrational exuberance*. Princeton: Princeton University Press.
260. Shleifer, A. (2000). *Inefficient markets: An introduction to behavioral finance*. Oxford: Oxford University Press.
261. Singh, A. (2007). Globalisation, industrial revolutions in India and China and labour markets in advanced countries: Implications for national and international economic policy. *Working Paper No. 81*. Ženeva: International Labour Organization.
262. Soros, G. (1999). *Kriza globalnega kapitalizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
263. Sorrell, M. (2009, 8. april). The pendulum will swing back. *Financial Times*. Najdeno 15. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://blogs.ft.com/capitalismblog/?s=The+pendulum+will+swing+back#axzz1k17An3uq>
264. Stiglitz, J. E. (2003). *The roaring nineties: Seeds of destruction*. London: Allen Lane.
265. Stiglitz, J. E. (2007). Prizes, not patents. *Project Syndicate*. Najdeno 31. julija 2009 na spletnem naslovu <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz81/English>.
266. Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: America, free markets, and the sinking of the world economy*. New York: W. W. Norton.
267. Stockhammer, E. (2010a). Neoliberalism, income distribution and the causes of the crisis. *RMF Discussion Paper No. 19*. London: Research on Money and Finance.
268. Stockhammer, E. (2010b). Financialization and the global economy. *Working Paper Series No. 240*. Amherst (MA): Political Economy Research Institute.
269. Stockhammer, E. (2011). Peripheral Europe's debt and German wages: The role of wage policy in the Euro area. *RMF Discussion Paper No. 29*. London: Research on Money and Finance.
270. Strange, S. (1995). The defective state. *Daedalus*, 124(2), 55–74.
271. Sušjan, A. (1995). *Postkeynesianska ekonomska teorija: vzpostavljanje alternative neoklasični ekonomiki*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
272. Sušjan, A. (2001). *Izbrana poglavja iz politične ekonomije*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
273. Sušjan, A. (2006). *Uvod v zgodovino ekonomske misli*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
274. Štiblar, F. (2008). *Svetovna kriza in Slovenci: kako jo preživeti?* Ljubljana: ZRC SAZU.
275. Thelen, K. (2003). Varieties of labor politics in the developed democracies. V P. A. Hall & D. Soskice, (ur.), *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (str. 71–103). New York: Oxford University Press.
276. Townsend, J. A (1817). *Dissertation on the poor laws*. London: Ridgways.
277. Vitols, S. (2005). *Prospects for European trade unions in the evolving European system of corporate governance*. Bruselj: European Trade Union Institute for Research, Education and Health and Safety.

278. von Hayek, A. F. (1976). *Choice in currency: A way to stop inflation*. London: The Institute of Economic Affairs.
279. von Hayek, F. A. (1984a). Inflation, the misdirection of labour and unemployment. V C. Nishiyama & K. R. Leube (ur.), *The Essence of Hayek* (str. 3–17). Stanford: Hoover Institution Press.
280. von Hayek, F. A. (1984b). The use of knowledge in society. V C. Nishiyama & K. R. Leube (ur.), *The Essence of Hayek* (str. 211–224). Stanford: Hoover Institution Press.
281. von Hayek, A. F. (1990). *Denationalisation of money: The argument refined: An analysis of the theory and practice of concurrent currencies* (3rd ed.). London: The Institute of Economic Affairs.
282. von Hayek, F. A. (1991). *Pot v hlapčevstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
283. von Hayek, F. A. (1992). *Usodna domišljavost: napake socializma*. Ljubljana: Krt.
284. von Hayek, F. A. (2006). *Constitution of liberty*. London: Routledge.
285. Wade, R. (2009). From global imbalances to global reorganisations. *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 539–562.
286. Wallerstein, I. (1999). *Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti / Dediščina sociologije: obljuba družbenih ved*. Ljubljana: Založba /*cf.
287. Wallerstein, I. (2006). *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: Založba /*cf.
288. Wallerstein, I. (2010). Structural Crises. *New Left Review*, (62), 133–142.
289. Weisskopf, T. E., Bowles, S., & Gordon, D. M. (1983). Hearts and minds: A social model of U. S. productivity growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, 14(2), 381–450.
290. White, E. N. (2009). Lessons from the history of bank examination and supervision in the United States, 1863–2008. V A. Gigliobianco & G. Toniolo (ur.), *Financial Market Regulation in the Wake of Financial Crises: The Historical Experience* (str. 15–44). Rim: Banca d'Italia.
291. Williamson, J. (1990). What Washington means by policy reform? V J. Williamson (ur.), *Latin American adjustment: How much has happened?* (str. 7–20). Washington D.C.: Institute for International Economics.
292. Winslow, C. (2010). Overview: The rebellion from below, 1965–81. V A. Brenner, R. Brenner & C. Winslow (ur.), *Rebel rank and file: Labor militancy and revolt in the long 1970s* (str. 1–35). London: Verso.
293. Wolf, M. (2009a, 8. marec). Seeds of its own destruction. *Financial Times*. Najdeno 15. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/c6c5bd36-0c0c-11de-b87d-0000779fd2ac.html#axzz1jwZpoFZt>
294. Wolf, M. (2009b, 19. maj). The crisis is a moment, but is it a defining one? *Financial Times*. Najdeno 15. februarja 2010 na spletnem naslovu <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/beb9b7e8-449f-11de-82d6-00144feabdc0.html#axzz1jwZpoFZt>

295. Wolf, M. (2011). In the grip of a great convergence. *Financial Times*. Najdeno 5. januarja 2011 na spletnem naslovu <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/072c87e6-1841-11e0-88c9-00144feab49a.html#axzz1qM5hL9HE>
296. Wray, R. (2009). The rise and fall of money manager capitalism: a Minskian approach. *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 807–828.
297. Yao, Y. (2010, 2. februar). The end of the Beijing consensus: Can China's model of authoritarian growth survive? *Foreign Affairs*. Najdeno 17. februarja 2011 na spletnem naslovu <http://www.foreignaffairs.com/articles/65947/the-end-of-the-beijing-consensus>
298. Zupančič, A. (2003). Štirje diskurzi v luči vprašanja presežnega užitka. *Razpol*, (13), 113–155.
299. Žižek, S. (2007). *Nasilje*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
300. Žižek, S. (2008, 9. oktober). »Za politično ekonomijo gre, tepec!: razredni boj gre v Washington«. *Mladina*, str. 20–25.

PRILOGE

KAZALO PRILOG

Priloga 1: Tabeli	1
Priloga 2: Slike	3

Priloga 1: Tabeli

Tabela 1: razmerje med izložkom in kapitalom, deleži profitov v narodnem dohodku in profitne stopnje

	ZDA	Evropa*
Razmerje med izložkom in kapitalom		
– najvišja vrednost v povojnem obdobju	0,85	0,70
– vrednost leta 1973	0,77	0,65
– najvišja vrednost v povojnem obdobju/vrednost leta 1973	0,91	0,93
Delež profitov v narodnem dohodku		
– najvišja vrednost v povojnem obdobju	23,4	29,2
– vrednost leta 1973	17,2	24,5
– najvišja vrednost v povojnem obdobju/vrednost leta 1973	0,74	0,84
Profitne stopnje		
– najvišja vrednost v povojnem obdobju	19,9	20,5
– vrednost leta 1973	13,2	16,0
– najvišja vrednost v povojnem obdobju/vrednost leta 1973	0,66	0,78

Legenda: * Podatki za Evropo se nanašajo na Francijo, Nemčijo, Italijo in Združeno kraljestvo Velike Britanije in Severne Irske.

Vir: P. Armstrong et al., *Capitalism since 1945, 1991*; str. 176, 181 in 183, tabele 11.4, 11.6 in 11.7.

Tabela 2: gibanje Ginijevega koeficienta v izbranih deželah od sedemdesetih let dvajsetega stoletja*

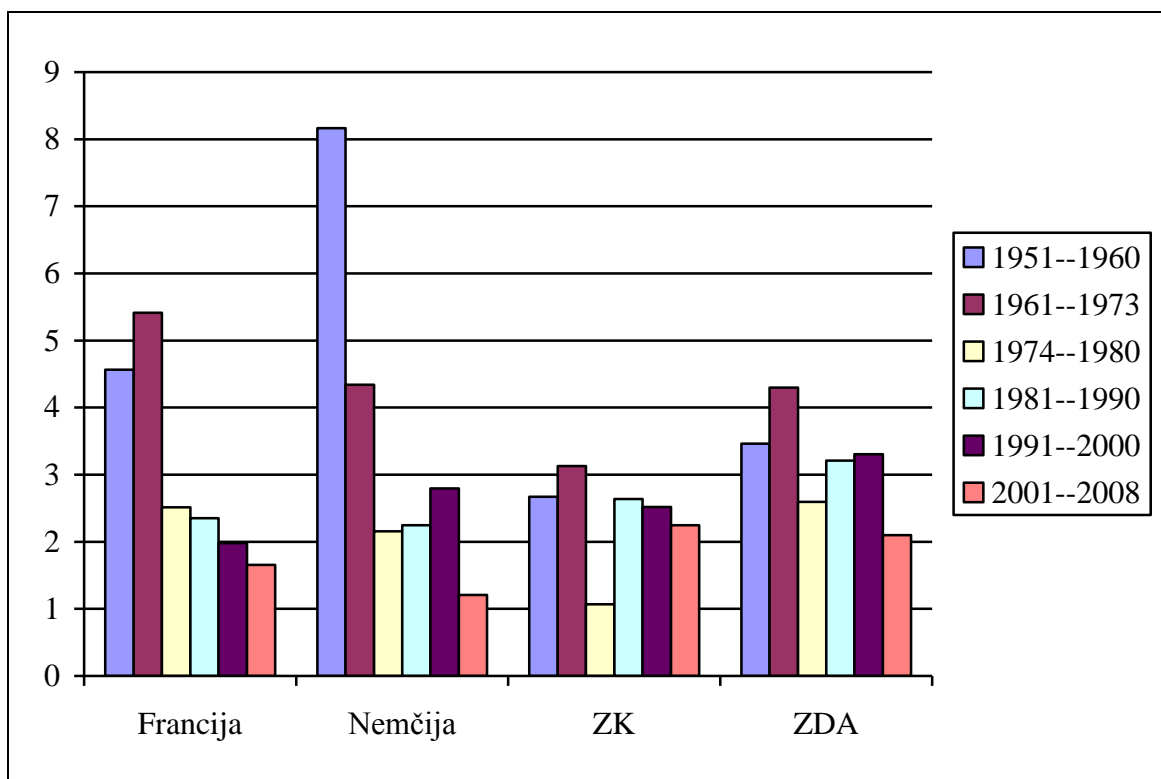
	Sredina sedemdesetih	Sredina osemdesetih	Leto 1990	Sredina devetdesetih	Leto 2000	Sredina desetletja 2001–2010
Nemčija		0,257	0,258	0,272	0,270	0,298
Francija		0,300	0,290	0,270	0,270	0,270
VB	0,282	0,325	0,373	0,354	0,370	0,335
ZDA	0,316	0,338	0,349	0,361	0,357	0,381
Italija		0,309	0,297	0,348	0,343	0,352
Švedska	0,212	0,198	0,209	0,211	0,243	0,234

Legenda: *Uporabljen je koncept razpoložljivega dohodka.

Vir: Organisation for Economic Co-operation and Development, Society at a Glance 2009, tabela EQ1.2.

Priloga 2: Slike

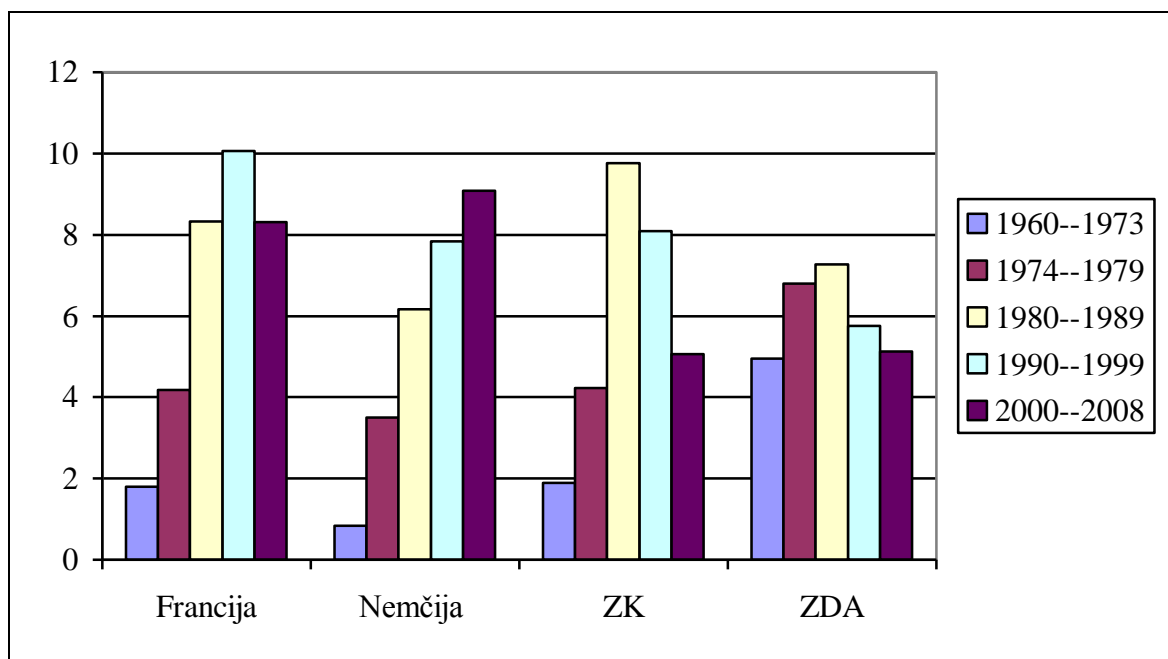
Slika 1: Grafični prikaz povprečnih stopnenj rasti BDP v izbranih gospodarstvih*

Legenda: * Kratico ZK uporabljamo za Združeno kraljestvo Velike Britanije in Severne Irske.

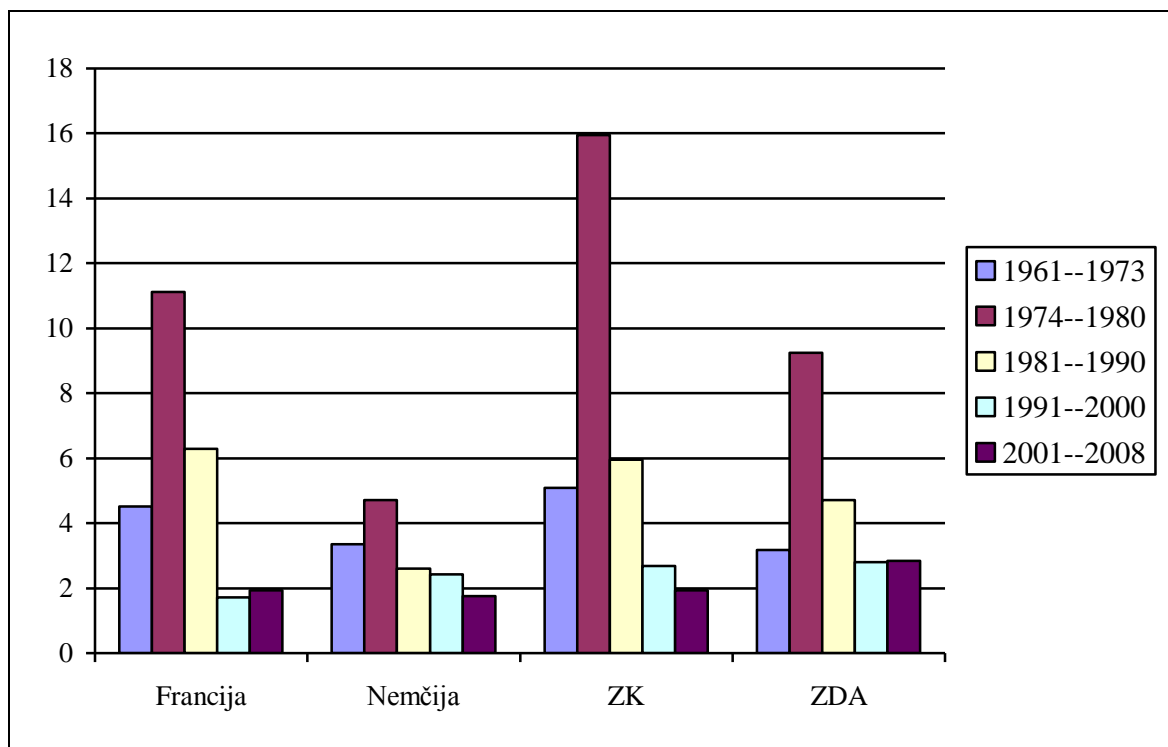
Vir: A. Maddison, *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1–2008 AD*, 2012; The Conference Board, 2011, *Output, Labor and Labor Productivity Country Details, 1950–2011*.

Slika 2: Grafični prikaz povprečnih stopenj brezposelnosti v izbranih gospodarstvih

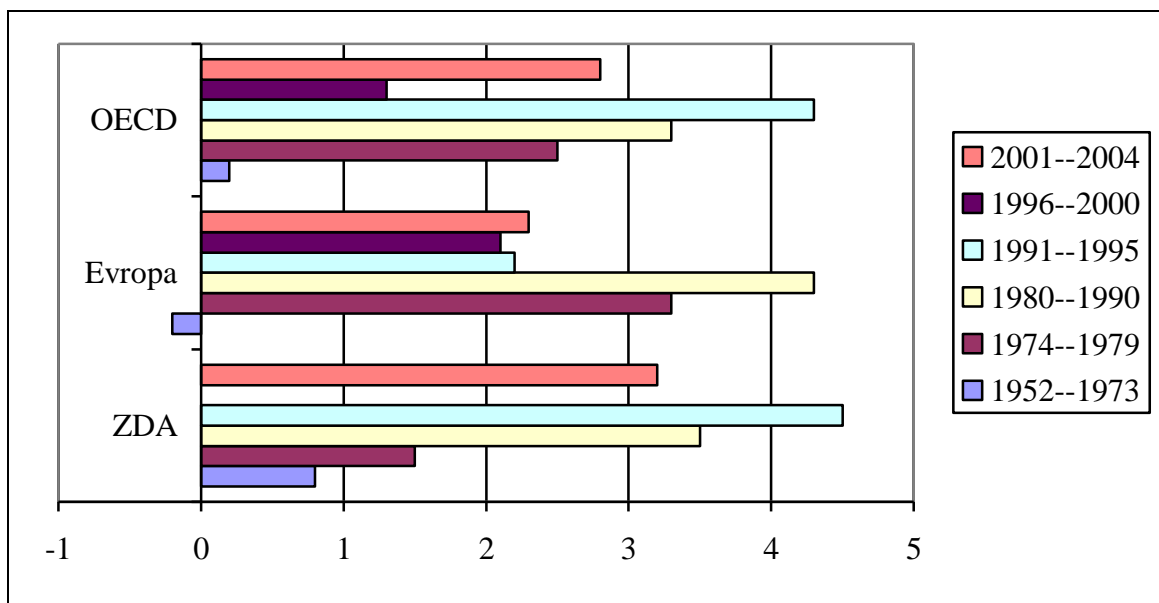
Vir: OECD.statExtracts, Rate of Unemployment as % of Civilian Labour Force, 2011.

Slika 3: Grafični prikaz povprečnih stopenj inflacije v izbranih gospodarstvih

Vir: OECD.statExtracts, Consumer prices – all items, 2011.

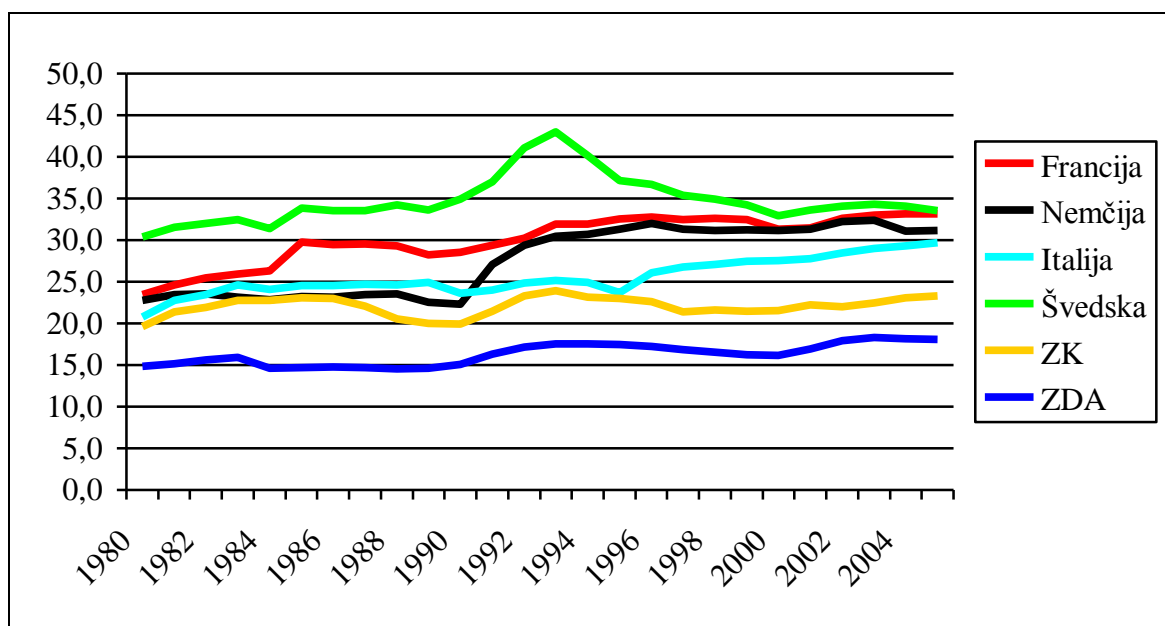
Slika 4: Grafični prikaz javnofinančnih primanjkljajev* (ZDA, povprečje članic EU in OECD)

Legenda: * Pozitivne vrednosti pomenijo primanjkljaj v javni blagajni in obratno.

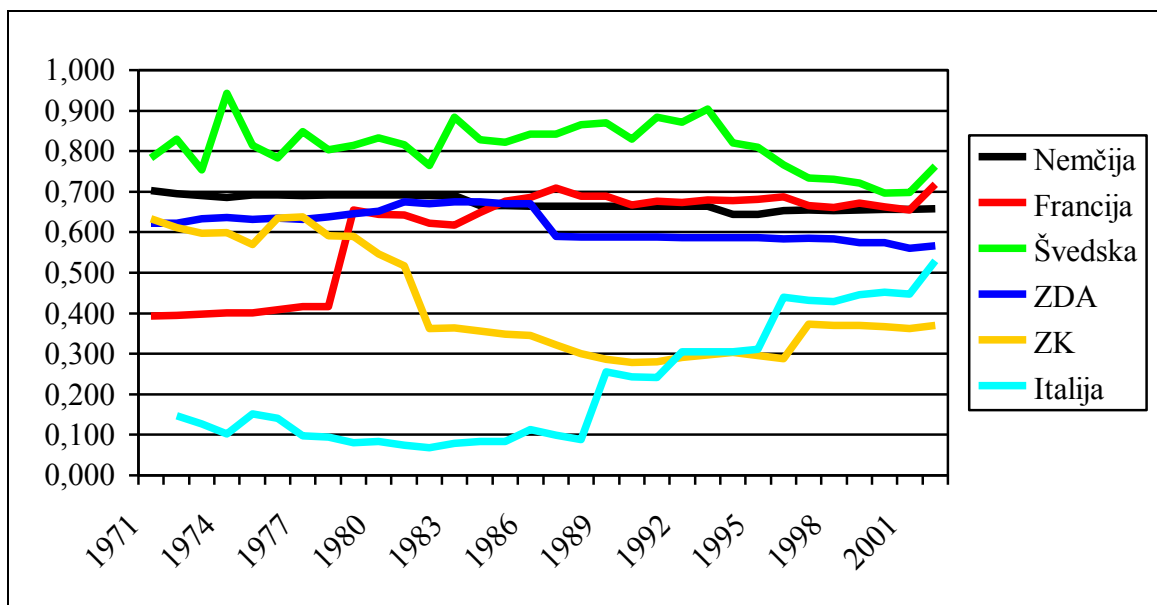
Vir: A. Glyn, *Capitalism unleashed*, 2007, str. 33, tabela 2.1.

Slika 5: Grafični prikaz gibanja socialnih izdatkov kot deleža neto narodnega dohodka v izbranih gospodarstvih

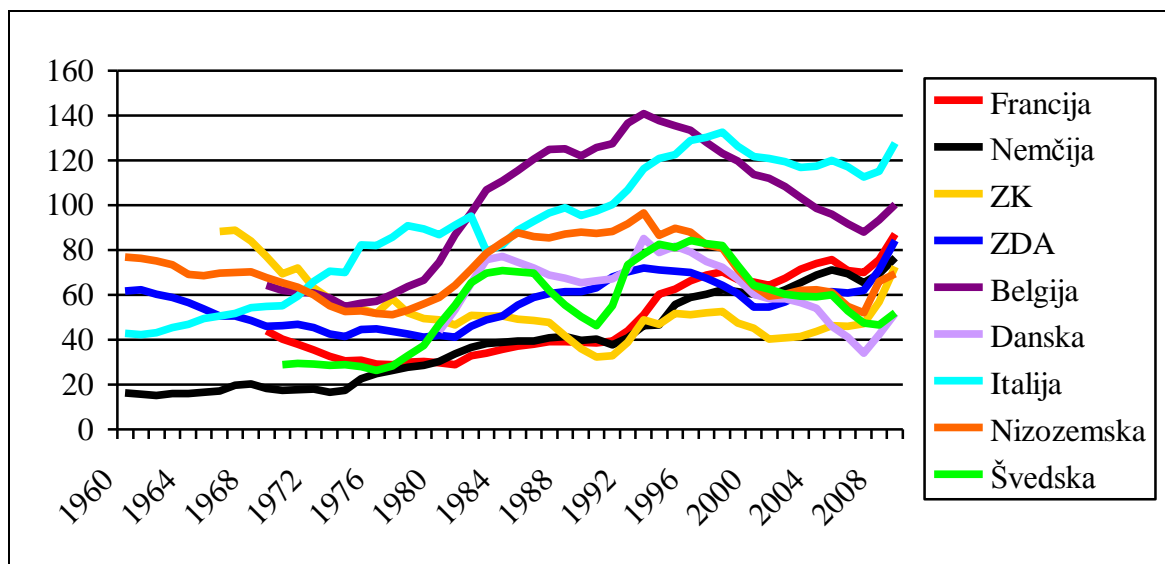
Vir: Organisation for Economic Co-operation and Development, *Society at a Glance 2009*, tabela EQ 5.2.

Slika 6: Grafični prikaz gibanja neto stopenj nadomestil za brezposelnost v izbranih gospodarstvih

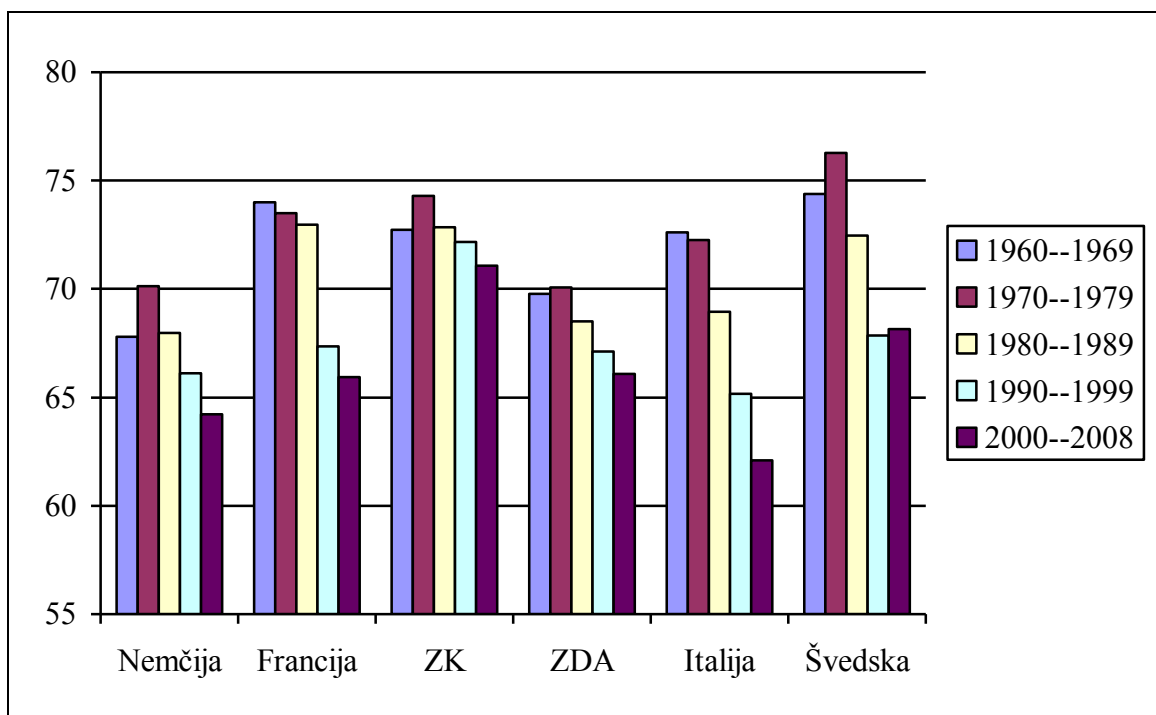
Vir: L. Scruggs, 2004, *Comparative Welfare Entitlements Dataset*.

Slika 7: Grafični prikaz bruto finančnih obveznosti širše države kot deleža BDP v izbranih gospodarstvih

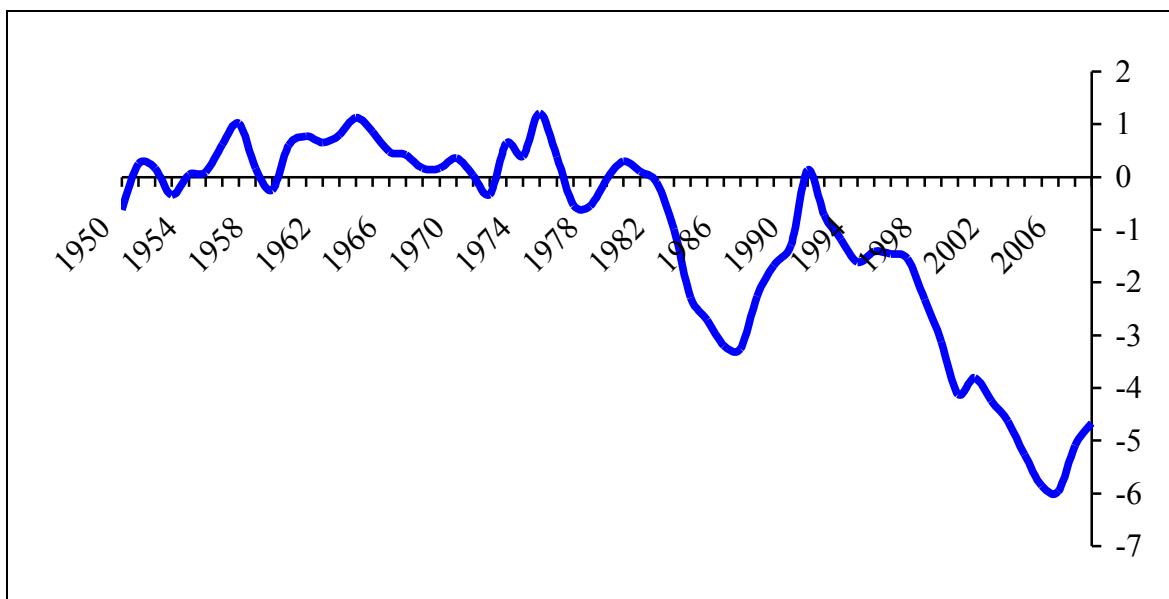
Vir: *General Government Gross Financial Liabilities, 1960–2012, as a Percentage of Nominal GDP, 2011*.

Slika 8: Grafični prikaz povprečnih mezdnih deležev v izbranih gospodarstvih

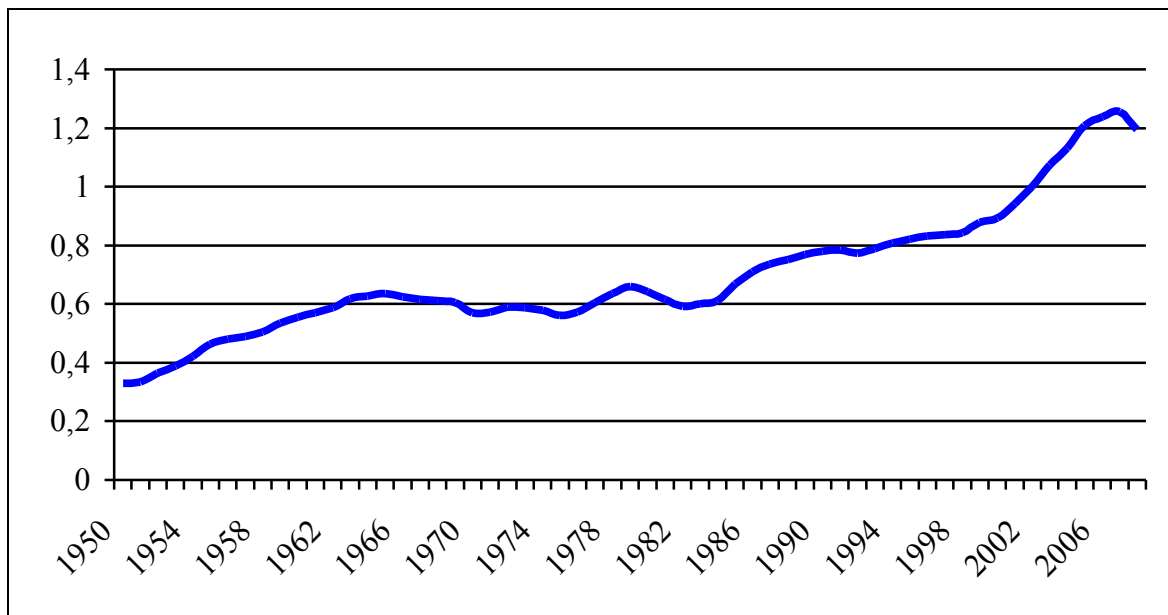
Vir: Annual macro-economic database, Adjusted wage share: total economy: as percentage of GDP at current factor cost, 2011.

Slika 9: Grafični prikaz salda tekočega računa plačilne bilance ZDA kot deleža BDP (1950–2008)

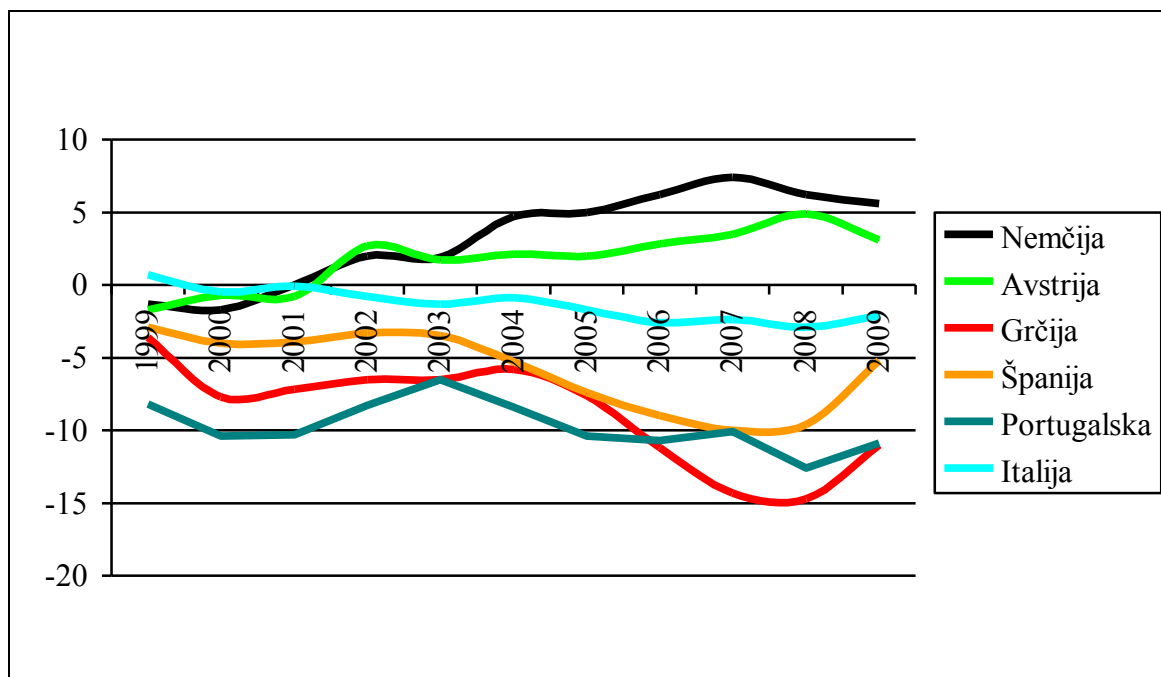
Vir: Federal Reserve Board, Flow of Funds Accounts, tabeli F.6 in F.107, 2011.

Slika 10: Grafični prikaz razmerja med dolgom in razpoložljivim dohodkom ameriških gospodinjstev

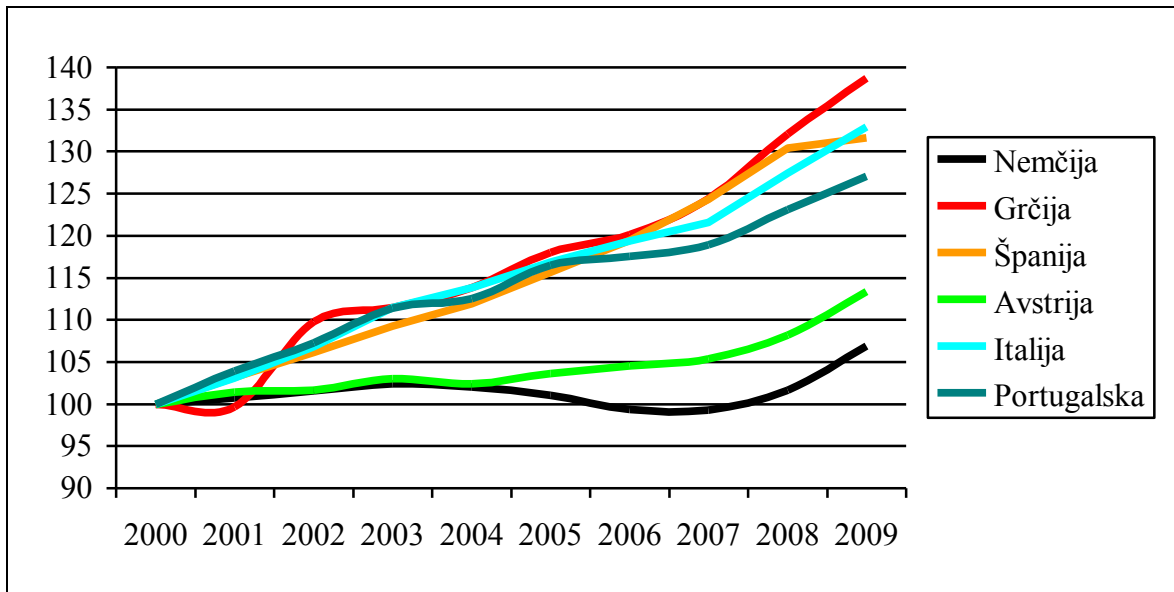
Vir: Federal Reserve Board, Flow of funds accounts, tabela B.100, 2011.

Slika 11: Grafični prikaz salda tekočega računa plačilne bilance v izbranih gospodarstvih evroobmočja

Vir: Eurostat: Balance of the current account (tec00043), 2011.

Slika 12: Grafični prikaz nominalnih stroškov delovne sile na enoto proizvoda v izbranih gospodarstvih evroobmočja

Vir: Annual macro-economic database, Nominal unit labour costs: total economy, 2011.